

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

20

1993

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ МОВознавство

Міжвідомчий науковий
збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 20

Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
1993

Українсько мовознавство: Міжвідомчий зб. зб. / За ред. О. І. Білодіда
в 1993 "Київський університет". 1993. - 192 с.

У збірнику вміщено дослідження вчених мовознавчих кафедр вузів України, присвячені загальним питанням мовознавчої науки, а також окремих її розділів - семасіології, лексикології, фонетики, граматики та історії мови.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів-філологів.

Редакційна колегія: О. І. Білодід, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.), П. С. Дудик, д-р філол. наук, проф. Л. О. Кадошчева, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.), І. В. Козленко, канд. філол. наук (відп. секретар), Т. І. Панько, д-р філол. наук, проф., В. М. Русанівський, акад. АН України, дир. ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України, І. В. Коршуненко, канд. філол. наук, доц.

Адреса редакційної колегії: 252017 Київ, бульвар Тараса Шевченка,
14 Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15.

Семасиологія, лексикологія, лексикографія

В. І. НЕВОЙТ, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ТОПОЛОГІЧНА СТРУКТУРА СЛОВА

Розглянута семантична структура слів, що є назвами їжі та продуктів харчування, виявлені й описані типи залежності лексико-семантичних варіантів багатозначних лексем.

Спостереження за семантикою різних прошарків лексичної системи мови завжди являли собою один з найактуальніших напрямів лінгвістичних досліджень, оскільки лексична семантика – це досить складне, багатогранне психолінгвістичне явище, ще до кінця не пізнане наукою. Одним з важливих аспектів семантичних розробок є вивчення топологічної структури слова, тобто типів залежності та характеру взаємозв'язків між окремими лексико-семантичними варіантами багатозначного слова.

Матеріалом для дослідження послужили назви їжі та продуктів харчування, що функціонують у сучасній українській мові. Вибір цієї групи слів мотивований тим, що вона в основі своїй є одним з найдавніших лексичних утруповань, яке посідає значне місце у словниковому складі української мови. При цьому члени цього лексичного об'єднання виконують не тільки примітивно-номінативну, але й естетичну функцію. До того ж семантичні особливості слів зазначеної групи репрезентують деякі характерні риси лексико-семантичної системи мови в цілому.

У результаті проведеного дослідження було встановлено, що найбільш поширеними у даному лексичному об'єднанні є однозначні слова. Їх нараховується близько 180 одиниць, тобто 70 відсотків від цієї проаналізованої лексики. Другу за кількістю групу становлять двозначні лексеми. Їх налічується біля 70 одиниць, тобто 25 відсотків. І усього 5 відсотків (14 одиниць) становлять слова, які мають три і більше значень у своїй семантичній структурі.

Наведені факти пропорційно збігаються із спостереженнями Л. А. Лисиченко, яка відзначала, що серед полісемантичних іменників взагалі слова з двома лексико-семантичними варіантами посідають близько 68 відсотків, тризначні - біля 20, чотиризначні - близько 8, більше - до 4 відсотків⁴. Отже, і в цьому плані назви їжі є типовими одиницями даної лексико-семантичної системи.

Самими багатозначними серед досліджених номінацій є слова сало (7 значень), хліб (5 значень), сінь (4 значення), молоко (4 значення). Лексико-семантичні варіанти цих слів дуже різноманітні (прямі та переносні) і дозволяють включити зазначені слова у різні тематичні групи. Наприклад: сінь - це "хімічна сполука" (IX, 220)*, хліб - "зернові культури" (XI, 78), молоко - "сік деяких рослин" (IV, 790). Але основне для них значення стосується галузі харчування. Порівняйте: сало - "відокремлений від м'яса підшкірний свинячий жир, що зберігається солоhim і вживається сирим, смаженим, вареним" (IX, 19), сінь - біла речовина з гострим характерним смаком, що вживається як приправа" (IV, 219), молоко - "біла рідина, що виділяється молочними залозами жінок та самиць ссавців для годівлювання дітей, яка вживається як продукт харчування" (IV, 789), хліб - "харчовий продукт, що випікається з зерна" (IX, 78).

Значна кількість проаналізованих слів відзначається чітко окресленим обсягом семантики, оскільки вони є назвами конкретних реалій. Це: паштет, пельмені, деруни, торт, плов, сметана, сирник, січеник, вареник, омлет, пряник, борщ, суп, окрошка, галета, струдель, оладка, пончик, смаження, голубці, гороховник, гуляш, драглі, джем, мазурок, жело, затірка, пастила, повидло, кров'янка, мамалига, калусник, куліш, ковбаса, кисіль, котлета, крушник, млинець, лангет, лошмина, кекс, налісник, лечня та ін.

* Значення наводяться тут і далі за виданням: Словник української мови: В II т. - К., 1970-1980. Римська цифра у дужках позначає том, арабська - сторінку.

У протилежність їм серед назв їжі є слова з нечіткими ономастичними межами. Вони не називають конкретних страв або продуктів, а виражають поняття їжі у більш загальному вигляді. Йдеться про такі лексеми, як їжа - "те, що їдять" (IV, 59), страва - те саме (IX, 746), харчі - те саме (XI, 28), наїдок - "все те, що їдять" (V, 94). Аналогічне значення мають лексеми кулінарія - "приготовлена їжа" (IV, 391), гастрономія - "продукти харчування" (II, 40) та закуска - "легкі страви, звичайно холодні, що їх їдять перед обідом для збудження апетиту" (III, 178).

У семантиці ряду слів спостерігаються компоненти (як правило, це внутрішня форма), які дещо звужують коло реалій, що називаються словом. Проте в цілому їх значення залишається досить дифузним. Це, наприклад, слова квашенина - "квашена городина та садовина" (IV, 133), консерви - "харчові продукти..., відповідно оброблені... для зберігання протягом тривалого часу" (IV, 264), вариво - "зварена їжа" (I, 292), начинка - "те, чим начиняють що-небудь, готуючи їстівне" (V, 235), городина (або городовина) - "городні плоди та зелень, які є продуктами харчування" (II, 135), гостина - "страви, якими частують" (II, 143), гарнір - "приправа до м'ясних та рибних страв" (II, 34), десерт - "солодкі страви..." (II, 255), ласощі - "солодкі кондитерські вироби" (IV, 451), присмака - "те, що додають у їжу для надання їй певного смаку" (VIII, 27), приправа - те саме (VII, 716), прянощі та спеції - "продукти рослинного походження, які додають до страви для поліпшення її смаку" (VIII, 371; IX, 502).

До узагальнених назв їжі належить також слово делікатес. Але семантична особливість цього слова полягає у тому, що основний його зміст - це назва самої страви за будь-якою ознакою (смаком, способом приготування, роллю, яку вона відіграє у кулінарній справі тощо), а оцінка смакових якостей тієї чи іншої страви. Порівняйте: делікатес - це "вишукана, тонка страва" (II, 237).

Багатозначні лексеми, що позначають їжу та продукти харчування, за характером своєї топологічної структури поділяються на чотири групи. У першій групі спостерігається така структура, де всі лексико-семантичні варіанти (звичайно їх два, рідше - три), є прямими значеннями слова, між якими існує паралельна залежність, тобто вони утворилися паралельно і є самостійними, вільними значеннями слова. Характерною особливістю лексем досліджуваної групи є те, що в обох лексико-семантичних варіантах вони є назвами страв та продуктів харчування. Найяскравішим прикладом може служити слово сир, що водночас називає "продукт харчування, який одержують із молока при його сквашуванні й відокремленні від сироватки" та "продукт харчування у вигляді твердої або напівтвердої маси,

ний виготовляють шляхом сквашування молока й подальшої обробки згустку" (IX, 127). Слів з подібною семантичною структурою нараховується 10, тобто приблизно 12 відсотків від кількості лексем з двозначною семантичною структурою. Порівняйте: у словниковому складі мови взагалі конструкції такого типу становлять теж приблизно 12 відсотків².

Звертає на себе увагу той факт, що у більшості лексем подібного типу наявність двох незалежних лексико-семантичних варіантів пояснюється спільною первинною ознакою реалії, за якою їй надано назву. Порівняйте: маківник - це "коржик із маком" та "цукерка з маку" (IV, 602). Головною ознакою обох страв є те, що робляться вони з маком або з маку. Те саме спостерігається у слові картопляник "котлета з картоплі" та "картопляна оладка; дерун" (IV, 112). Спільною, на думку носіїв мови, ознакою для "юшки з дрібно нарізаними шматками м'яса та риби і гострими пряними приправами", з одного боку, та "тушкованої капусти з м'ясом та рибою" - з іншого, виявився гострий смак цих страв, тому обидві вони одержали назву солянка (IX, 453). Аналогічне пояснення стосується і слова холодець, до якого у словнику наводиться два значення: "драглиста страва, яку одержують при охолодженні м'ясного та рибного відвару з подрібненими шматочками м'яса чи риби" та "холодний борщ на буряковому відварі чи квасі" (XI, 116). Внутрішньою формою слова запіканка (варіант: зап'якана) в обох її лексико-семантичних варіантах - "горілка, витримана певний час у печі" та "страва, що готується способом запікання" (III, 259) - послужив спосіб їх приготування. Характерною особливістю "рідкої приправи" та "юшки", названих словом пелішка (VII, 67), виявилася однакова консистенція обох страв, а для назви пирога, з одного боку, і м'ясної страви - з іншого, позначених словом завиванець, такою спільною ознакою стала форма. Порівняйте: завиванець - "страва, приготовлена з шматка м'яса, загорнутого в трубку" та "пиріг, спечений з тіста, згорнутого в трубку" (III, 46).

Однак є й слова, у яких з точки зору синхронії важко або ж неможливо пояснити наявність двох самостійних значень. Це слова перепічка - "поколотий ножем корж..." та "маленька пасочка..." (VI, 251), тетеря - "страва з борошна та пшона" і "страва із сухарів або хліба з водою, сіллю, цибулею та олією" (X, 103), щербет - "східний прохолодний фруктовий напій" та "густа солодка маса..." (XI, 442), рудет - "страва з рубленого м'яса або картоплі..." та "кондитерський виріб з тіста..." (VIII, 906). Хоча для останнього з наведених слів напрошується таке ж пояснення, як і для слова завиванець. Аналогічну структуру має і тризначне слово крем - 1. "густа солодка маса"; 2. "косметична мазь"; 3. "паста для взуття" (IV, 33). Визначити, яке з цих значень первинне, можна лише за допомогою етимологічного аналізу.

Другий тип семантичної структури характеризується тим, що між лексико-семантичними варіантами існує підпорядкована залежність, тобто перше значення пряме, номінативне, а друге - похідне від нього, яке утворилося внаслідок семантичного переносу. Маються на увазі такі слова, як бублик, борошно, круп, карамель, оселедець, сироватка, сироп, цукор, олія, тісто.

У першому, номінативному, значенні ці слова є назвами продуктів харчування. Їх друге значення не має відношення до сфери кулінарії. Воно утворилося у результаті метафоричного переносу, як у слів тісто. Порівняйте: 1. "в'язка маса з борошна, змішаного з рідиною"; 2. "будь-яка густа маса, що утворилася внаслідок змішування сипучої речовини з рідиною" (X, 149), сироп - 1. "концентрований розчин цукру у фруктовому або ягідному соку"; 2. фарм. "густий відвар із лікарських рослин" (IX, 201), сироватка - 1. "рідина, яка виділяється при згортанні молока"; 2. біол., мед. "рідина, що утворилася з крові та лімфи при їх зсіданні..." (IX, 200), оселедець - 1. "невелика промислова риба..."; 2. "старовинна зачіска у козаків" (V, 758), круп - 1. очищені і подрібнені зерна злакових рослин"; 2. "атмосферні опади..." (IV, 372), борошно - 1. "продукт розмелювання зерна"; 2. "порошок будь-якої подрібненої речовини" (I, 221), бублик - 1. "крутий крендель...", що має форму кільця"; 2. "рульове колесо автомашини" (I, 244).

У слів карамель та олія мав місце метонімічний перенос: карамель - "сорт твердих цукерок, які виготовляються із цукру" - спец. "палений цукор, що вживається для фарбування кондитерських виробів" (IV, 100), олія - "рідка жирова речовина як харчовий продукт" - спец. "олійна фарба" (V, 690-691).

Аналогічні відносини спостерігаються між лексико-семантичними варіантами слів мед - "густа, солодка маса, що виробляється бджолами" та "кмельний напій, виготовлений з такої маси" (IV, 661-662), узвар - "солодка рідка страва із сушених фруктів та ягід, зварених у воді" та "сушені фрукти і ягоди" (X, 405), де відбувся метонімічний перенос, а також у слова ікра - "продукт харчування, який одержують внаслідок обробки яєчок риби" та "страва з дрібно-насічених овочів, грибів" (IV, 16), де мав місце метафоричний перенос. Але на відміну від попередньо наведених слів у цих назвах обидва значення лежать в одній ономастичній площині, оскільки стосуються сфери харчування.

Необхідно також зазначити, що в усіх описаних вище випадках метафоричні та метонімічні переноси виконували не образну, естетичну функцію, а суто номінативну, тому у словнику вони не позначаються як поєднані.

Третій тип семантичної структури дуже схожий на попередній. Лексико-семантичні варіанти теж пов'язані стосунками підпорядкованої залежності. Як і у попередньому випадку, перше, номінативне, значення дозволяє включити лексему до груп назв імі. Але друге значення (за походженням переносне) - це метафора, яка зберігає свої образність і виконує естетичну функцію. У словнику це значення подається з приміткою "переносне". У цьому й полягає різниця між другим і третім типами топологічної структури слів, що розглядаються.

Досліджуваний тип семантичної структури спостерігається у слів вінегрет - 1. "холодна страва з дрібно порізаних овочів..."; 2. перен. "про суміш різних предметів, понять, стилів" (1, 676), юшка - 1. "суп; рідина у будь-якій страві; сік рослини"; 2. перен. "ущільнене глузування, уїдлива дотепність" (VI, 318), соус - 1. "рідка приправа до страви"; 2. перен. "те, що супроводжує або доповнює основне, головне". На базі переносного значення утворюється стійке словосполучення під соусом, тобто "в тому чи іншому висвітленні, трактуванні". Аналогічна залежність лексико-семантичних варіантів відзначається і у тризначному слові каша, яке, крім відомої страви, позначає "напіврідку масу..." (багко, сніг тощо) та "безладну суміш чого-небудь" (IV, 125). Лексема сіль теж не є тільки назвою "білої речовини, що вживається як приправа", але й має переносні значення "те, що становить суть, зміст чого-небудь" та "те, що надає гостроти словам; дотепність" (IX, 219-220).

Заслужовує на увагу той факт, що більшість переносних значень у слів-назв імі стосується характеристики людини. Маються на увазі лексико-семантичні варіанти слів вершки - "найкраща частина чогось; найвищовіша частина суспільства" (I, 338), вишкварки - "про надто гарячу в поведінці людину" або "про слабосилу, мізерну людину" (I, 542), затаска - "основа характеру, риси вдачі, поведінки, закладені в людині і виховані з дитинства" (III, 140), перещ - "про запальну, гостру на язик людину або запальну, гарду вдачу" (VI, 318). А слова лемішка, кваша, глев'як, кисляк мають схоже переносне значення. Усі вони характеризують "в'язлу, нудну людину, що завжди скитить" або "нерішучу, безхарактерну людину" (відповідно: IV, 476; IV, 133; II, 81; IV, 164).

Слід також відзначити, що здатність до образних метафоричних вживань виявили і такі лексеми, як начинка, підлива, жовток, бублик, пербет, ячня, вариво, холодець. Але ці вживання ще не набули регулярності і тому не перетворилися на повноправні значення.

Ще більша кількість назв імі використовується у порівняльних зворотах для створення образності висловлювання. Ці звороти нерідко служать своєрідною сходинкою до переносних вживань, а далі стають основою для метафоричних значень, оскільки і сама метафора - це завуальоване

порівняння. До широко вживаних у порівняльних зворотах належать слова суп, сардельки, сосиски, галушки, оладка, сироп, сластьони, гарнір, опара, душеніна, корж, холодець, сир, сироватка, десерт, млинєць, локшине, ласощі, перепічка, вареник, ковбаса, голуб-гоголь, паляниця, делікатес. Чимала кількість слів використовується у порівняннях, що характеризують зовнішність та поведінку людини. Це такі назви, як родоньки, сметана, кашка, тісто, помадка, драглі, оладок, цукат, цукор, пампук, пампушка, пампушечка, жовток, паляничка.

Коло назв їжі, здатних використовуватися в образних висловлюваннях, ще більше розширюється, якщо звернутися до фразеології, де образний зміст вислову також нерідко базується на переносному вживанні слова, яке у стилістично нейтральному мовленні є назвою страви. Окрім вже названих, до складу фразеологізмів, приказок та прислів'їв входять і такі слова, як смалець, лій, олія, кисіль, затірка, прянощі, масло, грінка, кутя, харчі, оселедець, кренгль.

Таким чином, майже 90 відсотків побутових номінацій, що стосуються сфери харчування, активно використовуються як засіб створення образного естетично значущого контексту. Це пояснюється тим, що будь-яке слово не тільки позначає предмет, явище або реальну об'єктивну дійсність, але й містить у собі їх оцінку, яка базується на значенні реалії в побуті людини, у її житті. Невипадково найбільш активними в образному вживанні є такі назви, як хліб, мед, сало, каша, оскільки їх денотати посідають чільне місце в системі харчування українського народу.

Четвертий тип топологічної структури об'єднує слова, які є назвами продуктів харчування або страв у другому, похідному, значенні. Це похідне значення могло утворитися внаслідок метафоричного переносу. Наприклад: жайворонок - 1. "пташка"; 2. "виріб з тіста, що формою нагадує жайворонка" (II, 503). Так само й слово голуб (II, 118), а також вухко - 1. "зменшено-пестливе до вух"; 2. "варенички з яловичиною, які варяться в ющі, бульйоні тощо" (1, 791), гойданка - 1. "споруда, на якій гойдаються для розваги діти і молодь"; 2. "лемішка з кукурудзяного борошна" (II, 105), стовпець - 1. "зменшено-пестливе до стовп"; 2. "печиво циліндричної форми з гречаного борошна" (IX, 721).

Деякі назви продуктів харчування утворилися внаслідок метонімічного переносу. Йдеться про такі слова, як кулінарія і гастрономія, для яких основним значенням є відповідно "мистецтво приготування їжі" (IV, 391) та "знання і розуміння кулінарії" (II, 40), а похідними - "приготовлена їжа" (IV, 391) та "продукти харчування, переважно закусочні" (II, 40). Аналогічні, метонімічні за походженням, значення мають і слова гостина - "гостинство, перебування в гостях" та "страви і питво, якими частують" (II, 143), закуска - дія за значенням закушувати" та "легкі страви, що

їх їдять перед обідом для збудження апетиту або заїдають що-небудь випите" (III, 176), просіл - "для за значенням просолити" та "солоня риба; страва з соленої риби" (VIII, 285), маринад - "рідина, приготовлена з оцтом, прянощами тощо" та "мариновані продукти" (IV, 627), присмака - "те, що додають у їжу для надання їй певного смаку" та "вишукані, смачні страви" (VIII, 27).

Схожа, проте не ідентична, семантична ситуація спостерігається у численних випадках, коли назви рослин (картопля, морква, бурак, перець, шавель, прянощі тощо), риб (сардини, оселедець, сом тощо), органів тварин (печінка, серце, сичуг, ікра, окіст тощо), природних речовин (олія, крокмаль) водночас виступають і як назви продуктів харчування та страв. Відмінність від попередньо описаного випадку полягає у тому, що наведені слова позначають їжу лише на рівні відтінку значення. Вони, хоча і є досить регулярними, не набули статусу окремого лексико-семантичного варіанту. Таке явище може вважатися імпліцитною метонімією, яка не руйнує цілісності значення, а лише штрихом намічає нове значення. Виключенням можуть служити такі слова, як салник, кап'ята, салат, для яких назва страви перетворилася на повноправний лексико-семантичний варіант. Порівняйте: салник - "жирова складка в очеревині людини та свавців" та "страва з гречаної каші з печінкою і меленим перцем, запечена у здорі" (IX, 22), калуста - 1. "городня рослина..."; 2. "квашена (звичайно посічена) головка цієї рослини, що вживається як їжа"; 3. "страва з посіченої й тушкованої головки цієї рослини" (IV, 98). До того ж семантична структура назви салат є яскравим прикладом ланцюжкової підпорядкованої полісемії. Порівняйте: салат - це, по-перше, "трав'яниста рослина, листя якої споживають у сирову вигляді". Від цього значення шляхом метонімізації утворилася назва "холодної страви, приготовленої з листя цієї рослини". Остання стала базою для метафоричного позначення "холодної страви з дрібно нарізаних сирих або варених овочів, зелені, яєць, іноді з м'ясом і рибою, приправлена олією, оцтом, сметаню, майонезом" (IX, 18).

Описаний вище імпліцитний метонімічний перенос характерний не тільки для лексем з інших тематичних груп, але й для деяких назв продуктів харчування (макарони, локшина, галушки, кнелі, тісто, кукурудзянка, сосиска, шоколад, морозиво), які вживаються у їжу лише після певної обробки (варіння, розчину, випікання тощо). Цей екстралінгвістичний нюанс позначився і на семантиці подібних слів. Наприклад: макарони позначає не тільки "харчовий продукт у вигляді сухих трубочок", але й "страву з цього продукту" (IV, 601). Останнє подається у словнику як відтінок значення. Те ж стосується слова тісто - "в'язка маса з борошна, змішаного з рідиною // зварена, спечена така маса" (X,

149), шоколад - "порошок з ростертого насіння какао...// нап'я з такого порошку // кондитерський виріб у вигляді цукерки" (XI, 508) та ін.

Отже, проведене дослідження топологічної структури слів, які є назвами їжі та продуктів харчування в сучасній українській мові, дозволило виявити як загальні особливості семантичної структури лексики, так і специфічні риси конкретного лексичного шару.

Література

1 Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови (Семантична структура слова). - Харків, 1977. - С. 26

2 Лисиченко Л. А. Визнач. праця. - С. 43.

Надійшла до редколегії 10.09.92

В. Ф. ЧЕМЕС, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ВІДХИЛЕННЯ ВІД ЛІТЕРАТУРНО-НОРМАТИВНОГО КОДУ ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ І ВЛАСНЕ ЛІНГВІСТИЧНИЙ ОБ'ЄКТИ

Мотивується необхідність вивчення соціолінгвістично зумовлених відхилень від норми сучасного українського літературного мовлення, аналізуються і типологізуються стимульовані впливом російської мови численні інтерфебри на всіх рівнях мовної структури.

Характеристика функціонування мови як соціолінгвістична абстракція може бути окреслена через власне лінгвістичний опис стану структурної цілісності і несуперечливості "продуктів" мовлення, які в синхронічному аспекті потребують дослідницького діагностування і корективної оцінки.

Оволодіння нормативним мовленням опосередковується рядом позамовних (соціолінгвістичних) факторів, на яких зараз не будемо окремо зупинятися, а також детермінантно пов'язаних із щойно вказаними так званими зовнішньомовними факторами (системний вплив на всіх рівнях мовної структури однієї мови на іншу), результатом чого є мовна інтерференція. Останню треба розглядати як еволюційну (історичну) категорію (факт мови) і як моментну, ймовірнісну (факт мовлення).

Курйозними сьогодні видаються недавньої пам'яті номенклатурно-наукові метафізичні твердження про те, що українська мова таки розвивається, але ще не функціонує повною мірою. Розвиток мови отожднювався із станом її дослідження. Тому в науці про українську мову важливий на сучасному етапі перехід від екстатично-споглядального замилювання українським словом як об'єктом поза дослідником і соціумом до кола проблем, пов'язаних з "терапією" мови як серцевиною національної культури у найширшому значенні.

Українська літературна мова через відомі історичні обставини сьогодні ще перебуває, на відміну від більшості європейських мов, на етапі, коли консолідаційні тенденції у мовно-етнічному континуумі (йдеться про структурно-стильову цілісність) об'єктивно сприймаються як пріоритетніші за псеводидиверсифікаційні при всій умовності такого протиставлення. Система повинна досягати певної якості, фіксованої соціально (йдеться, зокрема, про соціальну активність вчених, дослідників мови, освітян тощо).

Матеріалом цієї статті є спонтанні інтерфедеми, відзначені у літературному (офіційному) мовленні переважно у національних засобах масової інформації. Інтерференційні зсуви виявляють себе на різних рівнях мовної структури: фонетичному, лексичному, граматичному. Однак інтенсивність (частотність) різного типу інтерфедем не однакова. Найпоширенішими є інтерфедеми (як результат впливу російської мови, а відтак - двомовної стратифікації національного соціуму) лексичного рівня. А саме: так звані семантичні запозичення (близько третини всіх фіксованих у мовленні інтерфедем), кальки словосполучень без порушення граматичної структури мови (близько чверті). Далі (за спадним принципом): інтерфедеми фонетичні, калькування слів, морфологічні кальки (власне морфологічні інтерфедеми), кальки словосполучень із "зміною" у граматичній структурі і, нарешті, власне запозичення (поодинокі випадки).

Нижче розглядаються типи інтерфедем у вказаній послідовності.

Семантичне запозичення. Більшість семантичних запозичень здійснюється у дієсловах та іменниках, удвічі менше - у прикметниках (дієприкметниках) і зовсім зрідка - у прислівниках. Таке співвідношення, зрештою, відображає частотно-валентнісні характеристики кожної із вказаних частин мови у реальному висловлюванні.

1. Дієслово. Інтерфедеми виявляють таку типологію:

1) семантичне запозичення (далі - СЗ) при нерозрізненні семантичної нетотожності спільнокореневих синонімів української мови з різними префіксами у своїй морфологічній структурі на відміну від неспільнокорневих синонімів російської мови. Напр., поширивати ≠ розширювати, в

інтерферемі маємо: "...будемо поширивати" (Українське радіо, далі - УР; 02.82)*, пор. рос. распространять - распирять, укр. нормативне (далі - норм.) збільшувати (для цього контексту), рос. увеличивать;

2) СЗ при нерозрізненні семантичної нетотожності спільнокореневих синонімів, один з яких безпрефіксний на відміну від російського відповідника з більшою семантичною широкістю. Напр., зростати ≠ рости: "організм зростає" (УР; 09.91), пор. рос. расти із значеннями "рости" і "збільшуватися";

3) СЗ фонетико-морфологічної ініціації через нерозрізнення неспільнокореневих синонімів із спільним префіксом. Напр., вказати ("зрадити") ≠ висловити: "пропозиції, вказані депутатами" (Верховна Рада України, далі - ВРУ; 06.91) при норм. висловлені, пор. рос. высказанные;

4) СЗ при появі кальки із російської мови, що виявилася псевдоомонімом (полісемантом) у структурі української мови (та ж, що і в п.3. "ініціація"); бо наробити ≠ напрацювати: "наробити досвід" (ВРУ, 06.91) при норм. напрацювати, пор. рос. наработать;

5) СЗ з "появою" лексико-семантичних омонімів в українській мові при фонетичному "відштовхуванні" (ініціації) - гіперкорекція - від немотивовано ототожненої семантично російської лексики під стимулюючим впливом альтернантно-фонетичних форм. Напр., лікувати ≠ лічити, маємо: "лікували" (Київрада, далі - КР; 05.90) із значенням "лічили, рахували", пор. ще облік, лічити, лічба, - лексики психолінгвістично мовцем "зігноровані" відбулося фонетичне "відштовхування" від рос. лечить;

6) СЗ як результат повного ототожнення багатозначної російської лексики з одним із її моносемантичних еквівалентів. Напр., будуватися ≠ шикуватися: "вибудується черга" (Українське телебачення, далі - УТ; 05.91), пор. рос. строиться з обома значеннями;

7) СЗ як результат довільного ототожнення російської "спеціалізованої" лексики з українським уявним відповідником одночасно із зміною його граматичної структури. Напр., "ввижають у цьому вихід" (УТ, 02.92), пор. рос. усматривают при українській нормативній безососбовості (ввижається);

8) СЗ як результат не обумовленого мовною семантикою ототожнення спільнокореневих у двох мовах лексем, які з лексико-граматичної точки зору є міжмовними омонімами. Напр., "як слід полагати" (ВРУ, 06.91), пор. рос. полагать (недоконаний вид, абстрактна семантика) із українською дієслівною формою доконаного виду конкретної семантики;

* Тут і далі з метою економії вказується лише місяць і рік фік. шпів певної інтерфедеми.

9) СЗ як результат нерозрізнення міжмовної несинонімічності спільнокореневих лексем у ситуації, коли нормативним еквівалентом російської лексики є дієслівне словосполучення. Напр., "комісія запрошувала" (КР, 05.90), пор. норм. робила запит;

10) СЗ як результат спроби калькування словосполучення російської мови із його спеціалізованим семантично дієслівним членом (доконаність як лексико-семантичний диференціал). Напр., "прибігати до виключення мікрофона" (БРУ, 05.91) при норм. вдаватися до..., пор. рос. прибегать - (прибежать) - прибегнуть(!).

2. Іменник. Відзначимо такі типи інтерферем: 1) СЗ як результат ототожнення "багатозначності" лексеми російської мови з українськими взаємно не тотожними лексико-семантичними еквівалентами. Напр., "двох образів життя" (УТ, 02.92) при норм. способів. Те саме: "в області чола" (УР, 03.94) при більш прийнятному в ділянці чола; "ним зменшено попит з комуністів" (Радіомовлення на Київ і область, далі - РКО; 10.89) при норм. вимогливість, пор. рос. спрос; "лічильник" (про особу - КР, 05.90) при норм. рахувальник, обліковець (див. вище про дієслово цього ж кореня і семантики), пор. рос. счетчик (і про особу); "у побутовій речі" (УР; 04.90) при норм. в...мовленні, пор. рос. речь; "збереження світу (! - В.Ч.) в Придністров'ї" (УР; 04.92, дикторський текст) при норм. миру (пор. рос. мир з двома значеннями - "мир"; "світ"); "купони дрібної коштовності" (УР; 01.92) при норм. вартості, пор. рос. стоимость;

2) СЗ як результат плутання паронімів, один із пари яких є міжмовним "омонімом". Напр., "в одязі з такої сукні" (УТ, Одеса; 04.91) при норм. сукна, пор. рос. сукно з єдиним значенням; "походить із середи..." (КР; 05.90) при норм. середовище, пор. рос. среда;

3) СЗ як результат нерозрізнення "префіксо-суфіксально-словотвірних" паронімів під впливом полісемантичного еквівалента російської мови. Напр., "комітет національного врятування" (УР; 02.90) при норм. порятунку, пор. рос. спасение;

4) СЗ як результат семантичного нерозрізнення префіксально-словотвірних паронімів української мови при наявності в російській мові пари еквівалентних паронімів (морфологічне "відтворювання" з гіперкоректним результатом). Напр., "хор... здобув три з чотирьох винагород" (УР; 12.91) при норм. нагород, пор. рос. награда і вознаграждение;

5) СЗ як результат впливу полісемантичності лексеми російської мови із значеннями: 1) збірності; 2) одиничності при нормативному лексемному розрізненні українською мовою денотатів різного ступеня понятійної абстракції. Напр., "штук умовної цегли" (УР; 09.89) при норм. цеглин, пор. рос. кирпич.

3. Прикметник (дісприкметник). Характерні типи інтерферем такі:

1) СЗ як результат нерозрізнення лексичних паронімів української мови під впливом однолексемного лексичного еквівалента російської мови. Напр., "медичинський заклад" (ВРУ; 05.90) при норм. медичний, пор. рос. медицинский;

2) СЗ як результат ініціального нерозрізнення лексико-граматичної семантики повних і коротких форм однієї й тієї самої лексики при подальшому неврахуванні існування різнолексемних еквівалентів кожної з російських форм. Напр., "працювати з тонкими китками здібні тільки жіночі руки" (УР; 02.90) при норм. здатні, пор. різницю рос. способный - способен;

3) СЗ як результат невинновданого ототожнення семантики українських спільнокореневих прикметника у формі середнього роду (особова конструкція) і прислівника під впливом морфологічної омонімії відповідних російських словоформ і з перенесенням ініціального ототожнення на пару міжмовних еквівалентів того самого семантичного поля. Напр., "нам повинна співпраця" (ВРУ, 08.90) при норм. необхідна, пор. рос. нам необходимо сотрудничество (особова форма середн. роду) і это сотрудничество нам необходимо (прислівник), а також відповідники мы должны, нам необходимо - ми повинні;

4) СЗ як результат безпосереднього перенесення значення російського прикметника на український спільнокореневий дісприкметниковий формальний еквівалент. Напр., потримана техніка (УТ; 09.91) при норм. це нова, користана, що була у користуванні, пор. рос. прикметник подержанный;

5) СЗ як результат ототожнення української лексики із спільним із російським псевдоеквівалентом фонетико-морфологічним початком ("ланцюгове" ототожнення). Напр., "допоміжні труднощі" (КР; 05.90), пор. рос. дополнительные..., при норм. укр. еквіваленті - додаткові...;

6) СЗ як результат міжмовної паронімії. Напр., "протириччя присутні... господарству" (УТ; 09.90) при норм. властиві, пор. рос. присущие.

4. Прислівник. Інтерферем виявляють таку типологію:

1) СЗ як результат ототожнення семантично спеціалізованого прислівника із російським прислівниковим словосполученням фонетико-морфологічної подібності. Напр., "впродовж порушеної теми" (УР; 12.91), "впродовж Вашої думки" (УР; 02.92), пор. рос. в продолжение при можливому укр. на продовження;

2) СЗ як результат ототожнення "багатозначності" лексики російської мови з одним з українських нетотожних взаємно еквівалентів. Напр., "винятково за карбованці" (УТ; 02.92) при норм. виключно, пор. рос. исключо

читально те саме: "декілька неправильно, перебільшено" (ВРУ; 07.90) при норм. дещо, пор. рос. несколько.

Калькування словосполучень (без порушення граматичної структури мови). Більша частина калькованих словосполучень може бути віднесена до фразеологізмів високого ступеня фразеологізації, як це відповідно має місце й у калькованих "прототипах" російської мови - тобто до так званих фразеологічних зрощень і фразеологічних єдностей. Решта являють собою фразеологічні вирази, окремі з яких тяжіють до фразеологічних сполучень. Їх доцільно розглядати за формально-логічною домінантою як відповідно-дієслівні, прислівникові тощо, зрештою, як і перші.

1. Кальки високофразеологізованих одиниць:

1) "дієслівні", напр., "Держкомспорт" наказав довго жити" (УР; 12.90), пор. рос. приказать долго жить; "не треба скидати з рахунків" (УТ; 11.91), рос. сбрасывать со счетов; "господарка, яких пошукати" (УТ; 03.90), рос. каких поискать; "у Слави з характером не склалося" (УТ; 12.91), рос. сложится / не сложится с чем / кем-либо; "не віддавайтеся мріям" (УР; 04.92), рос. отдаваться мечтам; "відбулися переяском" (УР; 04.92), рос. отделаться испугом;

2) "дієслівне" кальковане словосполучення з одночасним СЗ іменного структурного елемента російського прототипа. Напр., "обладнання прийшло у негідність" (ВРУ; 07.90), пор. рос. прийти в негодность;

3) "дієслівно-зв'язковий" калькований фразеологізм з логічним "бути". Напр., "люди в роках, а не кінці" (ВРУ; 07.90), рос. (быть) в годах).

2. Кальки фразеологічних виразів:

1) "дієслівні", напр., "прийняти до відома" (КР, 05.90), рос. принять к сведению;

2) "прислівниково-обставинні" кальковані словосполучення, напр. "три сезони до ряду" (УТ; 12.90), рос. к ряду при нормативному прислівнику підряд;

3) "прислівниково-обставинні" кальковані словосполучення фонетико-лексичної ініціації, напр., "з миті на мить почнеться засідання" (ВРУ; 10.90), пор. рос. с минуты на минуту...;

4) гіперкоректна калька прислівникового словосполучення російської мови (структурно-семантична надлишковість), напр., "це передусім все (має місце - В.Ч.) на Заході" (УТ; 01.91) - скальковано за рос. прежде всего;

5) калька прислівникового словосполучення з одночасною калькою одного з його елементів. Напр., "по зрівнянню з іншим планом" (УР; 03.90) при нормативному порівняно з, пор. рос. по сравнению с.

Фонетичні інтерференції. Зважимо на такі характерні прояви:

1) зміщення фонологізованого наголосу при фонологізованій акцентуаційній паронімії. Напр., "нелюдської напруги" (Р; 05.91), пор. різницю нелю́дський - нелюдо́ський і рос. челове́ческий - нечелове́ческий із сталим наголосом;

2) неможливе навіть для пісенно-віршового жанру зміщення наголосів як результат впливу російського ритміко-акцентного коду. Напр., "і́д' (ди) кров сво́ю проли́ли. // Я забу́в про рідне́ й [близке́]" (УР; 12.90);

3) зміщення наголосів у коротких прикметниках жіночого роду на зразок відповідних російських прикметників. Напр., "риба [н'і́знá] і прива́блива" (УР; 03.92);

4) ненормативна (незасвідчена) асиміляція голосних на міжсловесному шві. Напр., "в оді́н[у] із[и] областей" (УР; 02.91) - субституція українського голосного переднього ряду [и] голосним [ы] російської мови (середній ряд!) при попередньому голосному заднього ряду [у], сусідньою для російського [ы] за рядом;

5) ненормативна дезакомодація губного приголосного і голосного переднього ряду високого підняття. Напр., "при́бу́у в Ира́к" (УР; 07.91);

6) ігнорування нормативного голосного [и] із заміною його на [і] на зразок російської мови. Напр., "кореспо́ндента [Ден'і́ска]" (УТ; 03.91); "Вдо́виченко" - титр (Ут; 10.91); "і́д' (ді)лію" (УТ; 05.91) - явище, яке можна назвати фонетичною калькою;

7) ненормативне позиційне оглушення кінцевих дзвінких приголосних на зразок російської мови. Напр., "ша[р'і́ф] суспі́льства" (УТ; 03.91) при норм. [шарі́ў]; приклад подвійного "асимілятивного" регресивного оглушення дзвінкого приголосного: "сіп'і́фна́ф]" (УТ; 03.91) при норм. сіп'і́ўна́ў];

8) недотримання законів історичних чергувань під стимулюючим впливом російської безальтернативної словозмінної парадигми. Напр., "[шесто́го]" (КР; 04.91), нормативність наголосу виявилася недостатньою для мовця, щоб реалізувати фонетичний закон;

9) неадекватне відтворення назви літери в абрєвіатурі під впливом буквеного складу останньої у російській мові. Напр., "[ве-де-ен-га́]" (УТ; 04.89), пор. рос. [вэ-дэ-эн-ха́].

Калькування слів: 1) кальки іменників. Характерними є, наприклад, кальки лексем російської мови із семантичного поля із родовим значенням "робота", зокрема такі: "відпрацю́вка" (КР; 05.90), пор. рос. отрабо́тка; "малю́нки і поробі́ки" (УТ; 01.91), пор. рос. поделки; "наробі́ки" (УР; 04.90), пор. рос. наработки; "заробі́ка во́логи" (УР; 03.92), пор. рос. заделка; пор. також інші кальки: "легко́чки" (УР; 12.90), рос. легкову́шки (про малолітражний легковий автомобіль); таким чином, більш про-

дуктивний деривативний суфікс російської мови -к-, - "додає" словотворчої потенції українському його генетичному еквівалентові (-к-), що пропонує активну кс. уреченню останнього з більш органічним в цій словотвірній парадигмі суфіксом (суфіксальним комплексом) -(ув)ани-, пор. норм. відпрацювання, напрацювання тощо; 2) калька іменника як результат незнання існуючих нормативних еквівалентів російської лексики, напр., "обезболівання" (УТ; 12.91) при норм. знебоління, пор. рос. обезболивание;

3) калька із одночасним залозиченням компонента калькованої структури, що має характер складного слова, напр., "(політика) налогообкладання" (ВРУ; 05.91) при норм. оподаткування, пор. рос. налогообложение.

Кальки прикметників: 1) калька як результат незнання існуючої нормативної лексики, зокрема терміну, напр., "центробіжний (настрій)" (ВРУ; 06.30) при норм. відцентровий, пор. рос. центробежный; 2) те саме у випадку нетермінологічної лексики, напр., "(бути питаннями) протирічними" (УТ; 01.91) при норм. суперечливий тощо, пор. рос. противоречивый, противоречащий.

Кальки слів можна аналізувати також за "оригінальністю" їхньої лексичної семантики; у нашому випадку майже всі вони не належать до так званої безеквівалентної лексики, тобто існують у мові їх нормативні "синоніми".

Морфологічні інтерференції. Найхарактернішим проявом тут є формальне калькування відмінкової словоформи, тобто ненормативне використання флексій від впливом відповідних відмінкових словоформ російської мови. Вкажемо, зокрема, на такі:

1) використання флексії давального відмінка множини із функцією місцевого відмінка при опосередкованому прийменником керуванні, напр., "по питанням" (КР; 05.90); "(збирали) по крихіткам" (УТ; 10.91); "по виборам" (КР; 05.90) при норм. флексії -ах, пор. рос. відповідно по вопросам, по крохам.

2) ненормативна флексія місцевого відмінка однини при стимулюючому впливі омонімії відмінкових форм знахідного і місцевого відмінків однини російської мови, напр., "на... (народному) віче" (ж. "Старожитності"; 10.91) при норм. "на вічі", пор. рос. на народом вече (місцевий відмінок), "на народное вече (знахідний відмінок);

3) ненормативна заміна необхідної повної форми присвійного прикметника, короткого лише у формах називного і знахідного відмінків (однини). короткою формою у родовому відмінку на зразок відповідних форм непрямих відмінків коротких присвійних прикметників російської мови, напр., "(Йдемо до) міста Давидова" (УТ; 04.92) при норм. до міста Давидового, пор. рос. города Давидова;

4) калькування способів творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників на зразок російської мови. Напр., "крупні(й)шої (УР; 04.92) при норм. найкрупнішої, пор. рос. крупнейшей;

5) утворення дісприкметників пасивного стану від дієслів української мови, що нормативно не мають дісприкметникових "корелятив", під впливом існуючих відповідних форм російської мови, напр., "(вони цієї власності) були позбуті" (ВРУ; 01.92) при норм. позбавлені (позбавити), пор. Укр. позбутися, рос. лишить, лишиться;

6) ненормативне ускладнення морфологічної структури дієслова на зразок російського генетичного еквівалента. Напр., "(все це) відклада-валося" (УР; 04.92) при норм. відкладалося, пор. рос. откладывалось.

Калькування словосполучень (з порушенням граматичної структури української мови - синтаксичне калькування):

1) кальки словосполучень, в яких здійснено заміну прийменникової конструкції безприйменниковою і навпаки на зразок російської мови. Напр., а) "зброю, від якої слід було б позбутися" (УР; 12.91) при норм. позбутися чогось, пор. рос. избавиться от чего-либо; б) "потребує у лікуванні" (УР; 11.90) при норм. потребувати чого-небудь, пор. рос. нуждаться в чем-либо пор. ще "потребуют в захисті" (УТ; 03.92);

2) при відповідному прийменнику невідповідна відмінкова форма керованого слова в прийменниковій конструкції. Напр.: а) "считаю (sic!) за потрібним" (КР; 05.90) при норм. вважаю за потрібне, пор. рос. считаю нужным; б) "понад двадцяти років за кермом (УТ; 05.91) при норм. понад двадцять років..., пор. рос. более двадцати лет...; в) "попри всім нашим бідам" (УР; 12.91) при норм. попри всі... біди, пор. рос. вопреки (прислівник!) всем бедам; г) "мають за метю" (УТ; 01.91) при норм. мають за мету, пор. рос. имеют целью;

3) у безприйменниковому словосполученні невідповідна відмінкова форма керованого слова. Напр.: а) "дякую вас" (КР; 05.90) при норм. дякую вам; б) "поласувати огірків" (УТ; 02.92) при норм. поласувати огірками, пор. рос. отведать огурцов;

4) зловживання контекстуально ненормативною конструкцією із прийменником по відповідно до продуктивної російської моделі. Напр., "поїхав по розподіленню (sic!)" (УР; 03.91), пор. рос. по распределению;

5) ненормативна позиція питальної частки за зразком російської моделі. Напр., "не сприятиме чи це спекуляції?" (УТ; 12.90), пор. рос. не будет ли это содействовать...?

Запозичення. Власне запозичення характерне, природно, для мовців із мінімальним володінням українською мовою і загальним рівнем освіти, але, як зазначалося вище, не є поширеним у сферах офіційного мовлення, кількісно значно перекривається кальками і семантичними запозиченнями.

Проте пор., напр., "согласовується (Київр.юм)" (КР; 05.90); "одобрення (тексту)" (КР; 06.90).

Психолінгвістично інтерферама виникає при недостатньому володінні мовою як результат міжмовної псевдоаналогії, мовної псевдоаналогії ("вирівнювання" парадигми), гіперкорекції, хибного уявлення про міжмовне "збереження" (співвідносність) семантичної енергії у матеріальному елементі мови (хоча, як відомо, в окремій мові наявна динамічна асиметрія знакових планів) тощо.

Надійшла до редколегії 07.04.92

М. П. КОЛОМІЄЦЬ, канд. філол. наук,
Дніпропетр. ун-т

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРИФРАЗ

Дається аналіз перифраз - складних, своєрідних одиниць мовного викладу, одиниць, природа, сутність і функціонування яких не знайшли однозначного трактування в сучасному мовознавстві.

Наявність у мові особливого виду семантично неподільних описових зворотів люди помітили давно. Як свідчить О. С. Юрченко, "утраче... з'являється згадка про перифразу у вітчизняній літературі - в "Зборнику Святослава 1073 р.", де перифраза названа округлословіє¹.

У "Лексиконі славенороському" Павла Беринди (1627 р.) перифрастичні звороти іменуються окръглаголателиѣ з таким тлумаченням: "околичне мовлячи, з околичністю мовлене чинячи, болюсь словами викладати тоє що одним словом мовится"².

Український письменник, ординар-професор поетики, ієромонах Митрофан Довгалецький в 1763 р. досить детально виклав свої погляди на перифразу і звернув увагу на умови її використання в контексті: "Перифраза - це таке, коли те, що можна сказати одним або кількома словами, пояснюється багатьма...

...Перифраза інакше називається ще описом і широким словесним поясненням. Вона здійснюється трьома шляхами.

По-перше, через необхідність, коли очевидно, не вистачає або не приходить на думку відповідне слово. Як наприклад: позбавлений спадщини - це така людина, що з силу закону позбавлена батьківського майна або позбавлена батьківських прав на підставі правового забезпечення.

По-друге, заради пристойності або делікатності, коли звичайно якусь гидку річ не хочемо виражати прямо з огляду на неприємність для шляхетних вух, то користуємось описом. Так ось Павло, не бажючи прямо назвати розпусту, сказав, що це найганебніша вада людського тіла. Так само кажуть про п'яницю: просяклий хмелем, або дихає Вакхс, або ще - прихильник Вакха.

По-третє, заради самої краси та красномовності. Як, наприклад, про того, хто має справу з поезією, так скажеш: Грає на дуже солодкій лірі Аполлона, або: Удосконалює мислення вченістю та добрими манерами, або: Здійняє настанови вчених муз"³.

Від тих далеких часів і до сьогодні не припинявся процес пізнання різних за будовою, за походженням і за функціональними особливостями описових зворотів, як не припинявся поступальний процес творення все нових і нових перифраз. Сучасне розуміння перифрази проілюструємо тлумаченнями з лексикографічних джерел: "Перифраз, перифраза, парафраз, парафраза - описовий зворот мови, або стилістична фігура, троп, за допомогою якого передається зміст іншого слова чи виразу шляхом підкреслення якоїсь особливості, якості, істотних у певному контексті чи ситуації. Наприклад: ...Великий Кобзар - Т. Г. Шевченко; ...цар звірів - лев; королева подів - кукурудза; коричнева чума - фашизм. Перифраз - це переносне, описове образне найменування, що завжди несе в собі певну оцінку, допомагає яскравості, виразності зображення. Використовуються перифрази в художній літературі, публіцистиці і розмовному мовленні"⁴.

"Парафраз - вид синонімів, який описує і характеризує предмет чи явище; фігура поетичної мови, стилістичний прийом, що нагадує описову передачу змісту якоїсь фрази, поняття чи явища іншими словесними засобами. Наприклад: "Степові кораблі" (тобто - комбайни), "Ті, що розбіг зробили своїм ремеслом, а золотий мішок - ідолом" (тобто - імперіалісти). Уміле й доцільне використання перифраз розширює творчі можливості журналіста, збагачує його художню палітру, надає письму картинності та емоційного забарвлення"⁵.

Специфіка перифраз, їх аналіз знайшли відображення в роботах вітчизняних мовознавців (О. О. Потебня, Б. В. Виноградов, Л. А. Булаховський, М. О. Бакіна, Д. П. Вовчок, А. Д. Григор'єва, І. З. Ільїна, О. А. Некрасова, А. Б. Новиков, Г. М. Моложай, В. І. Орлова, Л. Н. Синельникова, В. П. Уткін, Л. В. Шубіна та ін.)

В українському мовознавстві питання перифрастики та перифрастології досліджували І. С. Олійник, М. М. Пилинський, А. П. Коваль, Г. М. Колесник, І. Ю. Кобилянський, Є. С. Регушевський, Н. М. Сологуб, Ф. А. Сващенко, І. О. Соколова, О. С. Юрченко.

Усім відомі й перші спроби лексикографічного опрацювання перифраз у вітчизняному мовознавстві на матеріалі творів О.С.Пушкіна⁶ і на матеріалі білоруської мови⁷. В 1985 р. вийшов у світ "Короткий словник перифраз" української мови⁸. Автори ставили за мету познайомити читачів з найчастіше вживаними загальномовними перифразами й умовами найдоцільнішого вживання їх. Позитивні відгуки на цей словник опубліковані на сторінках журналів "Українська мова і література в школі" (N 1, 1986), "Журналіст України" (N 3, 1986). Укладачі і рецензенти цього словника при кваліфікації перифраз керувалися теоретичними положеннями, викладеними у сучасних лінгвістичних і літературознавчих словниках, статтях, а також в академічних монографіях. Наприклад: "Важливим засобом експресивного виразу думки є парафрази, що виступають як образні паралелі до номінативних позначень. Парафрази підкреслюють можливість того чи іншого поняття, наприклад: державні комори, майстри села, новатори хлібної ниви, ювілейний коровай..."

Метафоричні парафрази належать до постійно діючих і невичерпних засобів оновлення лексики газети, оживлення і збагачення її виразних ресурсів: рукотворна ріка - канал; газова ріка - газопровід; голубе паливо - газ і под.⁹

"До усталених газетних метафор ще слід віднести п'ятий океан (повітряний простір), біле вугілля (вода), чорне золото (вугілля) і под."¹⁰

Постійно враховувались особливості і своєрідність функції метафоризованих перифраз у різних контекстах. Так, в науковому стилі вони мають суто денотативний характер, у мові художньої літератури - коннотативний. "У газетно-публіцистичній мові призначення метафори не тільки і не стільки образність, скільки створення оцінного ефекту, позитивного чи негативного (пафосність, урочистість, піднесеність, ствердження, засудження, сарказм, іронія і т.ін.). У цьому плані досить показовими є як джерела, так і об'єкти метафоризації. Так, метафоризації піддаються, як правило, поняття, важливі в ідеологічному, економічному й інших відношеннях. Пор., наприклад: біле золото, чорне золото, хліб промисловості, сталеві артерії, нафтова цілина (рибна, сніжна і т.ін.), електричні ріки, рисова житниця і ін. У всіх цих випадках заміна прямих найменувань експресивними має позитивнооцінний характер, підкреслює важливість метафоризованих понять"¹¹.

Посилення стандартизації, поширення атомізації вживання таких експресивних одиниць приводить до того, що "стандартизована експресема, власне вже не є експресемою. Це швидше стандартизований вислів, який і не повинен претендувати на експресію. Та виявляється, що без подібних

висловів теж не обійтися. Отже, наврод кому зайде в голову позбавити згадаки вислови права з'являтися на газетних шпальтах"¹².

Однак є сьогодні й інші погляди на явище перифразування. Так, повністю негативною, категорично несприйнятливою була реакція газети "Літературна Україна" на вихід у світ "Короткого словника перифраз". Автор критичного виступу називає перифрази тільки "газетними штампами", "забур'яненням мови", а сам словник - "всеохоплюючим посібником для нових поколінь Ухудшанських"¹³.

Не можна погодитися з тим, що "Короткий словник перифраз" є "всеохоплюючим посібником". У ньому вперше систематизовано тільки частину загальнономовних перифраз, в основному такі звороти (або подібні до них), які фіксуються в академічному одинадцятитомному тлумачному "Словнику української мови"¹⁴. Наприклад: повітряний (п'ятий, голубий) океан (СУМ. - V. - С. 662), степовий корабель (СУМ. - IX - С. 686), денне світило, нічне світило, світило дня, світило ночі (СУМ. - IX - С. 88), золоте весілля, золотий вік, біле золото, чорне золото, вічний спочинок (відпочинок) (СУМ. - I. - С. 691).

Фіксація перифраз в академічному словнику, перехід окремих із них у розряд фразеологічних одиниць дають підстави не погодитися з кваліфікацією їх як "газетних штамлів". Чи можна називати газетними штампами вираз світло дня, який відносить до загальнономовних перифраз відомий дослідник фразеології російської мови В. Л. Архангельський¹⁵, і наведені вище перифрази, які ілюструються у "Словнику української мови" цитатами із творів І. Франка, В. Сосюри, С. Олійника, П. Автомонова, А. Хижняка і багатьох інших класиків української літератури?

Свідченням загальнономовності багатьох українських перифраз, зафіксованих у "Короткому словнику перифраз", є також їх генетична спорідненість з відповідними перифразами російської мови, які звійшли до реєстру словників-довідників¹⁶ і щорічних словникових матеріалів¹⁷. Наприклад: Белая Олимпиада (Спартакиада), белое золото, белый континент (НС. С. 76), массопромышленная фабрика (НС. С. 144), витамины чего (земли, людей, плодородия и т. п.) (НС. С. 129), отряд плодородия (СМ-78. С. 160), ячтарное зерно (СМ-77. С. 163), дом лекарств (СМ-79. С. 28, 78), фабрика плодородия (СМ-77. С. 151), северный шелк (НС. С. 778), железная игра (СМ-78. С. 78), рабочая академия (СМ-77. С. 19), зеленая жатва, зеленая революция (НС. С. 233), золотой юбилей (СМ-78. С. 85), зеленое золото (СМ-79. С. 94), голубая ферма, голубое золото (СМ-79. С. 62), белые воротнички, синие воротнички (НС. С. 140).

Про це ж свідчить і наявність таких перифраз у західно-європейських мовах, наприклад, в німецькій: *der schwarze Erdteil* - Африка, *der schwarze Tod* - чума, *ein Tempel der Wissenschaft* - храм науки (про

Weg), der letzte Weg - похорон, der weiße Sport - зимовий спорт, weiße Kohle - гідроенергія, weiße Gold - бавовна, die grüne Lunde [der Stadt] - лісонасадження, Nussiges Gold - нафта; в англійській: blue stockings - синя панчоха, blue collar - робітники у США, white collar - клерки, blue jacket - моряк, black diamonds - кам'яне вугілля.

Не можна вважати забур'яненням мови огудно всі перифрази, адже серед них зустрічаються такі вирази, які перейшли до розряду фразеологізмів чи крилатих виразів у багатьох мовах світу. Так, серед крилатих висловів "Російсько-німецького словника крилатих слів"¹⁸ знаходимо значну кількість респрових зворотів "Короткого словника перифраз". Як правило, це описові звороти національно-російського фонду крилатих висловів, завдання яких (як про це сказано в передмові до "Російсько-німецького словника крилатих слів") є "продемонструвати іншомовному читачеві зразки майстерно сформульованих російською мовою думок видатних людей, у тому числі багатьох визначних діячів російської культури, привернути його увагу до краси і багатства російської мови, пробудити в нього бажання глибше вивчати її" (с.13). Наприклад: Дорога жизни (название дороги по льду Ладожского озера, связывавшей во время Великой Отечественной войны осажденный Ленинград с "Большой землей"; впервые употреблено в газете "Правда" 09.05.1942 г. (с.90); Желтый Дьявол (М. Горький. Город Желтого Дьявола. - 1906 г.) (с.96-97); Степ русской авиации (о профессоре Н. Луковском) (с.174); зеленый друг (Л. Леонов. В защиту друга. - 1974 г.) (с.103); Летние люди (выражение возникло на основе повести И. Тургенева "Дневник летнего человека" - 1850 г.) (с.132); Мать городов русских (из русских летописей) (с.139); Остров свободы (из советской прессы 60-х годов) (с.174).

Крім того, серед таких крилатих висловів зустрічаються вирази інтернаціонального фонду: вечный город (с.58), звездный час (с.102), потерянное поколение (с.187), путечное мясо (с.196), пятая колонна (с.196), холодная война (с.238) і т. ін. Хто ж може назвати їх "газетними штампами" чи "забур'яненням мови"?

Якщо вважати перифрази забур'яненням мови, то чим же тоді можна пояснити часте вживання описових зворотів на сторінках того ж номера газети "Літературна Україна", у якому перифрази названо "нікому не потрібними газетними штампами"? Значна частина використаних образних виразів зафіксована в "Короткому словнику перифраз": майстри слова (с.2); майстри пера, полудень віку (с.5); Дочка П'єтетей, співачка досвітніх огнів, світанок життя, красне письменство (с.6). Крім цих, використано ще й багато інших оригінальних перифраз, не зафіксованих у словнику, наприклад: майстри музичного мистецтва, майстри мистецтв (с.1); артерії

країни, головний нерв, транспортний конвеєр (про залізницю), майстри ілюстрації, книжчин тиждень, свято книги, свято чуховності (с. 2); походіння "дітей війни", зелений пролісок України (Італіси) (с. 5); геніальна донька українського народу, скласти пану, мережив рядки, майстер красного писемства (с. 6); поет з підніззя Етні, майстер гротесків сучасної цивілізації (про Маріо Грассо), батьківщина італійської поезії (Сіцілія) (с. 7); кровопивці народу, майстер краси, князь гір (Олекса Довбуш); красний з лиця, веселі оповідки (анекдоти), творець образу комісара Мегре, новий "Сіменон" (с. 8).

Чи можна пояснити наявність такої кількості перифраз на сторінках газети тільки негодядом кореспондентів, коректора чи редактора?певні, що ні, бо переконані: в тому, що цей факт є ще одним яскравим підтвердженням загальновідомої істини: "Метафоричні парафрази належать до найбільш діючих і невичерпних засобів оновлення лексики газети, освіження і збагачення її виражальних ресурсів"¹⁹. Мова найшвидше фіксує нові явища і зміни в живому мовленні. У ній дуже часто вперше вживаються нові описові звороти, які там же проходять літературну апробацію"²⁰.

Не випадково перифрази є невичерпним джерелом формування заголовків. "У принципах побудови заголовків виявляється тенденція до економії мовних засобів: необхідність виразити максимум мовного матеріалу. А звідси - точність, влучність і лаконізм газетних назв. У цьому вони межують з афоризмами і крилатими словами, нагадуючи їх звучанням і інтонаціями"²¹. Так, у відривному календарі "Промінь" за 1984 р. у складі заголовків виступають такі перифрази: "горизонти степового корабля" - про комбайн; "приборкувачі мікробів" - про мікробіологів; "індустрія здоров'я" - про спортивні комплекси; "конструктор Ілів" - С. В. Ільшин; "вічне місто над морем" - м. Керч; "колумб космосу" - Ю. Гагарін; "рукотворна ріка Криму" - про Північно-Кримський канал; "найдорожчий скарб" - про здоров'я; "домашні ферми" - про підсобні приміщення в особистих господарствах; "літопис велетня металургії" - про заводський музей "Азовсталі"; "величезна школа" - про ліквідацію неписьменності в Нікарагуа; "фортеця-герой" - Брестська фортеця; "трудівники сталевих магістралей" - про залізничників; "будуються "зелені" цехи" - про зимові теплиці; "крила Батьківщини" - про Аерофлот; "місто над Тетеровом" - м. Житомир; "син двох народів" - про О. І. Білецького; "чабани сталевих отар" - про працівників транспортного автопарку Монголії; "школа трьох мук" - про школу мистецтва; "пора сонця ярого" - про травень; "надвечір'я року" - про осінь; "біла хвороба" - про наркоманію.

Цікаво, що і в заголовках, і в текстах цього календаря часто вживаються перифрази, вміщені у "Короткому довіднику перифраз". Це, на наш погляд, є ще одним свідченням загальноновживаності таких перифраз.

Специфічне використання перифраз характерне не тільки для мови газети, воно характерне і для мови радіо, телебачення, публіцистики і художньої літератури.

У мові художньої літератури частіше вживаються контекстуальні, індивідуально-авторські перифрази, хоч і загальномовні звороти продовжують виконувати вагомий описово-оцінний стилістичний функцію, наприклад: "Ні, се не варт нащадка Прометея" (Леся Українка. I. 1976. С.169); "Ти бо не будь тим, що моркву рис!" (М. Кропивницький); "Безбородько теж не був винятком поміж адамовими нащадками" (М. Стельмах. IV. 1983. С.104); "Фатіма їхала залізним конем" (Ю. Яновський. I. 1982. - С.26); "Сиваші, оце гниде тасманиче море, не перестать дивувати Дьяконова" (О. Гончар. II. 1959. С.59); "Чорні вишки Баку кров землі посилають у труби" (В. Сосяра. Щоб сади шуміли. - К., 1947. - С.58); "З усякої квітки бере його (нектар) крилата трудівниця, крім потайника і жита" (М. Стельмах. II. 1982. - С.265); "- Хочете, я подарую вам лева, - продовжує Сев, коли за блискавично поставленими ґратами на арені починають плитати леви, - це вам уже цар звірів" (Ю. Яновський, II. 1958, - С.37); "Високо-високо, під хмарами, летів цар птиць, ледве примітною точкою черніючи в синяві" (Г. Коткевич, II. 1966. - С.78); "Дуб - один. Про те й розмова. Цар дерев. Когтовна річ" (А. Малишко. Серце моєї матері. - К., 1959. - С.152); "Троянда - цариця квіти. Нікого не дивує цей вислів. Адже й справді так" (С. Приходько. Лікарня на підвіконні. - К., 1971. - С.34); "Це традиційний звичай геологів - вмитися нафтою, щоб відчутти теплі соки землі, які мільйони літ були замкнені в її надрах... Знайдено чорне золото!" (І. Падалка, М. Шудра. Білі квіти землі. - К., 1983. - С.6).

З усього сказаного можна зробити висновок, що немає перифразизмів, є штамповане вживання перифраз. Мовні стандарти зручні й потрібні як для тих, хто пише, так і для тих, хто читає чи слухає. Шарль Баллі з цього приводу говорив, що "важко писати швидко й правильно, не вдаючись до стертих виразів"²². Треба тільки не забувати про доречність, стилістичну мотивованість контекстуального вживання перифраз.

Література

1. Крченко О.С. Фразеологічні перифрази української літературної мови: Навч. посібник. - Ч. I. X., 1983. - С.3.
2. Беринда Памбо. Лексикон славеноросейский. - К., 1961. - С.151.
3. Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний). - К., 1973. - С.318-319.

- 4 Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. - К., 1985. - С. 185.
- 5 Григораш Д. С. Журналістика у термінах і виразах. - Львів, 1974. - С. 156.
- 6 Указатель-описатель метафорических, перифрастических сочетаний и символов // Поэтическая фразеология Пушкина. - М., 1969. - С. 378-388.
- 7 Малахей Г. М. Беларуская перифраза (кароткі слоўнік). - Мінськ, 1974. - С. 159.
- 8 Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Короткий словник перифраз / За ред. М. М. Пилинського. - К., 1985. - 152 с.
- 9 Мова сучасної масово-політичної інформації. - К., 1979. - С. 106.
- 10 Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. - К., 1977. - С. 157.
- 11 Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды: Печать, радио, телевидение, документальное кино / Под ред. Д. Э. Розенталя. - М., 1980. - С. 14-15.
- 12 Мова сучасної масово-політичної інформації. - С. 82.
- 13 Літературна Україна. - 1986. - № 14. - С. 6.
- 14 Словник української мови: В II т. - К., 1970-1980. - Т. 1-2. (Далі - СУМ).
- 15 Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. - Ростов н/Д, 1964. - С. 221.
- 16 Новые слова и значения: Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов. - М., 1984. - С. 806. (Далі - НС).
- 17 Новое в русской лексике: Словарные материалы-77. - М., 1980. (Далі - СМ-77). Інші випуски відповідно СМ-78. - М., 1981.; СМ-79. - М., 1982.; СМ-80. - М., 1984.).
- 18 Русско-немецкий словарь крылатых слов / Под ред. В. Шаде. - М., Лейпциг, 1985. (Далі вказуємо тільки сторінку в дужках).
- 19 Мова і час. - С. 179.
- 20 Див.: М. А. Жовтобрюх. Мова української періодичної преси. - К., 1970. - С. 150.
- 21 Мова і час. - С. 173.
- 22 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М., 1955. - С. 109.

С. К. РОСОВЕЦЬКИЙ, канд. філол. наук,
Ю. Б. ДЯДИЩЕВА, ст. лаб.,
Київ. ун-т

СИМБОЛІКА СЛОВА "ХАТА" В ПОЕТИЧНИХ КОНТЕКСТАХ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Розглядаються символічні значення слова "хата" в поезіях Тараса Шевченка. Аналіз поетичних контекстів приводить до висновку про відбиття у вивчених лінгвостилістичних явищах певних, біографічно обумовлених, констант творчої психології Кобзаря.

У відомому "Словнику мови Шевченка" знаходимо такі значення слова "хата", як "житлове приміщення", "кімната", "представники однієї родини, що живуть разом", "хатня робота"; окремо зафіксовані вживання цього слова "у складі рими", "у порівнянні", "у прислів'ї" і, нарешті, "образні вживання"¹. Хоча головним завданням пропонованої розвідки і є спроба розшифрування тих символічних значень слова "хата", що їх укладачі "Словника мови Шевченка" віднесли до цієї останньої групи, почнемо ми з деяких доповнень до групи "необразних" значень.

Наш аналіз виявив тут, зокрема, таке ще значення, як "частина будівлі".

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.

"Л. ("Поставлю хату і кімнату...")"

Сюди ж можна віднести і значення "одноповерхова селянська будівля", що в контексті протиставлена багатоповерховій міській забудові:

Церкви, та палати,
Та пани пузаті,
І ні однісінької хати.

"Сон ("У всякого своя доля...")"

Кожну людину оточує звичний світ речей домашнього вжитку, що поступово стає не лише невід'ємною частиною її побуту, а певною мірою й її самої, стає мікрокосмом людини. На нашу думку, саме такого значення, "безпосереднє речове оточення", набуває слово "хата" в рядках поета:

Доле мся, доле! Де тебе шукати?
Вернися до мене, до моєї хати.

"Гайдамаки"

Або:

Усюди Божа благодать -
І в серці, і в хаті.

"Сон ("У всякого своя доля...")"

Досить часто (за нашим підрахунком, 21 вживання) зустрічається у Т.Г.Шевченка це слово у значенні "притулок". Останній може бути постійним, чи тимчасовим, затишним, чи ось таким

Ще прийде ніч в смердючу хату,
Ще придуть думи...

"А.О.Козачковському"

Йдеться про солдатську казарму на березі Каспійського моря (подібну зображено на малюнку Т.Г.Шевченка "Казарма" 1856-1857 років²), що аж ніяк не нагадувала рідну поетові селянську оселю. Значення слова "хата" тут близьке до переносного, певний відтінок образності йому надає й гостро емоційний епітет.

Аналізуючи безперечно образні, символічні значення цього слова, ми спиралися, головним чином, на розуміння терміну образ, яке з'ясовував Е.Паунд: "Образ - це цілісний інтелектуальний та емоційний комплекс у даний момент часу"³. Це розуміння дозволяє нам, зокрема, виділити серед образних значень такі, що виступають як периферійні компоненти художнього образу. Сюди можна віднести значення слова "хата", які воно отримує у пейзажах поезій Шевченка.

У поемі "Княжна", наприклад, воно з'являється у такому контексті:

Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло,
Цвітуть сади; біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво.

Фактично тут три, накладені одне на одне, образні значення. Перше з них, найбільш вузьке, виникає у словосполученні "біліють хати". Це зорове сприймання художником-поетом деталі пейзажу: побілені стіни хат контрастні зеленому оточенню; отже, і образний відтінок, що додається до прямого значення слова, на цьому рівні лише зоровий, декоративний. У контексті всього поетичного пейзажу, де "село" співставлено з "палатами", виникає нове, більш складне образне значення. Село - "неначе писанка", панський палац - "неначе диво", але ці прекрасні артефакти вже тут протиставлені і в плані соціальному ("палати" стоять "на горі", вище села), і в плані культурному: обидва предикати порівнянь, хоч і відбивають селянське світосприймання, проте "диво" в XIX ст. належало до християнсько-книжної його сфери, "писанка" ж - до обрядової; хати, що

"біліють", при цьому відповідають білій поверхні обрядового яйця, на якій нанесені барви "гаю" та квітучих "садів".

Постульована далі поетом етично-релігійна гармонія ("Сам Бог витас над селом") одразу ж і руйнується:

Село! Село! Веселі хати!

Веселі здалека палати,

Бодай ви терном поросли!

У цьому новому контексті (що відповідає загальному соціально-моралістичному задумові поеми) оте "біліють хати" надале слову ще одного, на цей раз вже символічного, забарвлення: білий колір у народній культурі - це колір моральної чистоти, щоти. Таке розуміння підтверджує, на наш погляд, фрагмент з іншого твору поета:

Хатки біленькі виглядають,

Мов діти в білих сорочках

У піжмурки в яру гуляють.

"Сон ("Гори мої високі...")"

"Хатки" тут виступають як суб'єкт порівняння, яке пояснює образ, створений у першому рядку. "Біленькі хатки" - знову символ чистоти та морального здоров'я, але тепер це значення виникає з порівняння з дітьми "у білих сорочках", і самі хати "виглядають" із зелені, немов грають "у піжмурки" разом з ними.

У поезіях Т.Г.Шевченка знаходимо слово "хата" і в значеннях "той світ", "домовина", а то й "могильна яма". Щоб прояснити їх, поет часом звертається до епітетів, що відповідають саме цим значенням - "темна" ("Гайдамаки"), "сырая" ("Слепая"). Але в "Гайдамаках" є й така метафорична картина:

Гонта мов не чує,

Синам хату серед степу

Глибоку будує.

Та й збудував. Бере синів,

Кладе в темну хату...

Як бачимо, частина образних засобів підтримує символічне значення ("серед степу", "глибоку", "кладе в темну хату"), а частина, немов за інерцією, відповідає значенню прямому: Гонта саме "будує" (та "збудував"), а не "рис" чи "копає". У цьому випадку символічне значення займає в структурі образу центральне місце, і це пояснюється, в першу чергу, його традиційністю в народній мові. Так, Б.О.Грінченко свідчить: "На Поділлі хатом називають іноді могилу, а будинок тоді куреном". І наводить загальноукраїнську вже приказку: "Тут тобі і хата!"⁴ Можна згадати й прислів'я: "Гріб тісна хата, але вічна"⁵.

Це ж народне символічне значення Т.Г.Шевченко використовує в останній своїй поезії поряд з такими ж правічними архетипами народного осмислення смерті - розуміннями її як сну та відпочинку:

На той світ, друже мій, до Бога
Почимчикуєм спочивать.
Втомилися, і підтоптались,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...

"Чи не покинуть нам, небого..."

Відзначимо, що в сумному цьому контексті поет, нехтуючи на цей раз "загадковим предметом"⁷ символу та сугестивним біком сприймання його читачем, спочатку прямо називає "той світ", а вже потім розгортає пов'язану з ним низку образних значень. Справді, "І тут кончається искусство, // И дышат почва и судьба".

Своєрідного семантичного забарвлення набуває слово "хата" в контекстах релігійного дискурсу. Найбільш цікавий з них створений поетом у вірші "Світе ясний! Світе тихий!..."

За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, смурано...

Літературознавці вважають, що Т.Г.Шевченко звертається тут до Ісуса Христа⁸. Христос, як відомо, не мав ні хати своєї, ані взагалі будь-якої постійної оселі чи притулку, бо був мандрівним провідником. Тоді під "хатою" поет розуміє тут храм Христов, духовну Церкву вірних, ще не забруднену клерикалами.

У посланні "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм..." це ж слово набуває значення "Україна":

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Близька до цього значення і семантика цього слова в поемі "Еретик", де йдеться про слов'янську землю в цілому, міфічну, правду кажу-чи, слов'янську етнічну та територіальну єдність, нібито розірвану у середньовіччі німцями:

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слов'ян роз'єднанила...

Історик української народної архітектури А.Г.Данилюк зазначає, що хата для селянина була "всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю"⁹. Як бачимо, в символічних значеннях цього слова у Т.Г.Шевченка багато традиційного. В той же час проявилася тут і яскрава творча

індивідуальність Кобзаря, і пов'язана ця своєрідність, як на нашу думку, з певними константами його душевного складу. Це була людина, що малюм дитиною змушена була залишити батькову хату і так і не встигла, як не прагнула цього, протягом короткого життя свого побудувати власну оселю та зібрати навколо неї родину. Саме тому значення слова "хата" як домівки та родини набули в поезії Т. Г. Шевченка такого гострого особистого забарвлення. Скажемо навіть, що саме давні й нові психічні травми сирітства і безпритульності раз-по-раз і виштовхували з підсвідомості поета образ хати, що став одним із психологічних архетипів його творчості.

Природно, що найбільш яскраво згадані психічні травми, що відбилися (разом із спробами ілюзорної поетичної компенсації) у ранній поезії Т. Г. Шевченка. Ось він звертається до "душі" І. П. Котляревського, сподіваючись, що той "прилине" до нього, заспіває про Україну, і тоді серце поетове "на чужині" усміхнеться, бо старий співець

Всю слазу козацьку за словом єдиним

Переніс в убогу хату сироти.

"На вічну пам'ять Котляревському"

Саме в цьому убогому притулку плаче поет над долею України, а тим часом

Пишними рядами,

Виступають отамани,

Сотники з панами

І гетьмани: всі в золоті

У мою хатину

Прийшли, сіли коло мене...

"Гайдамаки"

На іншому, мовно-стилістичному рівні поетичне новаторство Кобзаря виявилось у тонкій інструментовці новими семантичними відтінками традиційних значень слова "хата" та в утворенні за їх моделями нових ("Україна", "слов'янина" та ін.). Ми бачили, що інколи одне це слово несе у контексті твору кілька символічних значень, відзначали різні позиції останніх відносно семантичного "ядра" образу, спостерігали й тисну гру навколо прямого й символічного значень.

На думку Л. І. Шевченко та О. М. Ярошевич, "мовознавчий Шевченкіан: продовж років заважала констатація мовних явищ, а не аналіз їх функцій, розуміння образної структури Шевченкової мови лише як поетичної традиції..."¹⁰. Сподіваємося, що наша невеличка розвідка виводить на мала це досліджені питання психологічних підвалин поетичної творчості Кобзаря.

- 1 Словник мови Шевченка: У 2 т. - К., 1964. - Т.2. - С.273-275.
- 2 Шевченківський словник: У 2 т. - К., 1976. - Т.1. - С.268-269.
- 3 Цит. за Френк Д. Пространственная форма в современной литературе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. - М., 1987. - С.198.
- 4 Шевченко Т.Г. Кобзарь. - СПб., 1867. - С.407.
- 5 Гринченко Б. Словарь української мови: У 4 т. - К., 1909. - Т.4. - С.388.
- 6 Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. - К., 1980. - С.197.
- 7 Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. - М., 1976. - С.153.
- 8 Шевченківський словник. - Т.1 - С.199.
- 9 Данилюк А.Г. Українська ката. - К., 1991. - С.4.
- 10 Шевченко Л.І., Ярошевич О.М. Коштр в ідіостилі Т.Г.Шевченка // Укр. мовознавство. 1991. - Вип.16. - С.134.

Надійшла до редколегії 25.09.92

О.О.ЛОБАЧ, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ЕЙДОНІМИ В ТЕРМІНОЛОГІЯХ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ НАУК

Подаяться спостереження над функціонуванням власних імен в термінологіях фундаментальних наук. Доводиться термінотворча активність ейдонімів у сучасному термінотворенні. Підкреслюється міжнародний характер термінів-ейдонімів при збереженні національного конотативного відтінку.

Одним з дискусійних питань в уніфікації термінологічних систем мов для спеціальних цілей стало створення термінів з залученням власного імені (ВІ). Традиційно лінгвісти протиставляють загальне ім'я (генонім) і власне ім'я (ейдонім) за "сферою та обсягом функціонування"^{1,2} та за значенням, підкреслюють відсутність у ейдонімів предметно-речевого змісту, який сформувався як поняття³, визначають ейдоніми як "слова слів,

одночасно найзагальніші і найспеціальніші, найміжнародніші і найнаціональніші"⁴. Разом з тим відмічається "нестійкість" та "недовговічність"⁵ створених від єйдос мів слів у загальнонародній мові, які характеризуються як "потенціальні", "оказіональні" або "епізодичні" слова⁶. У численних термінологічних рекомендаціях та лінгвістичній літературі⁷ нерідко зустрічається різка критика термінів в БІ, які оцінюються як незадовільні і важко сприйнятні. Протиставлення термінів і терміносистем власним іменам за специфічними особливостями плану змісту і плану вираження ґрунтується на їх відповідності до "різних полів величезного класу номінальних одиниць"⁸. І досі терміни з єйдонімами не знаходять багато прихильників серед термінознавців, тому що вони не викликають будь-яких асоціацій відносно денотату. До їх недоліків можна віднести громіздкість, важковимовність, низьку словотворчу валентність. У той же час не можна ігнорувати зростаючого взаємопроникнення цих двох розрядів: збільшення кількості власних імен, які перейшли у загальний словниковий склад, в термінологію, а також утворення власних імен з апаративів. Єйдоніми стали одним з постійних джерел збагачення мови математики, механіки, астрономії, фізики, біології, медицини, геології тощо. Особливої ваги набула сьогодні проблема подолання труднощів при перекладі таких термінів у зв'язку з їх нерозчленованістю з власним ім'ям, де єйдоніми виконує апаративну функцію. З'являються роботи, які порушують і суто лінгвістичні проблеми термінів з єйдонімами. Все це стає предметом нової науки - термінологічної ономастики.

При переході єйдоніма у загальне ім'я відзначається зміна його парадигми, а утворення частин мови від власних імен "доводить повну апаративність іменних основ"⁹. У цьому випадку виникають пари омонімів, один з яких може бути невідомим для фахівців у тому випадку, коли між змістом терміна і єйдонімом існує дуже великий розрив (пор. абель, ансі, клемі).

Хоча деякі автори¹⁰ не визнають власні імена будь-якого типу інтернаціоналізмами, більшість наукових термінів з єйдонімами (у першу чергу це стосується математичних, біологічних, медичних та астрономічних термінологічних систем) повністю відповідає вимогам, які ставляться до інтернаціоналізмів. Єйдоніми у науковому терміні стає маркером його міжнародності. Водночас цілком правомірною є думка А. А. Брагіної¹¹ про збереження у семантиці інтернаціонального терміну національних конотацій.

Порівняння термінів фундаментальних наук з єйдонімом у різних національних мовах доводить аналогічність їх утворення. В усіх термінологічних системах сучасної математики, механіки, фізики і астрономії відмічається варіант метонімії - перенесення власного імені вченого на

його відкриття. Слід зауважити, що до термінологічної номінації інколи залучалися і імена богів (напр., назви планет або термін "герметичний", який походить від імені бога Гермеса). Такі терміни стають своєрідним іменним пам'ятником. Яскравим прикладом може бути термін "алгоритм", створений за латинською формою імені великого узбецького математика IX ст. Аль-Хорезмі. У середньовічній Європі він означав всю систему десятикової позиційної арифметики, а вчені-математики, які використовували у своїх арифметичних обчисленнях письмові обчислення за визначеним правилом-алгоритмом, називалися "алгоритмиками". Сучасне значення алгоритму склалося у середині 30-х років XX ст. В останні десятиріччя алгоритм став основою для похідних термінів-словосполучень: алгебраїчний алгоритм, алгоритм Евкліда, рекурсивний алгоритм, алгоритм синтаксичного аналізу і т.ін. Аналогічне явище спостерігається і в інших національних термінологіях (пор. рос.: алгоритм, алгоритмизация, алгори́фмический, алгори́фмизовать; нім. Algorithmus, Algorithmisierung, algorithmisch, algorithmisieren).

Метонімічне перенесення увічнило імена творців у назвах логарифмічних одиниць: непер, бел. А введення нової універсальної Міжнародної системи одиниць (СІ), прийнятої майже в усіх країнах світу, стало офіційним закріпленням метонімії у метрології, що стосується як старих, так і нових одиниць вимірювання (напр., ампер, вольт, джоуль, генрі, грей, беккерель, кулон, бер, зиверт, кюри, рентген). Для створення нових величин вимірювання використовують також один з видів фонетичного словотворення - зміну фонетичного образу вже існуючих термінів шляхом так званої реверсії, наприклад, ом - мо; генрі - ірнег (пор. ohm - mho; henry - urneh).

Ці штучно утворені терміни стають основою для цілого ряду похідних: мо - мікромо, монометер (пор.: mho - mikromho - mhometer).

Термін з ейдонімом, як своєрідна візитна картка автора наукового відкриття, набуває когнітивної функції, тобто несе на собі "енциклопедичне навантаження" (напр., мат.: "початки Евкліда", неевклідова геометрія, геометрія Лобачевського, риманова геометрія; фіз.: закон Бойля-Маріотта - Гей-Люссака, шкала Цельсія, акумулятор Едісона; мех.: число Льюїса-Семенова; мед.: хвороба Боткіна, хвороба Хенда-Шоллера-Крисченна). І лише у деяких випадках "адреса", що вказана в терміні, виявляється неправильною (напр., у математичних термінах "неперів логарифм", "крива Бівіані"), використання прізвищ вчених не обґрунтоване. В окремих медичних термінах ейдонім називає хворого, а не лікаря, напр., "симптом Мюссі", "ангіна Людовика", "фактор Хопемана", а "хвороба Томпсона" носить ім'я данського лікаря, що хворів сам і одночасно досліджував її.

Поєднання власних імен вчених різних країн в одному науковому терміні нерідко є з відображенням не їх співробітництва, а послідовного розвитку поняття, спадкоємності кращих традицій наукової школи, теоретичної думки або відкриття (напр., мат.: теорема Гаусса-Остроградського; теорема Кронекера-Капеллі; мед.: хвороба Вагнера-Потена-Унферрихта; хвороба Мінковського-Шофара).

Все ж треба визнати, що з перетворенням мов фундаментальних наук у гігантські макросистеми (напр., термінологічний корпус сучасної математики охоплює більше 40 000 термінів, а онкології - біля 30 000 терміно-одиниць) нерідко мають місце випадки порушення однозначної комунікації через терміни з ейдонімами, які відомі лише вузькому колу фахівців (напр., теорема Чжоу, характер Чжана, многочлен Кравчука). Підтвердженням цього стали результати опитування вчених-інформатів.

Цікаво, що кількість термінів з ейдонімами змінюється не тільки в залежності від окремої науки, її напрямків, а й від періоду її розвитку. Так, серед 40 000 математичних термінів такі терміно-одиниці становлять досить вагомий групу - 9,7%, але їх розподіл серед мікротермінології математики нерівномірний: коли в теорії ймовірностей вони становлять майже третину термінологічного словника, то серед 4000 термінів обчислювальної техніки та обробки даних серед 9 термінів з Ві лише 3 нових.

На сучасному етапі термінотворення помітно посилюється тенденція до уникнення створення нових термінів з ейдонімами. Така мовна ситуація у фундаментальних науках спричиняється не стільки через лінгвістичні, скільки через прагматичні та екстралінгвістичні фактори, тобто в першу чергу через намагання ретельно дотримуватись вимог термінознавців, а також через колективний характер сучасних наукових досліджень. Крім того, необхідно звернути на традиції в термінобудуванні як в різних мовах, так і в різних науках, на загальну мовну культуру, на ступінь поширення і визнання таких термінів у галузевій літературі і практиці.

Не малу роль тут відіграє фактор часу. І хоча для максимального полегшення міжнародної комунікації рекомендується уникати термінів з іменами вчених, що відомі лише обмеженому колу фахівців, в авторській термінотворчості у фундаментальних науках така пуританська заборона нерідко порушується. Доказом цієї закономірності стають нові термінологічні одиниці - назви комет, мінералів, хімічних елементів, методів лікування і досліджень, терміни знаних математичних шкіл.

Таким прикладом може бути перейменування на честь французького математика Марі Ан'єзі кривої, яку відкрив і вивчив П. Ферма. Ідучи за принципом естетичності терміну, вчені відмовлялись від першої її назви "версієра" (лат. *verto* "повертати"), тому що цей термін є омографом

італійського слова "verstera" ("відьма", "примара"). Крива одержала назву ан'єзі, або кучер Ан'єзі, або локон Ан'єзі, крива Ан'єзі (пор. англ. agnesi, нім. Agnesi, рос. анъези, локон Анъези, кривая Анъези).

Термін "верзієра" у національних термінологіях поступово зникає, хоча його похідний термін "псевдоверзієра", або "псевдолокон Ан'єзі" знайшов визнання. У німецькій термінології в останній час відбулося поєднання обох термінів в один: Verstera der Agnesi.

Всі терміни з ейдонімами у функціональних науках можна поділити на дві групи: терміни з ВІ - топонімом і терміни з ВІ - ідіонімом (термінологія А. А. Білецького²). У термінах першої групи географічні назви маркують місце виникнення наукового поняття (напр., мат.: петербурзький парадокс, петербурзька гра, делійська задача, метод Монте-Карло, ерлангенська програма, польський (бездужковий) запис (пор. нім. Warschauer Notation), японське кільце; мед.: грип-іспанка, азійська холера, сибірська язва). До цієї групи ми відносимо і терміни з ВІ - катойконімами, тобто назвами мешканців певної території, наприклад парадокс брехливого критянина.

Друга група охоплює терміни з ВІ-ідіонімами, тобто власними іменами авторів наукових відкриттів, переважно всесвітньовідомих (це великі вчені минулого Абель, Бер, Бояй, Больцано, Голуа, Діпен, Ейнштейн, Коші та ін., а також наші великі сучасники Н. Бурбаки, М. І. Вавтлов, Н. Вінер, В. М. Глушков, А. М. Колмогоров тощо).

Багато з цих ідіонімів утворюють великі термінологічні гнізда. Це в першу чергу стосується прізвищ великих математиків, механіків, фізиків, медиків. Так, з прізвищем Г. Ф. Б. Рімана було створено 95 математичних термінів, ім'я норвезького математика С. Лі входить до 73 термінів. З прикметником "абелів" нараховується 15 математичних термінів.

За морфологічною структурою серед термінів з ейдонімом як головним компонентом розрізняємо терміни-слова і терміни-словосполучення.

До термінів-слів з ВІ належать кореневі, афіксальні, складні та комбіновані. Кореневі слова-терміни утворені за допомогою метонімічного переносу: ампер, вольт, ноніус, бел і т.п.

Для утворення термінів - афіксальних похідних від власних імен - залучаються такі дериваційні морфеми:

інтернаціональні префікси ко-, мета-, псевдо-, семи- (або його калька напів-), суб-; коевклідів, метаабелів, семіевклідів, напів-туе-система;

інтернаціональні суфікси -ан (булган, гамільтоніан, гесіан; враскі-ан); -оїд (андроїд);

українські суфікси прикметників, утворених від власних імен - ів, -вов: абелів (пор. рос. абелев; нім. abelsch); піфагорів, бульов, лійов. Групи кореневих та афіксальних термінів з ейдонімами не відрізняються численністю.

На відміну від німецької мови, де перевага надається термінам - складним іменникам з BI (пор. Dini-Bedingung, Jordanbereich, Laplace-Operator), в українській і російській терміносистемах провідна роль належить термінам-словосполученням (пор. умова Діні, жорданіва область, оператор Лапласа).

Ейдоніми стають також компонентами комбінованих термінів, або так званих символослів, в першу чергу в математиці і в хімії, напр., декартів.

Серед термінів-словосполучень з ейдонімами в українській мові визначені й уніфіковані дві основні термінотворчі моделі:

1) іменник + ейдонім в родовому відмінку (напр., мат.: перетворення Лоренца, перетворення Фур'є-Бесселя, критична пряма Рімана, простір Лобачевського, число Ейлера); способи діагностики злоякісних пухлин К. П. Ганіної; або іменник + ейдонім з прикметником (напр., мат.: перетворення за Гільбертом; мед.: варіанти операцій за Б. В. Петровським); операцій "хоботок слимака" за методом І. Т. Шевченка;

2) прикметник від ейдоніма + іменник: абеліве рівняння; неперів логарифм, гіппократові серпки.

Нерідко обидві моделі термінів є дублетами; напр., група Лі-лієва група, знаменник Фредгольма - фредгольмів знаменник, жорданова лінія - лінія Жордана; лист Декарта - декартів лист.

Цікаво, що в українській, російській та німецькій термінологіях нерідко моделі таких термінів не співпадають: пор. укр.: теорема Гаусса, укр.: інтегральне перетворення Фур'є; рос.: интегральное преобразование Фурье; нім.: Fouriersche Integraltransformation.

Терміни-словосполучення з ейдонімом нерідко залучаються до подальшого термінотворення (напр., посилення Бернштейна, нерівності Чебишева).

Як терміноелемент "іменник" найчастіше використовуються: формула, закон, метод, парадокс, принцип, проблема, теорема, метод, гіпотеза, нерівність, стала, задача, частка (напр., проблема Гольдбаха, гіпотеза Рімана, теорема Тейлора, закон Стюдента, нерівність Адамара, стала Гельдера, задача Рімана-Гільберта).

Конструкція наукового терміна-словосполучення "іменник + ейдонім" набуває загальної інформаційної природи з мовою бібліографічних посилань, тобто для розкриття їх змісту необхідні глибокі фонові значення.

Виходячи з історичного аспекту виникнення деяких термінів, треба враховувати можливість появи "гумористичної" моделі побудови терміно-одиниць, прикладом якої є термін "синус-рівняння Гордона, або $\sin$ - рівняння Гордона", створений Д.Фінкельштейном як жарт за аналогією з схожим рівнянням Клейна-Гордона.

Серед термінів з ВІ виділяємо інтернаціоналізми - кореневі та похідні (напр., таблиця Келі, код Бодо) та кальки - складні слова і словосполучення (напр., послідовність Коши) пор., рос.: последовательность Коши; нім.: Cauchyfolge; рівняння Дарбу; правило Келлера для вимірювання обсягу бочки; гауссів розподіл; лист Мебіуса і декартів листок; слимак Паскаля, решето Ератосфена).

У результаті співставлення математичних термінів на українській, російській та німецькій мовах було констатовано лише декілька розбіжностей в термінах з ВІ (пор. укр.: стала Липшица - рос.: постоянная Липшица; нім.: Dehnungsschranke; укр.: задача Коші (задача з початковими значеннями) - нім.: Anfangswertaufgabe, укр.: нормальний розтяг; рос.: нормальное растяжение; укр.: метод А.М.Крилова - нім.: Sprin tellenverfahren.

Тенденція до "мовної економії" - абревіації - не знайшла широкого відображення у термінах-ейдонімів, хоча декілька термінів-абревіатур вже стали міжнародно відомими: ВКЕ-метод - Вентцель-Крамерс-Блідлуан-метод.

Уявна легкість ідентифікації термінів з ейдонімом, їх максимальне наближення до однозначності (винятком з цього аксіоматичного положення є терміни з ейдонімом-анхистонімом Бернуллі, які не диференціюють відкриття членів родини великих швейцарських математиків) дали підставу до обмеження включення їх до словника. Це призвело до значного ускладнення користування науковою літературою на іноземних мовах, роботи перекладачів, навчання студентів. Тому доцільним є введення наукових термінів з ВІ в лексикографічну літературу з правильною графічною формою на мові-оригіналі і транскрипцією з метою уникнення непорозумінь при перекладі таких термінів на інші мови.

Теоретично така вимога була обґрунтована Л.В.Шербоном.

У російській мові вже маємо перший вдалий досвід уніфікації правил транскрипційного відтворення ейдонімів з 18 європейських мов¹². Ми також підтримуємо думку термінознавців щодо створення окремих словників ейдонімів у науковій літературі подібно до лінгвокраїнознавчих довідників, що дає необхідні фонові знання про терміни з ВІ.

Терміни з ейдонімами відзеркалюють розвиток людської цивілізації, вони сприяють інтернаціоналізації мови науки, що "закріплює контакти

між вченими світу і однозначно спирається на національний країнознавчий фон"¹⁴. Такі термини виконують функцію збереження і відтворення інформації, забезпечуючи внутрішню спадкоємність наукової думки, її концентрацію. Власним іменам у термінологіях фундаментальних наук притаманний своєрідний національний престиж, вони є національною гордістю.

Зберігаючи певний конотативний відтінок, ейдоніми розширюють свої межі у складі наукових термінів, стають всесвітнім здобутком, свідченням розуму та генія людства.

Література

- 1 Уфимцева А. А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) // Языковая номинация (Виды наименований). - М., 1977. - С. 251.
- 2 Белецкй А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). - К., 1972.
- 3 Ито Л. Х. О функционировании английских личных имен в разговорной речи // Актуальные проблемы лексикографии: Тез. докл. третьей лингв. конф., - Новосибирск, 3-7 мая 1971 г. Новосибирск, 1971. - С. 44.
- 4 Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. - М., 1973. - С. 347.
- 5 Даниленко В. П. Имена собственные как производные основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. - М., 1964.
- 6 Скворцов Л. И. Теоретические основы культуры речи. - М., 1980. - С. 115.
- 7 Брыкова Л. В. О трудностях перевода терминологических конструкций с именем собственным // Теория и практика научно-технического перевода: Тез. докл. науч.-техн. семинара, 25-26 марта 1986. - Воронеж, 1986. - С. 34.
- 8 Лейчик В. М. Люди слова. - М., 1982. - С. 18.
- 9 Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. - М., 1973. - С. 115.
- 10 Белецкий А. А. Об интернационализмах. Учен. зап. Киев. ун-та. 1955. - Т. 16, вып. 2. - С. 59-81.
- 11 Брагина А. А. Значение и оттенки значения в термине // Терминология и культура речи. - М., 1981. - С. 43.
- 12 Гилеровский Р. С., Старостин Б. А. Иностранные имена и названия в русском тексте: Справ., - М., 1978.

ПЕРИФРАЗИ У МОВІ ТВОРІВ О. ГОНЧАРА

Йдеться про один із видів вторинної номінації - перифрази. Характеризує цей мовний засіб авторка на матеріалі мови творів О. Гончара. Особливо акцентується увага на оцінних смислах авторських перифраз у творах письменника, показує, що перифрази - характерна ознака індивідуального стилю О. Гончара.

Перифрази - один із засобів вторинної номінації, за допомогою якого позначається те, що вже має найменування, а поза тим описується та оцінюється*, пор.: комбайн - степовий корабель, Смиренко - батько українського садівництва і т. ін.

Уже в ранніх новелах О. Гончара, а потім у "Прапорonoсцях" звертає на себе увагу індивідуально-авторська манера створення перифраз: міномети - зелені самовари; доти - загадкові бетонні черева, залізобетонні черепи, залізобетонні ведмеді; танк - попелясте скреготливе потворище, сталева наповзачка гора, німецький панцир; солдати - сірі боги, невтомні трудівники війни, рядові війни і т. ін.

* Перифрази характерні для сучасного публіцистичного та художнього мовлення. Проте ставлення до них у лінгвістів неоднозначне. Останнім часом з'явилися роботи, в яких ці звороти детально розглядаються¹. Найбільше суперечок викликає питання: перифрази - об'єкт синтаксису чи фразеології. На наш погляд, найцільніше вважати перифрази лексико-семантичною одиницею, оскільки семантично вони співвідносяться з лексичними одиницями (служать їх заміниками), а структурно перифрази організовуються на синтаксичному рівні, оскільки в основному вони виступають у вигляді словосполучень. Проте ряд дослідників зараховують до них і окремі слова з вторинною номінацією, пор.: "Перифразами... називають слова, словосполучення, а іноді й цілі речення, які являють собою образно-переносне, описове, "неофіційне" найменування предметів, речей, дій, подій, понять, істот, осіб"². Нам імпонує підхід до цього явища Н. Д. Арутюнової³. Всі мовні одиниці у ролі вторинної номінації незалежно від структури вона об'єднує назвою гетероніматииви. Розрізняють також загальномовні, закріплені узусом перифрази та індивідуально-авторські.

З погляду дослідження художнього мовлення зацікавленість викликають індивідуально-авторські перифрази.

У "Перекопі", "Таврії" О. Гончар утворює перифразу як характерну рису свого стилю: Степовий Махноград (Гуляйполе), чорні демони (дивізії Брангелі), мисливці за селянськими черенами (брангелівці); сухопутний крейсер (бронеполізд). Цікаво, що перифрази на означення степу, започатковані у цих творах, пройшли через усі подальші твори письменника, стали наскрізними, напр.: південні степи - це українські прерії, українська Сахара, степова імперія. Художню тканину подальших творів ("Тронка", "Собор", "Берег любові", "Людина і зброя", "Циклоп"; "Твоя зоря", "Далекі вогнища" (не можна уявити без перифраз. Вони стають активним засобом оцінки у художній творчості письменника.

За семантикою, структурою, експресивною наповненістю перифрази у творах О. Гончара неоднорідні.

Можна виділити такі їх семантичні типи.

1. На позначення осіб: "ротний солдовейко" - Маковейчик ("Праноросці"); дитя очеретів - Порфир Кульбака ("Бригантина"); маленькі пірати - діти із виправного табору ("Бригантина"); кийкий сфінкс; калловухий Геракл - хлопчик ("Циклоп"); довгоногі діви з наромаженими губами, ці сучасні варіанти еллінських звабниць - сирен - американські манекенниці ("Твоя зоря"); ці новітні, захищені куленепроникним склом Одиссеї - водії на гудронній трасі ("Твоя зоря"); люди тихого смеркання - пенсіонери ("Собор"), вузлов'яз життя - Ягнич ("Берег любові"); маленький пагінчик життя - дитина ("Тронка"); пасльонові діти - пастушата ("Твоя зоря").

Перифрастичні звороти, які втілюють концептуальні авторські характеристики людей, мають високий ступінь оцінності і часто утворюють ряди характеристик, своєрідні авторські парадигми: Дмитро Яворницький - всевідець, дивак, академік, великий збирач, козацька душа, козацький професор, степовий професор, добрий геній свого народу, отой катеринославський маг, професор-сивоус; людина чистого життя; невсипущий оберігач культури; Мина Омелькович ("Твоя зоря") - апостол руїництва, сич руїни, лицар трощення; Ягнич ("Берег любові") - вузлов'яз життя, поет парусів; перший їхній будівничий; безсловесний їхній співець; антипод Мина Омельковича - Роман Винник ("Твоя зоря") - бджоляний отаман, людина-творець, степовий наш селекціонер, тайновидець; Винниківна - краля степова, наша пречиста Надька, смаглявка наша степова, степова мадонна, наша вишневошока мадонна ("Твоя зоря"); Ліда Дударевич ("Твоя зоря") - вона наша супутниця, типове дитя віку акселерації, маленька богиня совісті. Порфир Кульбака ("Бригантина") одержує устами різних персонажів повісті часом протилежні характеристики. Для матері він - "мій тиранчик", "мій отряха", для інших - "дисгармонічний виплід атомної доби", "мічений атом", для автора - "дитя очеретів", "Оксанич".

Негативних, соціально значимих оцінок набуває в перифрастичному оформленні образ кар'єриста Володьки Лободи в романі "Собор". Це - бракон'єр духу, зачіплянський герострат, кшкюїд, ходячий шлунок, пігмей нічний, пожирач шашликів, пор.: "Можна прожити і без собору, і без пісні, без Рафаеля. ... Можна "Анну Кареніну" читати в екстракті, на півтори сторінки тексту. Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? Чи не стали б просто кшкюїдами, пожирачами шашликів?" Слово кшкюїд проходить через весь роман, виростає до символу бездуховності людини. Його конкретизують, підсилюють перифрази "ходячі шлунок", "пожирачі шашликів". Ці метафоричні перифрази об'єднують спільною семантикою "бездуховність". Це "руйнівники" духовності в протиставленні "будівничим" соборів: "бур'я бракон'єрства проростає тут на пустирях людських душ, не зрошуваних цілющою водою любові до людей, причетності до колективного розуму народу, не зацікавлених вірою в майбутнє і потребою в красі". Метафоричний зворот "бур'я бракон'єрства" асоціюється з прізвиськом Володьки-висуванця - Лобода. Так у творі справжнього майстра будь-який елемент структури мови набуває художньої цінності, "видобуває" з слова важливий для автора смисл. Окремі перифрази на означення осіб стають у О. Гончара соціально значимими, відбивають динаміку суспільних понять, а отже, і динаміку семантики. Мова сучасної української літератури широко фіксує слово "висуванець" як одиницю суспільно-політичної лексики із позитивним емоційним забарвленням. З таким значенням фіксує це слово і словник української мови, пор.: висуванець - передовий працівник (робітник, колгоспник або службовець, висунутий, рекомендований на відповідальну роботу¹).

У О. Гончара слово "висуванець" характеризує кар'єриста Лободу, у функції перифраза воно служить засобом негативної оцінки, виступає в одному семантичному ряду з перифразами із "Собору" та інших творів: пустомолоти з портфелями, ходячий шлакоблок, забудь-батько, забудь-мати.

Індивідуально-авторська характеристика є соціальним осмисленням негативних явищ у сфері нашого суспільно-політичного життя. З окремих контекстуальних вживань емоційно-оцінна напруга гетеронімінатива-прикладки "Володька-висуванець" виростає настільки, що все утворення "Володька-висуванець" починає сприйматися як символ кар'єризму і бездуховності. Таке "накопичення" енергії слова, його емоційно-оцінного потенціалу, що веде до "спалаху" переносного значення, є характерним для всіх мовних засобів О. Гончара.

У ролі і перифраз на означення осіб (як і інших реалій) О. Гончар активно використовує образи світової літератури і культури, біблійні образи: Мурашко ("Таврія") - "суворий, кучерявий... Джордано Бруно";

завідувач зоопарку Євдоким Клименко ("Таврія") - "Ной всканійського ковчега", старий металург у "Соборі" - "синій Саваоф, що сидить біля воріт раю" (заводу); пор.: "Ішов неквапливою ходю, дивлячись вперед, виставивши сонцеві куласте, мудрецьке чоло. Патріарх! Кроль Лір! Пророк Ісайя" ("Собор"); "Просто геніальний виявився тип. Знавеш психології Кафка! ("Собор"). Такого типу перифрази набувають метонімічно-символічних відтінків. З одного боку, символічна змістовність посилює образність, характеризуючи місткість перифраз, а, з другого - використання світового контексту забезпечує розширення асоціацій сприймання зображуваного у просторі і часі як єдиного ланцюга епох і поколінь.

Функціонально наближаються до образних перифраз такого типу порівняльні звороти на зразок: "Нарозказує всякого, тільки слухай. Він же в мене, як Гоголь" ("Бригантина"). Гетеронімінатив "Гоголь" виступає тут семантичним аналогом до слів "вигадник", "фантазер". Взагалі слід зазначити, що образні перифрази (як і всі тропи) будуються на порівнянні. Це згорнуті порівняння. Якщо у ролі гетеронімінатива виступає ім'я історичної особи, діяча чи назва явища культури тої то такі перифрази не мисляться без попередніх знань (пресупозиції) про ці особи чи явища⁴.

2. Перифрази як позначення рослинного та тваринного світу у творах О. Гончара вирізняються тонкою поетичністю авторських оцінок. У цих поетичних озвучаннях особливу "спрацьовує" ландшафтний фактор (степ): коник - найменший у світі музикант; крихітний жителя степів, твій зелений крилатий кінь; створіння найменше з малих, а який в ньому дух невтомності; завзятий трав'яний оркестрант ("Твоя зоря"); шпак - птахи нашого дитинства ("Твоя зоря"); солов'ї - нічні поети наших Тернівщанських лавад та балок (там же); клен - облите сонцем кострище краси (там же); акація - біла королева ("Таврія"); квітка "небовий ключ" - синя посмішка далекої Грінави ("Модри калино"); деревій - це дике дитя степу ("Твоя зоря"); соняшник - квітучий брат сонця (там же); будак - цей дикий кактус українських степів ("Людина і зброя"); перепілка - польова пустунка ("Далекі вогнища").

3. Назви явищ природи, небесних світил тощо набувають індивідуального озвучення у творах письменника, образно конденсації: небо в грозу - грандіозний блакитний орган, блакитний дзвін, грандіозна чутлива мембрана, Бях!, надпотужний небесний орган, грандіозний блакитний циферблат. Метафора небо-циферблат реалізує одне із периферійних загальнономовних значень слова "небо" (за сонцем, за зірками здавна визначали час); пор. також Уралов на кургані після смерті доньки: "небо над степом нависло, порешечене зоряними пробоїнами - велетенська мішень" ("Тронка"), де вже інші асоціативні зближення, підпорядковані авторським завданням; хмари - степові Апарати, сині патріархи під кротою неба, діди, вишневі

садки в цвіту, серпанкові побудови, білосніжні ілюзорні ландшафти, небесні сніги, міражні дива, химерні бескеття, спокійно-сяючі, із самих серпанків зіткані, ...Фудзі, Карпати, Кавкази, Альпи, Кордильєри..., небесні "ЕКСПЮ" ("Твоя зоря").

Перифрази на означення хмар - концептуального елемента образної системи О. Гончара - допомагають розкрити естетичний потенціал цього образу, активізувати мовні засоби для його вираження. Одні образні вживання (Арапати, діди) реалізують часову заглибленість, інші (назви, напр., гір) - простір, планетарність: сонце - Дажьбог, Ярило ("Циклон"), курган, квітка ("Тронка"), небесний рефлектор ("Циклон"), якийсь снаряд ("Циклон").

4. З назв місцевості найповніше представлений у перифрастичних образних зворотах О. Гончара степ. Це Тернівщина ("Твоя зоря") - країна веселих дощів, солов'їна республіка, регіон пасльонів і глинищ, дитячий палеоліт, наша вранішня зоря, тернівщанська зоря, ...маленька цяточка на землі, берег любові, перепелиний, кониковий світ і под.

5. Перифрази позначають і інші реалії: синя птиця його дитинства ("Людина і зброя") - Дніпро: шквал дико виючого металу ("Далекі вогнища") - артнадіт, зливка на планеті, зелений отой капіляр ("Трояка") - річка, той дивовижний екран планети ("Циклон") - північне сяйво; очі небес ("Циклон") - зірки; макортети, теплі наші, з луголовками моря - ковбани; сині озера ласкаві ("Циклон"), блакитні сяйва ("Твоя зоря"), очі-вінки ("Циклон") - очі.

З структурного боку перифрази О. Гончара теж неоднотипні. Вони можуть виражатися іменником у називному відмінку із залежним прикметником: блакитні сяйва 'очі', наша маленька товаришка степова (ячірка), сиві патріархи (хмари), зачіплянський герострат (Лобода), польовий атлант (механізатор) тощо. Активним структурним типом перифраз у творах О. Гончара (як і в мові взагалі) є генетивні конструкції: людина степів (Заболотний); лицар трошення (Мина Омелькович); маленьке божня совісті: (Ліда Дударевич) і т.д. Обидва структурні типи можуть інтимізуватися займенниками цей (оцей), той (отой), які часто вживас у перифразах О. Гончар.

Іноді перифрази у творах О. Гончара виражаються поширеними конструкціями, "нанизуванням однотипних елементів", як, наприклад, при описі хмар у "Твоїй зорі": "Світ, що сяс тобі без меж, задитий сонцем, ніким не заселений, недосяжний ні для яких димів та отруйних випарів, але для когось-таки мовби створений, сповнений величі й загаковості"; або: "Знати б, за якими законами творяться хмари, оті міражні дива, осяйні вершини, химерні бескеття, пасма гір і фантастичні в голубих тінях провалля, з саяного повітря зіткані розлогі долини, гірські кряжі,

що знов виникають після сліпучих рівнинних просторів, оті серпанкові гори, побудови фантастичні, найнижчіші, мабуть, з усього, що є в природі". Такі навизування перифраз, індивідуально-авторська реалізація семантичного потенціалу слова - це справді словесний живопис "з натури". У таких вживаннях і стан душі письменника, і здатність саме так відчувати світ.

Обов'язковою умовою перифраз є їх оцінність. "Перифрази обов'язково містять оцінку того, що вони називають, і ніколи не бувають звичайними лексичними паралелізмами та схематизмами до існуючих назв"⁵. Як і лексичні паралелізми та синоніми, перифрази запобігають тавтології. Але синоніми, називаючи те саме поняття, близькі між собою лише за своїм основним значенням, а перифрази відрізняються від синонімів тим, що мають не близьке, а тотожне значення із словом, яке можуть заступати; на відміну від лексичних паралелізмів перифрази обов'язково є емоційно-експресивними назвами. Більшість із них виникають на метафоричному ґрунті і є образними. Вони мають обов'язково метафоричний зміст - є образними паралелями до номінативних назв. У основі образних характеристик, створених шляхом переосмислення основного значення за принципом подібності чи суміжності, лежить переносність значення слова, яке виступає її стрижнем.

У перифразах О. Гончар (як і в інших мовних засобах) використовує, образно озвучує слова нашої доби, епохи НТР: метелик, бджола - степовий лайнер; каганчик, племінчик на дротикі - єдиний неон вогких осінніх ночей; сонце - рефлектор; жита - хмарочоси; зірки - імпульси позаземних цивілізацій; плед - ісландський скафандр ("Далекі вогнища"). Такі вживання реалізують інтелектуальний потенціал української мови, розширюють семантичну місткість слова.

Смисловою домінантою образних перифрастичних зворотів (якщо вони навіть поширені) виступає завжди іменник, він є стрижнем переносного значення; ковбані - теплі наші моря з пуголівками. Основа метафоричності - прирівнювання ковбані до моря. Означення теплі, наші, з пуголівками лише конкретизують цей образ.

Перифрази обов'язково містять оцінку того, що називають. Це емоційно-оцінна сфера мови. У перифразах О. Гончара - його бачення світу як єдиної "планети людей", на якій є неповторна "маленька цяточка" - рідна земля. В цих мовних осмисленнях реалізується утвердження письменником загальнолюдських цінностей, тонке відчуття природи. В них і душа, і тривога, і усмішка, дух планети і дух України, і її історія, і її ландшафт. хата - справжня вілла якась польова, біленька вілла, вілла з глиняною долівкою; солом'яний палац; Запорозька січ - пристанись вольності, степова вольниця; кавун - цей теплий, нелегкий глобус, "планета з

хвостиком". Собор - веєт тисячолітній; епіцентр життя Зачіплянки; юний вихвіт краси; сива скеля віків; вітром натягнутий парус.

Розшифрування, декодування перифраз, компонентом яких виступають історичні найменування, назви суспільних явищ обов'язково включає пре-супозицію.

Щоб "розшифрувати", наприклад, індивідуально-авторську оцінку степу в перифразі "антична Коліма", треба знати, що слово "антична" письменник вживав: тому, що на місці цього південного степу були колись грецькі поселення. Саме сюди вислали поета Овідія. Коліма ж - місце заслання на Північ письменників у сталінську епоху. Пор. також крізь призму національного для письменника Бахчисарай - ханське гніздовище, "кримська Воркута" (тут тримали у гаремах українських дівчат-полонянок).

Таким чином, активне вживання перифраз - істотна риса індивідуального стилю О. Гончара. Перифрази відображають світогляд письменника, глибоке філософське осмислення ним дійсності, деякі з них виростають до соціально-значимих символів.

У мовному оформленні перифраз О. Гончара реалізуються здатності української мови, орієнтація автора на вияв її інтелектуального потенціалу.

Література

- 1 Коломієць М. Н. Перифрази у сучасній українській літературній мові // Дослідження із граматики і граматичної стилістики української мови. - Дніпропетровськ, 1984. - С. 72-78; Кобилянський І. Ю. Перифрази як засіб емоційно-образного висловлення думки / Укр. мова і літ. в шк. 1986. - № 1. - С. 53-55; Моложай Г. Н. Перифраз в белорусском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - Минск, 1971.
- 2 Регушевський Є. С. Перифрази в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. 1984. - № 4. - С. 41-42.
- 3 Арутюнова Н. Д. Номинация и текст // Языковая номинация. Виды наименований. - М., 1977.
- 4 Кифер Ф. О presuppositions // Новое в зарубежной лингвистике. 1979. - Вып. 13. - С. 337-369.
- 5 Регушевський Є. С. Зазнач. праця. - С. 41.

Надійшла до редакції 20. 08. 92

Л. Г. СКАЛОЗУБ, д-р філол. наук,
О. В. КОНОНЕНКО, асп.,
О. М. ПАВЛИЧЕНКО, асп.,
С. М. ЯЦЮК, асп.,
Київ. ун-т

УКРАЇНСЬКЕ МОВЛЕННЯ: АРТИКУЛЯЦІЙНА ДИНАМІКА СКЛАДУ (НА)
(за даними тензометрування і кінорентгенографування)

Подано́ться результати першого експериментального дослідження артикуляційної динамічної організації мовлення, формалізованої до рівня статистичного узагальнення засобами електронно-обчислювальної техніки. Наслідком узагальнення є нове класифікаційне визначення складу як мовленнєвої категорії.

Аналіз українського мовлення за експериментально-фонетичними даними має на меті визначити насамперед ті характеристики сегментів мовлення, складів і слів, які є визначальними для структури цих мовленнєвих одиниць. Досі у фонетиці немає відповіді на питання, що собою являє артикуляційна напруженість і які існують можливості її об'єктивної фіксації з подальшим аналізом. Саме з цієї метою в лабораторії експериментальної фонетики ІУ було створено спеціальний прийом, який дозволяє одержувати експериментальні матеріали, в яких представлено артикуляційний тиск язика на піднебіння у вигляді тензоімпульсів, що фіксуються на осцилограмі синхронно з акустичним сигналом¹. На тензограмах безпосередньо передається тиск язика на піднебіння, фіксований тензодатчиками, які знаходяться на штучному піднебінні. У тексті цієї статті слово "тиск" вживається не тільки як синонім слів "надавлювання", "натискання", а й як синонім загальнофонетичного терміна "артикуляційна напруженість", що характеризує роботу надгортанної частини мовного апарату у процесі мовлення.

Експериментальний аналіз українського мовлення за матеріалами тензометрування здійснюється вперше у даній публікації. Також вперше в ній поєднуються експериментальні дані двох прийомів: тензометрування і кінорентгенографування. Обидва прийоми було створено спеціально для дослідження артикуляційної динаміки складотворення і словотворення у процесі мовлення. У даній статті одержані експериментальні матеріали тензогра-

фування і кінорентгенографування окремо вимовлених складів, зокрема 75 вимовлень складу (на), аналізуються з метою встановлення закономірностей процесу породження складу як цілісного сегмента.

Породження мовлення виділено як основний етап дослідження мовної діяльності: не випадково: відомо, що цей процес передуює процесові сприйняття і зумовлює його.

Основний об'єкт дослідження складів і слів української мови (матеріали кінорентгенографування і тензометрування) створюється у ЛЕФ КУ протягом останнього десятиріччя. Посегментний опис артикуляційних проявів мовлення, який став можливим завдяки паралельному використанню вказаних двох прийомів, має відношення до вирішення загальномовознавчої проблеми, суть якої полягає у пошуках відповіді на питання про тождність/нетождність одиниць мови і мовлення.

Нижче подається опис складу (на) з використанням вказаних методик. Це невеликий фрагмент 1-ї частини майбутньої колективної монографії "Фонетика і мовлення". Визначення характерних рис динамічної структури складу (на) має на меті також виявити природу сонантів як одного з класів динамічної класифікації найменших сегментів мовлення - складів. В українському мовознавстві досі немає опису сегментних явищ українського мовлення, цілісних у плані артикуляції, а також їх динамічної класифікації.

Тензометричні виміри досліджувалися статистично з метою одержання цифрових показників обраних заздалегідь параметрів, серед яких були такі: 1) що характеризують склад у плані артикуляційної напруженості; 2) що дають можливість визначити спосіб поєднання компонентів у межах складу.

Усі статистичні дані було використано для складання програм з метою подальшого зіставного і комплексного аналізу визначення параметрів за допомогою ЕОМ.

Одним із перших завдань, яке вирішувалося за допомогою машинної обробки, став аналіз усіх визначених ознак, які представляють напруженість і спосіб поєднання компонентів складів (амплітуда - U , загальна тривалість - T , швидкість наростання фронту - L та ін.).

Після такого аналізу виявилось, що найпоказовішими для складу (на) є характеристики, подані на графіках (рис. 1, 2), де криві візуально представляють відношення: 1) тривалості ($T_{\text{фр}}$) до частоти реалізації об'єктів (всього 75 складів (на)); 2) загальної тривалості імпульсу (T) до амплітуди (U) і до площі (S).

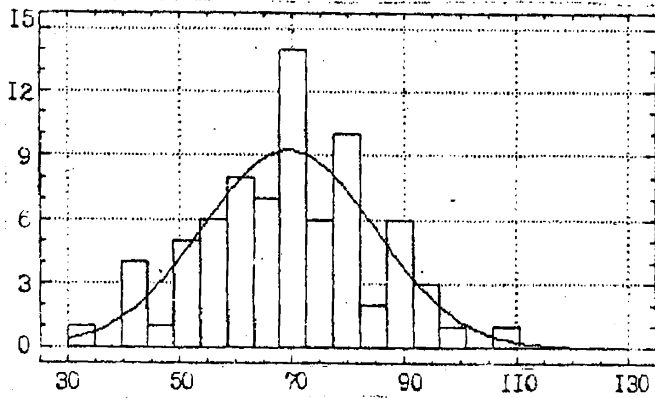

Рис. 1

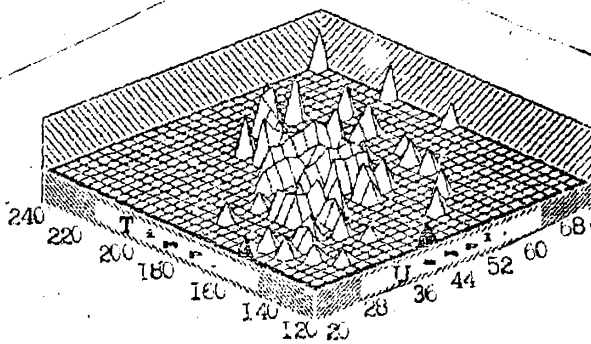

Рис. 2

Найважливішим виявився остаточний узагальнюючий графік (рис. 2), де визначається артикуляційна напруженість як похідна кута швидкості наростання сигналу ($\Delta \varphi$) на загальну $\tau_{\text{імп}}$, $\Delta \alpha$ що підсумовує формула $\Delta \alpha \cdot \tau_{\text{імп}}$

-----, за якою напруженість прямо пропорційна довжині фронту.

$\tau_{\text{фр}}$

Графік на рис. 1 представляє відношення тривалості $\tau_{\text{фр}}$ і швидкості до частоти реалізації об'єкта. Склад (на) (у 75 вимовленнях) у цьому графіку формалізує і узагальнює крива, що відповідає математичному нормальному закону розподілу; за цим законом вона (крива графіка) має два основні показники, за якими її можна інтерпретувати. Перший "mean" - середнє значення (69,41 мс) яке відкладають як точку вершини цієї кривої (див. вісь абсцис). Відводячи від точки "mean" лінію на вісь ординат, отримуємо число, яке відповідає частоті вживання складів з цією "mean". Це становитиме 9 реалізацій, що означає 12% від загальної кількості розглянутих складів (75). На графіку з точкою кривої "mean" збігається гістограма, яка вказує на 14 реалізацій складів. Це максимальна кількість реалізацій складів, які мають відносно тотожні величини в межах даного "mean" (69,41 мс). Отже, величина "mean" для складу (на) є функціонально найбільш типовою.

Другим параметром опису кривої є середнє квадратичне відхилення S.d., яке у даному графіку дорівнює 15,31. Це відхилення від вказаної "mean". Вважається, що чим менше S.d., тим точніше крива на графіку описує аналізований параметр - у даному разі швидкість фронту.

У порівнянні з (та), (да) характеристика (на) згідно S.d. за швидкістю фронту, який є одним із перших показників артикуляційної напруженості, є найменшою.

Склади (на) з фр, яке наближається до "mean", зустрічаються частіше, ніж у (та), (да). Тобто для (на) це величина більш стабільна, нормативна. Можна говорити про склад як цілісність, бо цей параметр - частина структури, за якою організовано склад як цілісність. Початок складу більш стабільний, отже, імовірно, і склад (на) можна передбачати як більш напружений.

Графік на рис.2 дає уявлення про тривимірну модель складу (на), яку було одержано за допомогою ЕОМ на підставі узагальнення даних про 75 вимовлених складів. Ця модель представляє не тільки характеристики вимовлених складів за співвідношенням амплітуди, тривалості та площі, а й, що надзвичайно цінно, частоту тих складів, характеристики яких за відношенням вказаних параметрів найменш варіюють. Саме ця група складів утворює ніби ядро, тобто представляє скід (на) за такими його ознака-

ми, які мають бути визнані найбільш істотні, а і разом з тим стабільніми. "Ядро" утворюють склади найбільш стабільні за вказаними типовими трьома характеристиками.

Ця група характеризується такими межами:

- 1) за A амплітуди від 32 до 52;
- 2) за T імпульсу від 150 до 210.

Усі інші склади є поодинокими і виявляються на периферії. Отже, можна визначити міру типовості відношень за вказаними параметрами. Сам факт існування цієї типовості є доказом некоректності протиставлень фонетичних об'єктивних характеристик і диференційних ознак сегментних явищ фонетичної будови мов, тобто протиставлення фонетичного і фонологічного типу.

Існують фонетичні об'єктивні кореляти типових відносно стабільних ознак, за якими можна описати склади. Отже, склади як динамічні утворення можна описувати на підставі відносно інваріантних ознак. Відповідно з'являється можливість класифікувати склади, спираючись на ці ознаки як та такі, що є для них диференційними.

Графік на рис. 3 дає уявлення про артикуляторну напруженість складів. Поняття "артикуляторна напруженість" може бути визначене з більшою вірогідністю по відношенню до складу, аніж до його компонентів. Саме у складах (для кожного класу складів зокрема) існує певне відношення таких характеристик, які представляють склад як зимовне явище. У процесі мовлення відношення між тривалістю окремого компонента чи складу в цілому і амплітудою постійно змінюється залежно від позиції складу в слові як одиниці, яка конституює текст.

У квазіскладах, які були об'єктом дослідження (75 складів), артикуляторна напруженість вимірювалась як той необхідний об'єкт, у порівнянні з яким у наступному етапі дослідження, будуть аналізуватися склади у словах природного потоку мовлення.

Артикуляторна напруженість вимірювалась як величина прямо пропорційна загальній тривалості тензоімпульсу та його амплітуді і обернено пропорційна тривалості фронту:

$$tens = \frac{7 \text{ імпл} \cdot \text{Ам}}{T_{\text{фр}}}$$

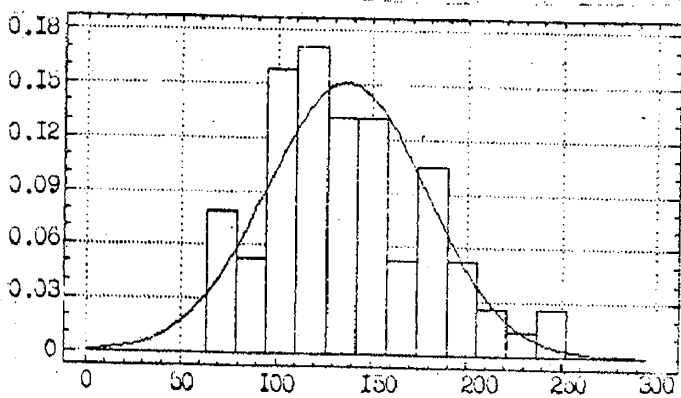

Рис. 3

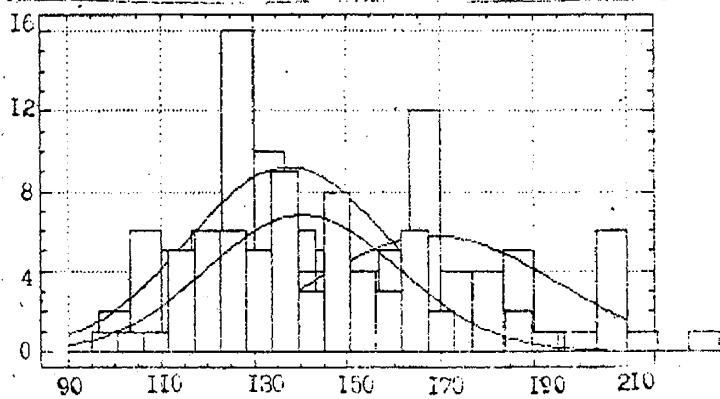

Рис. 4

На рис. 3 зображено огинаючу криву, яка в середньому (див. опис рис. 1) характеризує артикуляторну напруженість усіх (76) досліджуваних складів (на). Ця крива, охоплюючи всю сукупність вимовлених складів разом з тим представляє таку їх групу, яка, імовірно, є найбільш компактною і тому найменш варіативною за названою ознакою (tens). Склади з цим tens потрапляють у межі 100 - 180. Показник середньої величини напруженості відповідає на осі абсцис точки "mean" огинаючої кривої і становить 136.

На осі ординат маємо позначення частоти вживання (у %) складів з тією чи іншою напруженістю. Це дає можливість визначити кількість складів (у %), які характеризуються цим середнім показником - 15 %.

На цьому ж графіку представлено (на) у співвідношенні з (та) і (да) за тією ж характеристикою (артикуляторною напруженістю - tens). На рис. 3 видно, що (на) має найбільші показники меж на осі абсцис, а саме - від 63 до 250 (порівняйте у (та) - від 42 до 160-170; у (да) - від 31 до 200).

Отже, (на) - 187 одиниць на осі абсцис;

(та) - відповідно 123;

(да) - 169.

Точка "mean" для (на) - 136;

(та) - 109;

(да) - 113.

На осі ординат у процентному відношенні можна визначити частоту прояву відповідних "mean":

частота прояву, %

(на) - 136 - 15

(да) - 113 - 13

(та) - 109 - 10

Таким чином, бачимо, що і за загальним показником напруженості, і за середньою величиною (mean), і в процентному відношенні, що відбиває частоту проявів відповідних "mean", (на) має найвище цифрове вираження, що свідчить про вищий ступінь його напруженості у порівнянні з (та) і (да), а також про більшу типовість цих відношень у функціональному плані.

Графік на рис. 4 відбиває з'явлені криві складів (на), (та), (да), побудовані на основі "відношення останньої і вищої точки вершини імпульсу до початку голосного (wing)". Ця відносна характеристика представлена на осі абсцис. Вона і є одним з показників артикуляторної, напруженості тому що вклучає дані про кінець вершини імпульсу, що відповідає реалізації приголосного - першого компонента складу. Крім того, вона

вказує на відношення між артикуляторними і акустичними ознаками складу на тензоосцилограмі в тих випадках, коли записуються склади з голосним (а). (У складах з голосними високого підняття можна безпосередньо спостерігати, як у вигляді зв'язку двох послідовних імпульсів на тензограмах відбивається внутрішньоскладовий перехід - ппг де п - приголосний, П - перехід, г - голосний).

В описаному матеріалі аналізується передусім склад (на) у зіставленні з (та) і (да), тобто зіставляються однорідні за вискалічними компонентами склади. Тому відношення wing представляє на графіках зв'язок артикуляційних ознак приголосного та акустики голосного за ознакою тривалості.

Саме для цих складів тензоосцилограми є недостатніми. Тому після їх опису подаються кінорентгенографічні матеріали, в яких артикуляційна динаміка складів показана безперервно.

На рис. 4 зображено огинаючі криві складів (на), (да), (та), які в середньому за величиною "mean" представляють відношення wing для цих складів. Огинаюча крива (на) узагальнено відбиває триваліс відстані від вершин імпульсів, що відповідають першому компоненту досліджуваних 75 складів (на). На осі абсцис (рис. 4) узагальнено відбита тривалість відстані від останньої точки вершини імпульсу до початку коливань на "акустичній" кривій тензоосцилограми, яка відбиває Г. Крива (на) на графіку на осі абсцис охоплює межі від 0 до 180 одиниць. Крива (да) - від 0 до 185, крива (та) - від 0 до 300 і більше. Показник середньої величини тривалості (на) відповідає 135 одиницям на осі абсцис, (да) - відповідно 142, (та) - відповідно 167 одиниць. За середніми величинами "mean" у складі (на) перший компонент найменш віддалений від голосного (а), якщо мати на увазі визначене вище відношення, яке відображають криві. Найбільшу відстань між собою за цим відношенням мають компоненти в складі (та).

На осі ординат графіка маємо процентне вираження частоти вживання складів, що розрізняються на графіках за величиною "mean":

	частота прояву, %
(на) -	135 - 18,5
(да) -	142 - 19,5
(та) -	167 - 15,5

Отже, склади (на) і (да) разюче протиставляються (та) за представленим на графіку відносним параметром. Найменша відстань віддаляє П від акустичного прояву Г (на). Найближче до нього (да); (та) має найбільшу відстань між компонентами. Склади (на) і (да) за описуваною

відносною характеристикою репрезентують найбільш компактні групи за частотою прояву і найменш варіативні, тобто типові за проявом даної відносною характеристики.

Аналіз артикуляційного процесу у вимові складу (на) проводився за вже встановленими прийомами опису експериментального матеріалу КР-графування², що базується на спостереженнях з рухами, які відбуваються у надгортанній і частково предларингальній порожнинах периферійного мовного апарату.

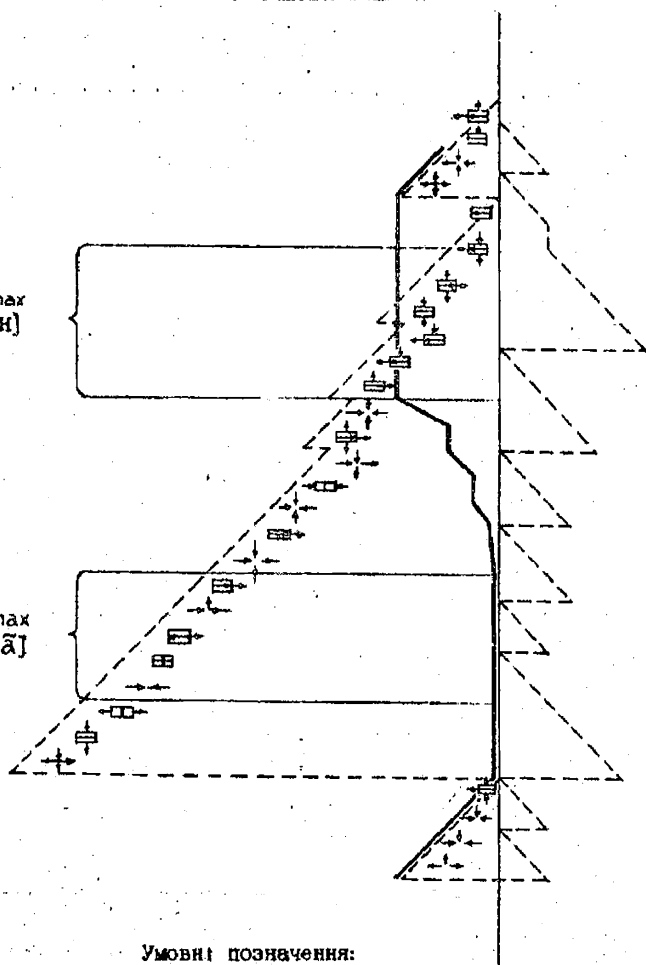
Характеризуючи природу об'єднання сонантів з голосними, можна говорити про створення такої вимовної єдності, яка протиставляється не тільки "глухим", а й "дзвінким" складам з відповідними якісними характеристиками компонентів, тобто (да) і (та). Спираючись на проведенний аналіз, можна твердити, що з самого початку у консонантному компоненті складу (на), якщо аналізувати розвиток якісних ознак у динаміці, спостерігається високий ступінь напруженості. Це проявляється в специфічному саме для сонантів способі здійснення імпульсивних рухів язика: стискання язика відбувається більше по вертикалі, що характерно для рухів язика під час творення голосних. Результатом такого типу роботи язика, його імпульсатії є відкриття, звільнення резонатора. Саме в цьому можна збачати спорідненість модальних ознак сонантів з голосними, де вокалічна модальність (спосіб розвитку активності у вигляді загального стискання язика) переважає. Але все ж таки фаза зімкнення є в першому компоненті складу (на), і це говорить про те, що сонант (н-) залишається приголосним.

Завершення 1-го імпульсу язика є причиною здійснення якісної ознаки (н-) - його передньоязиковості і консонантності (див. рис. 5, кк. 657-660). Саме протягом цих 80 мс (н) має максимальний прояв своєї якісної ознаки, і, отже, його можна визначити як передньоязиковий апікальний зубний. Подальший розвиток активності має консонантно-вокалічний характер, тому що відбувається як мікроімпульсатія (див. рис. 5, кк. 661-668): спостерігаються два мікроімпульси, завдяки яким поєднання (а) з голосним компонентом відбувається як початок вершини складу, тобто початок вершини складу суміщується з кінцем приголосного. У цей час відбувається рух нижньої щелепи назад, а язик в основному зберігає свою форму, хоча зімкнення вже немає. З цього моменту (к. 668) починається складотворення. Це підтверджується зміною у способі прояву активності гортані (предларингальної зони): збільшується швидкість її імпульсатії. Саме третій імпульс предларингальної зони (далі ПЛ-зони) генерує перехід від Л до Г і початок складотворення (кк. 668-670). Про це свідчать і зіставні графіки (на), (да), (та) (див. рис. 4), де представлено сегмент поєднання приголосного з голосним. У складі (на) цей сегмент найбільш

657 I.
658 2
659 3
660 4
661 5
662 6
663 7
664 8
665 9
666 10
667 11
668 12
669 13
670 14
671 15
672 16
673 17
674 18
675 19
676 20
677 21
678 22
679 23
680 24
681 25
682 26
683 27
684 28
685 29
686 30
687 31

max
[H]

max
[A]

Умовні позначення:

- - збереження повне
- - збереження по горизонталі
- - збереження по вертикалі
- - збереження по горизонталі з просуванням уперед
- - " " " " з просуванням назад
- - розтискання по горизонталі
- - розтискання повне
- - стискання повне

Рис. 6

компактний. Динаміку вказаного сегмента складу можна визначити як внутрішньоскладовий перехід. У цей час нижня щелепа починає швидко рухатися вниз, але якісні ознаки артикуляції (форма язика і його локалізація) майже не змінюються. Отже, внутрішньоскладовий перехід і початок складоутворення за якісними ознаками слід визначити консонантним. Можливо, на цьому сегменті відбувається коартикуляція за якісними ознаками від П до Г і синхронно посилюються вокалічні ознаки гортанної активності.

Починаючи з к. 670 (див. рис. 5), здійснюється артикуляція вокалічного компонента складу. Початковий для нього сегмент відзначений надзвичайно активним розвитком динаміки, що виявляється у збільшенні швидкості руху нижньої щелепи вниз і частково назад, як наслідок цього відбувається звуження фарингального резонатора. Найхарактернішою ознакою даного сегмента є творення якісних ознак (а), яке закінчується з припиненням руху нижньої щелепи вниз. Становлення власне якісних ознак (а), а також його максимуму, збігається з припиненням руху нижньої щелепи вниз. Саме сегмент максимуму голосного можна використовувати для ілюстрації найхарактерніших рис (а), тому що тут протягом 100 мс утримується відносно незмінним положення язика, нижньої щелепи, а ротовий резонатор максимально відкритий.

Українське (а) за локалізацією є задньорядним голосним. Можна вважати, що у даному складі з консонантним компонентом найбільш сприятливі умови для вияву найхарактерніших якісних і модальних ознак голосного (а). Характерним для модальних ознак і гіпотетично специфічним для творення класу складів з (а) є не тільки більша загальна тривалість у порівнянні з П, а значна тривалість максимуму складу, де реалізуються найхарактерніші ознаки Г. Ця риса спостерігається також в українських складах (та) і (да). Вивчення динаміки складу дає підстави твердити, що збільшення і усталення тривалості вершини складу і голосного компонента зумовлене посиленням артикуляційної напруженості. Отже, причина відсутності редукції вокалічних компонентів складів в українському мовленні пов'язана з цим явищем. Якщо порівняти вимову відповідного російського складу (на) (максимум Г триває не більше 40-60 мс), то попередній висновок може пояснювати до певної міри і відносну "звучність" українського мовлення.

Артикуляційна динаміка українського складу (на) характеризується високим ступенем напруженості і реалізації модальних ознак обох компонентів. Як уже відзначалося, у П модальні ознаки розвиваються за вокалічним типом: спостерігається сильне стискання по вертикалі, що сприяє відкритості резонатора відразу після припинення зімкнення. Г відзначається тим, що переважну тривалість його продукування складають ті сегменти, в яких виявляються найхарактерніші якісні і модальні ознаки (а).

Це пов'язано з максимальним проявом вокалічної артикуляційної напруженості у складі (на).

Специфікою складу (на) є той факт, що перехід від одного якісного типу артикуляції до другого за модальними ознаками зберігається з творенням вершини складу. Вокалічна активність протягом артикуляції складу (на) безперервно посилюється, тобто тут така модель складотворення, яку можна визначити як вокалічну висхідну. Здійснюється це завдяки поступовому прискоренню імпульсації ПЛ-зони. Динаміка тут розвивається як єдиний процес (від меншої тривалості до більшої). У цій єдиній лінії розвитку здійснюється конструктивна функція ПЛ-зони.

На підставі експериментальних даних, одержаних шляхом тензометрування і КР-графування, склад українському мовленні як динамічне утворення визначається завдяки співвідношенню таких ознак, як загальна тривалість, швидкість розвитку початкового сегмента, тривалість прояву відносно сталої швидкості артикулювання тих сегментів, від яких залежить його вокалічність. Існує певна залежність, стабільність однотипних проявів співвідношень параметрів (u , T та ін.), які визначають артикуляційну напруженість складів. Сам факт існування типовості співвідношень вказаних параметрів є доказом того, що саме артикуляційна напруженість є основною диференційною ознакою, за якою може бути створена динамічна класифікація складів.

Склади у мовленні конституються таким співвідношенням ознак, які мають бути найбільш істотними і разом з тим стабільними. Ці об'єктивні співвідносні характеристики складу визначають не тільки диференційні ознаки його складових частин (П і Г) у мовленні, а й утворюють його диференційні ознаки як такого сегментного цілісного явища, поза яким менші сегментні елементи не можуть реалізовуватися у мовленні. Таким чином, стає зрозумілим безпідставність протиставлення фонетики у вузькому значенні і фонології.

Література

1 Скалозуб Л. Г., Лебедев В. К. Тензометрирование как прием исследования давления языка на небо при речи // Механизмы речеобразования и восприятия сложных звуков. - М.; Л., 1960. - С. 62-62; Скалозуб Л. Г., Лебедев В. К. Динамическое тензопалатографиювание как методика исследования артикулярной напряженности русской речи // Рус. языкознание. 1989. - Вып. 18. - С. 66-73.

2 Скалозуб Л. Г. Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографиювания). - К., 1979. - С. 35-36, 75; Скалозуб Л. Г. Артикулятор-

ная динамическая организация слов русской речи (модель СТС с язычными согласными по данным кинорентгенографирования) // Рус. языкознание. 1990. - № 20. - С. 68-75.

3 Методические рекомендации к курсам "Общее языкознание", "Введение в языкознание" для студентов, стажеров, аспирантов и соискателей. Прием рентгенографирования. - К., 1992.

Надійшло до редколегії 20.10.92

А. О. ЗАГНІТКО, канд. філол. наук,
Донець ун-т

МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ Я КОГНІТИВНА ФУНКЦІЯ МОВИ

Аналізуються співвідношення понятійних і морфологічних категорій, рівні мотивованості граматичних значень, їх формальна позначеність. Обґрунтовується необхідність побудови функціональної морфології на основі реалізації її складовими категоріальними одиницями когнітивних смислів, участі в репрезентації когнітивної функції мови.

Теза про співвідношення комунікативної функції із синтаксичним рівнем, а когнітивної - з морфологічним особливо є актуальною й значущою у функціональній граматиці, в рамках якої назване розмежування не може бути послідовно витриманим, тому що у будь-якій морфологічній одиниці акумулюється когнітивність й комунікативність (в межах когнітивної функції можна розрізнити власне когнітивні системні значущості і когнітивно-мовленнєві інтенції, вторинні функціональні модифікації, співвіднесені з системно-парадигматичними через первинні). Це є похідним від сформульованого функціонального підходу - від базових сутнісних функцій до репертуару мовних засобів, які виступають елементами їх реалізації¹.

Морфологія існує перш за все як техніка для синтаксису, адже в мовленнєвих одиницях навіть всі аспекти синтаксичних явищ перебувають у взаємодії і взаємозумовлюють один одного. У простому непоширеному реченні, коли предикат виступає в активному стані, всі аспекти синтаксису, що відображають виняткові властивості предмета дослідження, накладаються один на одного, створюючи при цьому нерозривну діалектичну єдність. Так, у реченні "Скоряє людина повітря..." (Н. Забіла) другий елемент - слово "людина" - є підметом, суб'єктом (логічним), темою, агенсом (дія-

чем), слово "скоряє" - присудком, предикатом (логічним), першим компонентом реми, дієсловом перехідної дії, а слово "повітря" - прямим додатком, об'єктом, другим компонентом реми (обов'язковим), пацієнсом і є структурно детермінованим обов'язковим другорядним членом речення. У конструкціях іншого плану ці аспекти легко розчленовуються уже в самому процесі комунікації і досить легко виявляються, пор.: трансформації типу актив ---> пасив (у пасиві роз'єднуються об'єкт і додаток, підмет і суб'єкт: "Хлібами і рясом заквітчаний наш край у веснянім теплі, де ми народились, ходити навчилися по рідній великій землі" (П. Воронько) і под.). Твердження про відображення в підметі суб'єкта (діяча) ґрунтуються на виявленні структури мислительного процесу. Коли стверджують, що підмет позначає діяча, то використовують термін з того ж ряду, члени якого презентують сегментацію дійсності. Тут простежується змішування термінів логічного й аналогового аспектів синтаксичних явищ (пор. розмежування актантів у структурі синтаксичних одиниць і ролей відмінків на синтаксичному рівні).

В українській мові формально-граматичний (структурний) аспект є провідним в організації синтаксичних одиниць: підмет завжди маркований називним відмінком, а присудок - особовим закінченням незалежно від змісту всього речення. Послідовна маркованість елементів синтаксичних одиниць дає можливість виявити особливості асиметрії в структурі мовних знаків і встановити принципи співвідношення різних аспектів синтаксичних одиниць. У функціональній граматиці є необхідним традиційне розмежування синтаксису й морфології, що пояснюється безпосередньою кореляцією мови і синтаксичних аспектів речення. Через позиційну реалізацію морфологічних одиниць пізнається їх значущість. Синтаксис відображення як презентація сфери мислення реалізується в закономірностях логічного (суб'єкт і його кваліфікація в предикаті) й аналогового (відображення тих чи інших відношень між реаліями об'єктивної дійсності, незалежно від їх експліцитного чи імпліцитного вираження: в інших кваліфікаціях - семантичний рівень²) синтаксису. Таким чином, логічний (логіко-орієнтований, за Н. О. Слюсаревим³) і аналоговий аспекти синтаксису забезпечують когнітивну функцію мови, в їх межах пізнається функціональний статус когнітивних смислів морфологічних форм.

Головне завдання формальних засобів полягає в матеріалізації тих семантичних завдань, які постійно виникають перед синтаксичним ладом для виконання основної функції мови - комунікативної. В ієрархії мовних рівнів вершинним, безперечно, виступає синтаксис, але парадигма комунікативних одиниць визначається інвентарем формальних засобів словозміни, що є носіями граматичних значень, організовуючись у більш за-

гальні одиниці - категорії. Їх специфіка полягає в системно-структурній (парадигматичній) закріпленості граматичних значень як абстрактно узагальнюючих репрезентантів певних властивостей предметів, явищ, реалій об'єктивної дійсності. Відображення закономірностей реального світу морфологічними категоріями робить їх відповідниками законів самої дійсності, які вимагають і визначають використання одиниць мови щодо самої дійсності.

Комунікативний рівень визначає цілу систему синтагматичних закономірностей, які відображають семантичну відповідність між значимими сполучуваними одиницями. З онтологічного боку сполучуваність є вторинним процесом, тому що постає як результат поділу окремих (злитих) почуттєвих вражень на окремі частини⁴. Синтагматика демонструє процес поєднання попередньо розчеплених образів сприйняття, що містяться в окремих морфологічних формах, у різноманітні семантичні єдності, які виражають думку. Закони синтагматики певною мірою визначаються системою парадигматичних зв'язків. З цілого комплексу тотожних претендентів на позицію в сполучувальній моделі обирається тільки один, інші залишаються нереалізованими (перебувають у самій системі). При витворенні конкретного сполучення такі претенденти взаємодіють між собою, асоціюючись парадигматично, і це часто спостерігається в мовленні при шліфуванні певної моделі (заміна одного компонента сполучення іншим, переважно близьким або тотожним за сполучувальними властивостями: Він висмикнув револьвера (Ю. Яновський) // Петро швидко висмикнув револьвер і кинувся наздогін (П. Бондарчук) (пор. думку І. Р. Вихованця на форми типу написати лист/написати листа⁵). На рівні лексичних одиниць аналогічне явище спостерігається при конструюванні рядів однорідних членів речення. Експлікувати їх парадигматичні зв'язки можна шляхом асоціацій (пор. с у-ктуру словника асоціативних полів). Набута система слів-форм вмішувати-ме арсенал наявних мовних засобів реалізації того чи іншого мислительного змісту, помноженого на ситуативні й прагматичні завдання.

Морфологічна категорія може бути вужчою від понятійної, їх взаємовідношення часто формуються за принципом релевантності/нерелевантності. Категорія істот/неістот, яка входить до переліку основних субстантивних семантичних категорій, релевантна для морфологічної категорії роду іменників, характеризується диференціюванням відношенням своїх компонентів до членів триелементної категорії роду (пор. тато (мама) маля і дерево (дуб) озеро). Вертикально семантична категорія істот/неістот перетинається з понятійною диференціацією дорослості/недорослості, а горизонтально - з класифікацією істот за статтю, утворюючи з нею спільний сегмент, семантика якого характеризується іррадіальністю /півень/курка

(семантика статі) /курча (семантика недорослості), тобто спостерігається перетин двох рівноправних опозицій - опозиції чоловіча/жіноча стать і опозиції дорослість/недорослість.

Субстантивні семантичні категорії перебувають в ієрархічній залежності одна від одної, тому що семантичні категорії можуть бути більш загальними і більш частковими. Зокрема субстантивна категорія особи/неособи є підпорядкованою більш універсальній категорії істот/неістот. Ця залежність відображається і на специфіці взаємодії їх категоріальних значень з морфологічною категорією роду. Якщо більш універсальна категорія істот/неістот характеризується тільки перетином з категоріальними значеннями роду, то категорія особи/неособи входить до функціонально-семантичної категорії статі і виступає складовою величиною граматичної семантики роду.

Типова структура комунікативної одиниці - речення - формується під впливом двох аспектів комунікації. Висловлення може мати комунікативну цінність тільки тоді, коли воно 1) відображає концептуальну картину світу в свідомості автора і 2) враховує інформаційну компетентність адресата мовлення (тобто рівень його знання та інформаційної необхідності щодо відображуваної дійсності). Інвентар категоріальних значень та їх репрезентантів - морфологічних форм - орієнтований перш за все на перший з названих аспектів комунікації - відображення компонентів навколишньої дійсності. У концептуальній картині світу найважливішу роль відіграє розмежування процесів й актантів. Людська свідомість відображає як статику, так і динаміку світу, але відображення статичності характеризується меншою комунікативною значущістю і цінністю, ніж відображення динаміки, тому що для статичної картини більш ймовірним є збіг у сприйнятті автора й адресата мовлення. Типовим виступає вміщення процесу в семантичний центр комунікативної одиниці, в той час як актанти становлять тільки його семантичний фон, акцентація якого зумовлюється тими чи іншими позововими завданнями.

Функціональна граматика синтезує онтологічний, гносеологічний і прагматичний вияви і реалізації мовних явищ. Це зумовлене закономірностями функціонування певної морфологічної одиниці в системі комунікації, яка завжди буде варіативною щодо парадигматичної її інваріантності. Парадигматичні зв'язки належать до внутрішніх, вони імпліцитні й об'єднують мовні одиниці за формулою диз'юнкції (або/або), синтагматичні зв'язки за своєю суттю є лінійними й експліцитними, що об'єднують мовні одиниці за формулою кон'юнкції (і/і). Тому кожна лексема в комунікації парадигматично визначена й синтагматично інтерпретована. Різноманітність синтаксичних одиниць дозволяє говорити про неідентичність використовуваних засобів в їх реалізації. Є всі підстави стверджувати співвіднесе-

ність морфологічних одиниць з відповідними аспектами синтаксичних конструкцій, що залежить від 1) сутності морфологічної категорії, 2) ступеня формалізованості семантичних мотивацій граматичних значень, корелятивності з лексемою. Якраз ці позиції роблять аргументованими поділ морфологічних категорій на семантично мотивовані (співвіднесені з об'єктивною дійсністю безпосередньо, в компонентах яких закладений мислительний зміст) і переважно інтерпретативні⁶, сутність і значущість яких значною мірою співвіднесені із структурою речення, пор. категорії часу, виду, особи і роду, числа, відмінка.

У системі мови найбільш абстрактними є морфологічні одиниці, більшість з яких значною мірою відмежована від часткового, варіативного. Такий їх характер свідчить про репрезентацію в загальних категоріальних значеннях (через систему формальних засобів як експлікаторів опозицій) абстрактних філософських категорій, які відображають рівень пізнання законів об'єктивної дійсності. Наприклад, час - в дієслівних формах часу, число - в іменникових формах числа і аналітичних конструкціях типу числівник + іменник, простір - у відмінкових парадигмах. Якраз у морфології через систему відповідних морфологічних категорій найпосплідовніше здійснюється диференціація субстантних й акцидентних величин, що опосередковано відображає структуру речення, маючи відповідний когнітивний зміст.

Про когнітивність морфологічних одиниць писали І. І. Мешанінов, О. О. Потебня, О. Есперсен, В. В. Виноградов, Ю. С. Маслов, Н. О. Слюсарєва, В. М. Ярцева, І. Р. Вихованець, О. І. Білодід, І. К. Кучеренко та ін. Для аналізу корелятивності морфологічних категорій з мислительними величинами окремі лінгвісти використовують польову методикку⁷, яка в сучасній лінгвістиці знаходить все більше шанувальників. При цьому визначається ядерна площа поля, як правило, морфологічного плану, навколо якої розгортається спектрально-периферійна чи просто периферійна сфера. Так, центр функціонально-семантичного поля квалітативності становлять форми типу зелений, синій, кривий. Категоріальні значення квалітативності презентовані в основному серед прикметників, їх периферію складають конструкції з різноманітними лексемами типу зеленавий, білявий (безвідносна міра якості), порівняльні звороти (влетів як блискавка, влетів блискавкою), синтаксичні деривати (хвіст бубликом, будинок для учителів) і под. Такий підхід є важливим, але він не розкриває функціональної своєрідності морфологічних величин, при цьому не висвітлюються різноманітні модифікації морфологічних форм. В аналізі функціонально-семантичних категорій як основних одиниць функціональної морфології важливим є вияв своєрідності співвідносності мислення, мислительних змістів і морфологічних категорій, що особливо чітко видно при врахуванні вираження об'єктивних властивостей у морфологічних одиницях в одно- та

різноструктурних мовах. Спільними виступають категорії суб'єкта і предиката, об'єкта й предмета, ознаки, кількості, причини/наслідку, стану/дії тощо. Не менш універсальними є складності: чості, які презентують мислительну категорію буття і її мовне вираження (дієслова буття - бути, існувати, пор. співвідносність мислительної категорії оцінки та її мовні кореляти - дієслова оцінити, кваліфікувати, виразити і под.).

Формальні засоби, що виражають систему категоріальних значень у мислительних іктенціях, перебувають між власне позамовними сутностями (понятійними категоріями) і формальними класифікаціями. Система формально мотивованих категоріальних значень не вичерпує всього комплексу понятійних значень. На цій підставі розрізняються поверхневі і глибинні (позбавлені регулярного формального вираження) категорії. Їх відмінність полягає не тільки в експонентній закріпленості перших, парадигматичній визначеності місця кожної морфологічної форми в реалізації загального чи спільного категоріального значення, але й у співвіднесеності з мислительним змістом. Значення роду, числа, відмінка, часу тощо характеризуються системним вираженням когнітивного смислу, їх модифікація пізнається на актуальному рівні, а презентація детермінації, узагальнення (генералізації), відношення предметів (релятивності предметів) та інші; центром своїм має синтаксичний рівень. Ядерні площини глибинних категорій можна визначити тільки при аналізі певного ряду синтаксичних одиниць, лише після цього можна говорити про їх зв'язок із системою². Так, значення детермінації в українській мові реалізується в межах речення (Весь сад був у цвіту (О. Гончар); Якщо ти так хороше говориш про товаришів, то й сам ти хороший (О. Гончар); Такі дні не забуваються, бо вони стали переломними в історії країни (П. Панч)). Аналіз синтаксичних одиниць з експлікованими значеннями означеності/неозначеності суб'єкта свідчить про наявність протиставлених лексем із цими значеннями. Відсутність ядерної площини в такій функціонально-семантичній категорії ще не виступає доказом заперечення її приналежності до морфологічного рівня. Аргументом такого підходу є наявність формальної реалізації значення означеності/неозначеності (складники категорії детермінації) в інших неспоріднених мовах (німецька, англійська, французька), що часто свідчить про генетичну наявність формальної маркованості таких значень, яка була втрачена внаслідок значної видозміни граматичного ладу в цілому ряді мов (слов'янські). У цьому виявляється вагомість методики зіставлення, в результаті застосування якої пізнаються приховані семантичні площини і тим самим доповнюється інвентар морфологічних одиниць на функціональній площині.

Співвідношення мислительних операцій і одиниць морфологічного рівня є досить складним. Це пояснюється постійною динамікою самих уявлень

про об'єктивну дійсність, проникненням у її закономірності, а також специфікою мовних засобів як реалізаторів рівня пізнання людиною тих чи інших законів матеріального світу. Морфологічні категорії виступають неоднорідними в силу неадекватності процесу пізнання певних властивостей предметів навколишнього світу. Морфологічні категорії наближаються до уявлень про ті чи інші закономірності, але останні завжди випереджають формальні засоби їх реалізації. Це закономірний процес, тому що морфологічні категорії первісно відображають ті чи інші конкретні якості певних явищ, набуваючи у своєму розвитку поступового відсосередження і абстрактного узагальнення. Як самі уявлення людини про той чи інший предмет чи властивість часто характеризуються різними перехідними або синкретичними сферами, так і морфологічні категорії бувають і двоچленими (бінарними) і контрарними, які у своїй тріаді морфологічних форм мають площину, де поєднуються ознаки двох компонентів, що протиставляються. Така структура характерна для морфологічної категорії часу, в якій теперішній час поєднує ознаки минулого й майбутнього. Генетично і категорія числа іменників була контрарною, в структурі якої вмишувались ознаки множини й однини у формі двоїни, пор. погляд О. В. Бондарка на структурування форм числа іменників, в якому на синхронному зрізі мов, на думку лінгвіста, вирізняються опозитивні й неопозитивні відношення⁹.

Сучасний етап морфологічного ладу характеризується високим рівнем абстрагування опозитивних компонентів категоріальних структур і тенденцією до закріпленості експонента за певним семантичним змістом, що відображає в опосередкованій формі закони об'єктивної дійсності. Водночас спостерігається тенденція до абсолютного віднесення певної лексеми до ряду морфологічних форм. Такими чином, у морфології наявні два різновиди системно і структурно неоднорідних одиниць: одні з яких побудовані на парадигматичній маркованості (число, відмінок, час, стан, особа), інші ж передбачають міжпарадигматичну свою виявленість (рід іменників, вид дієслова). Видається можливим стверджувати різну спрямованість цих величин, яка визначається вміщенням у них когнітивним смислом. Якщо категорії класифікуючого рівня варто віднести до конститутивних одиниць, то словозміни — до реалізуючих, тому що їх семантична реалізація постійно співвіднесена з семантико-синтаксичним змістом речення.

Структурування відмінків здійснюється за трьома ознаками, які опосередковано відображають сегментацію людиною об'єктивної дійсності, що пов'язано з предметно спрямованою трудовою діяльністю людини, але в першу чергу є залежним від визначення позиції діяча в просторі. Очевидно тому, іменники виступають частотними в реалізації семантики локалізації (просторової). У цьому плані непрямі відмінки різняться за трьома ознаками: 1) за вираженням предмета динамічної спрямованості (статичної

локалізації - знахідний, родовий, давальний/місцевий, орудний, родовий, пор. сісти на лавку/сидіти на лавці, ввійти в кімнату/перебувати в кімнаті, зайти за ліс/стати за будинком і под.); 2) за вираженням предмета інклюзії/ексклюзії, тобто предмета, в межах чи рамках якого локалізованим є інший предмет або в межі якого спрямований предмет, і предмета, з яким в тій чи іншій мірі контактує інший предмет або на контакт з яким спрямований інший предмет (власне відношення між предметами): знахідний, родовий, місцевий/давальний, орудний, родовий, пор.: зайти в зал/підійти до залу, вийти з лісу/стояти з братом і под.; 3) (за вираженням прямої/зворотної скерованості або локалізації щодо предмета: знахідний й інші відмінки/родовий пор.: ввійти в кімнату, працювати в майстерні, написати бабусі/вийти з кімнати, приїхати до Ленінграда). Ці три ознаки взаємопов'язані і є диференціаторами в парадигмі локальних протиставлень, тому що найбільш послідовно презентують самого діяча, його місце в просторі і под. Таким чином, мислительна категорія простору, що взаємопов'язана з категоріальними значеннями часу, презентується в мові через систему експлікованих протиставлень. Зведення значень відмінкових форм тільки до реалізації просторових відношень - це збіднення їх функціонального статусу. Відмінкові форми іменників відображають усвідомлення людиною зв'язків між явищами, предметами, самими діями і якостями у навколишньому світі. Кожна з морфологічних категорій реалізує той чи інший когнітивний смисл, місце якого виступає вже системно закріпленням; його інтерпретація на синтаксичному рівні визначається і комплексом ситуативно-прагматичних завдань, і статусом самої морфологічної форми в системі, і її парадигматичною семантикою.

Морфологічні категорії, що перебувають на вищому ступені абстракції, через семантичний зміст своїх морфологічних форм, опосередковано пов'язані з явищами позамовної дійсності, що відображені в семантичних категоріях.

Визначення особливостей презентації когнітивного смислу в морфологічних одиницях надає переконливості диференціації граматичних категорій на конститутивні, що знаходять своє вираження в лексичній структурі слова та відображаються експонентно, і реалізуючі, або інтерпретативні, які виступають засобом вираження семантики конститутивного смислу в силу своєї інтерпретативної суті в межах структурування реченнєвих одиниць, пор. конститутивні категорії роду іменників, виду дієслова і реалізуючі категорії числа, відмінка іменників, особи, часу дієслова і под. Тільки сполучення семи виду із семою часу кількісно детермінує актуалізований процес, віртуально семи виду тільки кваліфікують процес як потенційний.

Література

- 1 Див.: Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной морфологии английского языка. - М., 1986. - С. 9.
- 2 Див.: Вихованець І. Р. Формально-граматична структура речення // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. - К., 1983. - С. 8.
- 3 Слюсарева Н. О. Знач. праця. - С. 12-18.
- 4 Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. - М., 1968. - Т. 3. - С. 188.
- 5 Вихованець І. Р. Родовий чи знахідний? // Культура слова. - 1989. - Вип. 37. - С. 93-95.
- 6 Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. - Л., 1976. - С. 47.
- 7 Бондарко А. В. Функциональная грамматика - Л., 1984. - С. 87.
- 8 Уорф Б. Л. Грамматические категории // Принципы типологического анализа языков различного строя. - М., 1972. - С. 4-60.
- 9 Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. - Л., 1976. - С. 23-56.

Надійшла до редколегії 20.09.92

І. І. ОВЧИННИКОВА, асп.,
Київ. пед. ін-т

СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ
З СЕМАНТИКОЮ СТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТА

У статті аналізуються дієслова конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта, які об'єднуються в лексико-семантичну групу на базі загальної семантичної ознаки "створювати".

У сучасному мовознавстві велика увага приділяється вивченню різних лексико-семантичних груп (ЛОГ) як у функціонально-семантичному, так і у структурно-граматичному аспектах. На причини активного дослідження ЛСТ вказує Л. В. Васильєв: "Оскільки велетенський масив словника, на відміну від складу фонем і граматичних форм, які можна легко вирахувати, неможливо вивчити відразу у всьому обсязі, необхідно дослідити спочатку ок-

ремі семантичні класи (семантичні поля) і тільки потім зв'язки між цими класами, з яких, власне, і складається лексична система в цілому (як система систем)"¹.

Дієслова з семантикою створення об'єкта належать до численного і різноманітного за своїм значеннєвим складом лексичного розряду дієслів конкретної фізичної дії (КФД). Лексеми з семантикою створення об'єкта утворюють окрему лексико-семантичну групу за такими ознаками, як належність до однієї частини мови, зіставляваність і взаємозв'язок лексичних значень. Наявність у значенні єдиного (опорного) семантичного компонента, пов'язаність відношеннями уточнення, диференціації і узагальнення близьких чи суміжних значень.

Дієслова КФД з семантикою створення об'єкта позначають ситуацію, в якій за допомогою інструментів, машин, соціальних пристроїв створюються різноманітні предмети, речі, інструменти, будівлі, продукти, речовини, артефакти в широкому розумінні: шити костюм, клеїти коробку, малювати картину, будувати дім, варити борщ, прокладати дорогу, копати криницю та ін. Незважаючи на велику кількість індивідуальних значень, дієслова з семантикою створення об'єкта вступають між собою у певні зв'язки і відношення, мають риси спільні і такі, що розрізняють їх. Встановити ці зв'язки і закономірності у відношеннях між ними - це означає підтвердити думку про те, що ця численна група слів становить підсистему у складній системі дієслів на позначення конкретних дій.

Найважливішим виявом системності лексики можна вважати наявність у ній парадигматичних груп слів і відповідно парадигматичних зв'язків між ними, які базуються на подібності їх семантичних ознак. "Завдання вивчення парадигматичних відношень зводиться до того, щоб розмежувати різні за широтою і типом відношень угруповання слів і встановити ту загальну семантичну ознаку, за якою вони об'єднуються або диференціюються в системі мови"².

Основою парадигматичних відношень лексичних одиниць є компонентність значень і опозитивність слів, тобто співвіднесеність за тими чи іншими семантичними компонентами (семами) у межах однієї ЛСР. Інваріантна ознака всієї ЛСР представлена, як правило, одним компонентом абстрактної семантики - архісемою³, яка характерна для всіх елементів групи і відображає їх загальні категоріальні якості та ознаки. Для дієслів КФД з семантикою створення об'єкта таким компонентом є сема, що визначає мету дії - "створити". На основі цієї ознаки відбувається ототожнення дієслів у межах аналізованої групи і в той же час їх диференціація щодо інших груп у системі мови. Конкретні значення більшості дієслів аналізованої ЛСР вступають в антонімічні відносини насамперед з дієсловами з семантикою зруйнування об'єкта, що також є свідченням наявності в їх

значенні загальної диференційної ознаки "створення": будувати дім - руйнувати дім, пошити сорочку - розпороти сорочку, зробити стіл - зламати стіл, змонтувати каркас - розмонтувати каркас тощо.

Аналіз внутрішньої організації ЛСТ дієслів за певним набором привативних опозицій потребує виявлення в групі базового слова-ідентифікатора⁴. Ця одиниця групи маніфестує набір значеннєвих ознак родового поняття, яке виступає у ролі категоріального. Ідентифікатор виявляє базу семантичну ознаку, що входить до значення всіх дієслів ЛСТ, показуючи тим самим їх значеннєвий зв'язок. Всі інші елементи групи перебувають щодо родового слова в привативних опозиціях, вказують на семантичні ознаки диференційного характеру, що відрізняють дієслова одне від одного. Вони уточнюють, конкретизують загальне значення, виражене ідентифікатором.

У групі дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта ідентифікаторами можна вважати дієслова із загальним значенням: робити, створювати, виготовляти, будувати. Вони становлять семантичний центр групи, який лексично втілює семантичну тему - створювати об'єкт, властиву всім членам цієї ЛСТ. За допомогою них можна пояснити значення всіх дієслів аналізованої лексико-семантичної групи з конкретизованою семантикою, бо тлумачення слова у словнику складається, як правило, із слова-ідентифікатора, що втілює базову семантичну ознаку, і слова-конкретизатора, яке вказує на семантичні ознаки диференційного характеру: гатити-робити гатку або греблю, відгороджуючи воду; пресувати - виготовляти щось за допомогою преса; ілюструвати - створювати малюнки що пояснюють зміст твору; мостити - будувати міст, щільно укладаючи колоди одна біля одної.

Можливість трактування одного слова за допомогою іншого свідчить про реальність парадигматичних зв'язків за значенням, а аналіз конкретних значень дає можливість виявити ці зв'язки.

Для підтвердження думки про реальність існування парадигматичних зв'язків між словами в межах групи дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта може бути використаний метод ступінчатої ідентифікації, який полягає у послідовному зведенні дієслів, включених до групи, до відповідних ідентифікаторів, коли на останньому етапі виділяється одне або декілька слів, що виступають ядром групи і виконують роль базового ідентифікатора щодо всіх інших членів групи⁵.

До групи дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта шляхом суцільної вибірки із "Словник сучасної української мови" включено близько 600 слів. Деякі з них належать до спеціалізованої лексики: зубити - (техн.) - вирубувати зубці або робити насічку на чому-небудь; валкувати (с.г.) - складати у валки сіно; пазувати (спец.) -

робити в чому-небудь пази тощо. Значну частину цієї групи становлять дієслова, які можна назвати варіантами тієї чи іншої лексики. Якщо, наприклад, слово будувати розглядати як інваріант, то такі слова, як добудовувати, вибудовувати, набудовувати, оббудовувати, перебудовувати, підбудовувати, понабудовувати, прибудовувати, виступають варіантами або похідними щодо слова будувати, пор. також ліпити - виліплювати, доліплювати, зліплювати, наліплювати, переліплювати, позліплювати, поліпити, поналіплювати; бурити - вибурювати, добурити, оббурити, понабурювати та ін.

Дієслова конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта здебільшого багатозначні, різними своїми значеннями вони можуть входити до складу різних лексико-семантичних груп. Так, слово бити, яке має 14 значень, лише одним (певним способом виготовляти що-небудь, наприклад, олию) входить до групи дієслів з семантикою створення об'єкта. До багатозначних слів належать такі, як будувати, вирізувати, виробляти, шити, друкувати, збирати, карбувати, копати, крити, латати, ліпити та ін. До однозначних належать такі слова, як барикадувати, брикетувати, готувати, гравірувати, монтувати та ін.

Для аналізу брались тільки інваріантні стилістично нейтральні лексеми, у значенні яких наявна диференційна семантична ознака "створення об'єкта". Таких слів у межах групи можна виділити 199.

На першому етапі встановлюються слова-ідентифікатори для всіх аналізованих дієслів ЛСГ. Їх виявлено лише 48. Так, дієслово робити ідентифікує 57 слів (відбивати, конструювати, крити, мережити, стелити, торочити та ін.); складати - 17 слів (комплектувати, проектувати, стогувати, формувати та ін.); будувати - 10 слів (мостити, ставити, прокладати, зводити та ін.). Інші слова-ідентифікатори входять до словникового визначення 1-6 лексем: вишивати пояснює 2 слова, виробляти - 3, перетворювати - 2, друкувати - 4, прокладати 6 тощо.

На наступному етапі встановлюється коло ідентифікаторів для 48 слів, які були виділені спочатку і тепер виступають у ролі означуваних. Якщо вилучити з цього ряду слова, пов'язані взаємною ідентифікацією, то залишається лише 18 слів-ідентифікаторів. Так, дієслово робити ідентифікує 8 слів, споруджувати - 2, будувати - 3, створювати - 2, відтворювати - 2, виготовляти - 6, ставити - 1 тощо.

Всі вони належать до лексико-семантичної групи дієслів КОД з семантикою створення об'єкта. І на останньому етапі набір ідентифікаторів зводиться до 6 лексем - робити, створювати, виготовляти, виробляти, випускати, будувати. Якщо взяти до уваги, що словникове визначення дієслів випускати і виробляти дається за допомогою слова виготовляти,

то остаточний склад ідентифікаторів включає лише 4 лексеми - робити, виготовляти, створювати, будувати. Таким чином, саме вони, відрізняючись узагальненістю і абстрактністю своїх значень від інших дієслів групи, виступають базовими словами-ідентифікаторами для всіх членів ЛСТ дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта, втілюючи категоріально-лексичну сему - "створювати".

Дієслова робити, створювати, виготовляти, виступаючи ідентифікаторами для всіх членів ЛСТ дієслів з семантикою створення об'єкта, пов'язані між собою відношеннями взаємної ідентифікації: робити - виготовляти, виробляти що-небудь; створювати - виготовляти, робити що-небудь; виготовляти - виробляти, робити що-небудь.

Дієслово робити, з яким зв'язане уявлення про розряд дієслів як частину мови, маючи широке, абстрактне значення та лише загальнокатегоріальне значення дії, набуває значення "виробляти, виготовляти" тільки у сполученні з іменниками конкретної семантики, які здатні виражати поняття екзистенціальності, буття: робити покрівлю, зарубки, стільці, фундамент тощо.

Словникове визначення дієслова будувати дається за допомогою слів зводити і споруджувати, які виконують у даному разі роль ідентифікаторів, але їх власне лексичне значення можна вважати більш конкретизованим, ніж у означуваного слова: будувати - зводити, споруджувати яку-небудь будівлю.

Отже, виділення групи дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта базових слів-ідентифікаторів робити, створювати, виробляти, будувати підтверджує думку про існування внутрішніх семантичних зв'язків між членами цієї ЛСТ і дозволяє зробити висновок, що саме вони виконують роль базових ідентифікаторів щодо всіх інших дієслів створення об'єкта, виступаючи семантичним ядром всієї групи.

Оскільки категоріально-лексична сема створювати передбачає не будь-які, а цілком певні, специфічні аспекти свого уточнення, у межах аналізованої ЛСТ формуються певні різновиди диференційних сем, які є типовими, повторюваними в семантичних визначеннях членів групи. Для дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта такими диференційними семами виступають семи: об'єкта (копіювати - знімати копію), способу дії (кувати - виготовляти способом кування), інструмента (трафаретити - наносити малюнки, літери за допомогою трафарета), матеріалу (лити - виготовляти що-небудь із розплавленої речовини). Іноді конкретизація може здійснюватися не однією, а відразу двома, а то і більше, диференційними семами: свердлити - робити отвори, заглибини, обертаючи свердло (об'єкт, спосіб дії), ткати - виготовляти тканину способом при-

снання перехресно переплетених ниток (об'єкт, спосіб дії, матеріал), стругати - виготовляти що-небудь, обробляючи метал, дерево тощо різальним інструментом (об'єкт, спосіб дії, матеріал, інструмент) та ін.

Дієсловам конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта властива диференційна сема об'єктності, яку можна вважати обов'язковою для всіх членів ЛСГ, оскільки вона входить до словникового визначення всіх аналізованих дієслів: таврувати - випікати тавро, креслити - робити схему, креслення; мережити - робити мережу тощо.

Створюваний об'єкт здебільшого виражається конкретним іменником - дім, стіл, малюнок, отвір та ін. Частина дієслів має при собі словниковий конкретизатор на позначення об'єкта створення, виражений неозначеними займенниками щось, що-небудь. Ці дієслова можна розподілити на дві підгрупи. До першої підгрупи належать слова з широким узагальненим значенням. Вони означають дію, в результаті якої може бути створений будь-який об'єкт різноманітними способами, інструментами, з різних матеріалів: виготовити - зробити щось, майструвати - робити, виготовляти що-небудь ручним способом, поновлювати - створювати заново що-небудь зруйноване, відтворювати - створювати, виробляти заново те саме. Так, дієслово виробляти може означати створення об'єктів, виготовлених різноманітними способами з будь-яких матеріалів: виробляти столи, воуття, машини, книжки, цукерки тощо. Інформацію про певний спосіб створення, інструмент, матеріал можна одержати, розглядаючи дієслово у сполученні з тим чи іншим конкретним іменником. До цієї підгрупи можна віднести також дієслова утворювати, створювати, робити, споруджувати, продукувати, приготувати, виробляти та ін. Їх трактування у словнику відображає тільки одну ознаку - мету дії - створити, яка виступає об'єднуючим семантичним елементом всіх членів аналізованої ЛСГ.

Друга підгрупа - це дієслова з конкретизованою семантикою, у словникових визначеннях яких дається інформація про певний спосіб створення об'єкта, інструмент чи матеріал. Це дієслова типу плести - виготовляти що-небудь виттям, переплітанням, збирати - певним способом виготовляти щось, кувати - обробляючи метал молотом або пресом, виготовляти що-небудь та ін. Хоч об'єкт у словникових визначеннях цих дієслів конкретно і не названий, але зрозуміло, що сплести щось можна, використовуючи тільки той матеріал, що піддається плетінню, виліпити щось - тільки з пластичної речовини, сформувавти щось - тільки за допомогою форми.

Диференційна сема способу дії, за допомогою якого створюється об'єкт, входить у словникове визначення більшості дієслів аналізованої ЛСГ. Крім загальної вказівки на мету дії - створити, ці дієслова несуть інформацію про конкретний спосіб дії - створення реалізуються за допо-

могою іншою дії. Словникові конкретизатори на означення способу дії виражаються здебільшого дієприслівниками або віддієслівними іменниками: рити - вибираючи, икидаючи землю, рити заглиблення, яму; сипати - на-сипаючи землю, робити горб тощо; виплавляти - одержувати метал з руди способом плавлення та ін.

Спосіб створення об'єкта зумовлює, безперечно, і застосування того чи іншого інструмента. Ці дві диференційні семі взаємозв'язані і взаємообумовлені: випилювати - вирізувати пилюкою, виготовляти щось; вирізувати - чим-небудь гострим, ріжучим робити візерунки та ін.

Диференційна сема матеріалу, що використовується при створенні об'єкта, властива не всім словам ЛСГ. При цьому словникові конкретизатори вказують на три її різновиди: матеріал, з якого створюється об'єкт (дути - виготовляти порожнисті предмети з рідкої скляної маси за допомогою струменя повітря і т.д.), матеріал, на якому створюється об'єкт (каблукати - вирізбювати що-небудь на матеріалі, камені; гравірувати - ~~вишарпювати~~ малюнок на поверхню твердих матеріалів або робити на ній напис), матеріал, яким створюється об'єкт (вишивати - нашивати на тканину або шкiру візерунки нитками, бісером; клеїти - виготовляти що-небудь, з'єднуючи окремі частини чогось за допомогою клею, клейстеру).

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що дієслова конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта об'єднуються в ЛСГ на базі загальної семантичної ознаки створювати, яка знаходить своє вираження в усіх дієсловах розглянутої групи через певний набір диференційних сем.

Література

- 1 Васильев Л. М. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи // Очерки по семантике русского глагола. - Уфа, 1971. - С. 38.
- 2 Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. - М., 1968. - С. 174.
- 3 Гак В. Г. Сопоставительная лексикология (На материале французского языка). - М., 1977.
- 4 Кузнецова Э. В. Русские глаголы "приобщения объекта" как функционально-семантический класс слов: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - М., 1974.
- 5 Кузнецова Э. В. Метод ступенчатой идентификации в описании лексико-семантических групп слов // Уч. зап. Тартус. ун-та. Проблемы моделирования языка. - Вып. 228. - С. 85-92.

МОРФОЛОГІЧНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ МОДЕЛІ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Розглядаються парадигматичні моделі дієслів у сучасній українській літературній мові, побудовані з урахуванням фонологічних, морфологічних, а також функціональних характеристик основи дієслова.

При поєднанні словоформ, маркованих певними морфонологічними явищами, з певним набором флексій утворюються морфонологічні моделі побудови дієслівних парадигм. Морфологічні моделі, які фіксують схему розміщення у певній послідовності варіантів дієслівної основи (її альтернуючих сегментів), становлять, з одного боку, статичні одиниці опису, що відображають фонологічний субстрат чергування. З іншого боку, морфонологічні моделі, орієнтовані на відтворення напряму й правил морфонологічних перетворень (від вихідного варіанта основи до похідних), є поняттям динамічним, моделями синтезу граматичних форм у складі однієї парадигми¹. У морфонологічних моделях знаходять відображення як фонологічні (структура основи дієслова), так і морфологічні (позиція) та функціональні характеристики основи дієслова.

Морфонологічна структура аналізованих 16225 дієслів, як показує дослідження, представлена 77 підтипами варіантів основи*. Дієслівна основа в процесі словозміни може поєднуватися з двома флексійними наборами минулого часу, п'ятьма наборами флексій неминувлого часу й двома флексійними наборами наказового способу, які, комбінуючись, теоретично дають 20 флексійних наборів. Практично в системі словозміни українського дієслова реалізуються лише 10 флексійних наборів:

Ф₁: -в-*б*, -л-*а*, -л-*о*, -л-*и*, -у, -еш, -е, -емо, -ете, -ут', -*б*,
-мо, -те;

Ф₂: -в-*б*, -л-*а*, -л-*о*, -л-*и*, -у, -иш, -ит', -имо, -ите, -ат', -*б*,
-мо, -те;

* Аналіз обмежується синтетичними словозмінними формами: інфінітив, чотири родо-числові форми минулого часу; шість особово-числових форм неминувлого (теперішнього-майбутнього) часу; три особово-числові форми наказового способу.

Φ_3 :	-в-ѣ,	-л-а,	-л-о,	-л-и,	-у,	ш,	ит',	-імо,	-іте,	-ат',	-ѣ,	-мо,	-те;
Φ_4 :	-в-ѣ,	-а,	-л-о,	-л-и,	-у,	-еш,	-е,	-емо,	-ете,	-ут',	-и,	імо,	-іт';
Φ_5 :	-в-ѣ,	-л-а,	-л-о,	-л-и,	-у,	-иш,	-ит',	-імо,	-іте,	-ат',	-и,	-імо,	-іт';
Φ_6 :	-ѣ-ѣ,	-л-а,	-л-о,	-л-и,	-у,	-еш,	-е,	-емо,	-ете,	-ут',	-ѣ,	-мо,	-те;
Φ_7 :	-ѣ-ѣ,	-л-а,	-л-о,	-л-и,	-у,	-иш,	-ит',	-імо,	-іте,	-ат',	-и,	-імо,	-іт';
Φ_8 :	-ѣ-ѣ,	-л-а,	-л-о,	-л-и,	-у,	-еш,	-е,	-емо,	-ете,	-ут',	-и,	-імо,	іт';
Φ_9 :	-в-ѣ,	-л-а,	-л-о,	-л-и,	-м,	-и,	-т,	-мо,	-те,	-ут',	-ѣ,	-мо,	-те;
Φ_{10} :	-в-ѣ,	-л-а,	-л-о,	-л-и,	-м,	-и,	-т',	-мо,	-те,	-ат',	-ѣ,	-мо,	-те.

Використання основоформами дієслів флексійних наборів виявляє такі основні закономірності. По-перше, для побудови дієслівних парадигм з основою на голосну та приголосну служать різні набори флексій: основи на голосну приєднують флексійні набори Φ_4 - Φ_5 та Φ_7 ; основи на приголосну - Φ_1 , Φ_4 , Φ_6 - Φ_8 , Φ_{10} . Однакова кількість (по шість) флексійних наборів в основах на приголосну та голосну в основному не перетинається, за винятком наборів флексій Φ_1 та Φ_4 , які можуть служити для побудови парадигм дієслів з основою на голосну і з основою на приголосну.

По-друге, флексійні набори виявляють різну міру продуктивності. Відповідно до продуктивності флексійні набори можна поділити на три групи:

1. Надзвичайно продуктивні флексійні набори, які служать для побудови більше ніж 1000 словозмінних парадигм. До цієї групи входять чотири набори флексій: Φ_1 - 11062 слова (гуляти, мурувати), Φ_5 - 2024 слова (графити, дразнити), Φ_2 - 1199 слів (дурманити, ненавидіти) та Φ_4 - 1036 слів (казати, брати, грюкати). Чотири набори флексій описують 15321 дієслово, що становить 94,43% від загальної кількості аналізованих дієслів.

2. Флексійні набори середньої продуктивності. Сюди входить лише один флексійний набір Φ_3 , що використовується при побудові словозмінних парадигм 369 дієслів з основою на приголосну (2,21%): гризти, забавити, вмерти.

3. Непродуктивні флексійні набори об'єднують від 14 до 58 дієслів з основою на голосну та приголосну фонеми. Набори Φ_6 , Φ_7 , Φ_9 , Φ_{10} вико-

ристовуються обмеженою групою дієслів, практично одиничними дієсловами певної морфологічної структури. Набір флексій Φ_3 мають 58 дієслів з основою на фіналь (П'Г), де елемент (П') реалізується середньоязиковою фонемою (у): кרותи, поіти. Флексійний набір Φ_6 притаманний 26 дієсловам (дві кореневі морфеми) з основою на фонемосполучення (П'ГМ): лягти, лізти, набір Φ_7 - 14 словам (одна коренева морфема): бігти. Набори флексій Φ_5 (24 слова) та Φ_8 (15 слів) використовуються давніми дієсловами архаїчної групи: відповісти, істи, дати.

Непродуктивні флексійні набори, які становлять половину (п'ять) від усіх флексійних наборів, служать для побудови всього 141 дієслівної парадигми (0,87%). Отже, мова намагається уникнути поширення непродуктивних наборів, використовуючи продуктивні й регулярні. Непродуктивні набори флексій замикаються в парадигмах обмежених груп дієслів - чи то лексично, чи морфологічно, які в сучасній українській мові не поповнюються ні за рахунок запозичень, ні за рахунок новотворів.

В українській мові існують також дієслова (404), які в процесі словозміни можуть поєднуватися з різними наборами флексій, як-о дієслова з паралельними основоформами минулого часу використовують набори Φ_4 та Φ_5 (тиснути, киснути) або Φ_1 та Φ_6 (танути, холонути); паралельні основоформи неминувшого часу та наказового способу можуть приєднувати набори Φ_1 та Φ_4 (стругати, дути, кленати) або Φ_1 та Φ_5 (сукати); до паралельних основоформ наказового способу приєднуються набори Φ_2 та Φ_5 (вразити, красити).

Таким чином, усього п'ять наборів флексій служать для побудови словозмінних парадигм у сучасній українській літературній мові переважної більшості дієслів (15680 слів, 96,64%) й усього 141 дієслово (0,87%) використовує непродуктивні набори флексій. Отже, можна говорити про те, що в цьому виявляється семіологічний закон переваги в системі словозміни українського дієслова².

По-третє, флексійний набір може включати кілька парадигматичних моделей (від 2 до 28), а може й сам становити окрему парадигматичну модель (як Φ_7 , Φ_9).

Таким чином, 77 підтипів варіантів основи, комбінуючись з 10 флексійними наборами, теоретично утворюють 770 словозмінних морфологічних моделей, які є правилами синтезу дієслівних словоформ. У системі словозміни українського дієслова не використовуються усі теоретично можливі моделі побудови словоформ. Дієслово в українській мові обмежується використанням 97 парадигматичних моделей, з яких 70 репрезентують парадигму 15637 дієслів з основою на голосну (96,38%) й 27 моделей представляють парадигму 588 дієслів з основою на приголосну (3,62%).

Аналіз морфологічних моделей виявляє такі основні тенденції в системі словозміни цього лексико-граматичного класу слів.

Морфологічні моделі дієслів з основою на приголосну фонему в українській мові нечисленні й непродуктивні, оскільки репрезентують словозміну обмеженої, замкнутої групи дієслів, що в сучасній українській літературній мові практично не поповнюється новими словами. 25 морфологічних підтипів варіантів основи, поєднуючись з 6 флексійними наборами, дають 27 словозмінних моделей, тобто практично майже кожен підтип становить окрему модель, яка характеризується притаманними тільки їй морфологічними змінами. Натомість набір флексій може включати кілька парадигматичних моделей, комбінуючись з більше ніж одним морфологічним підтипом: набір флексій Φ_3 у поєднанні з 13 підтипами варіантів основи дає 11 словозмінних моделей; Φ_4 , поєднуючись з 6 підтипами, реалізується в 6 моделях; може й сам становити окрему парадигматичну модель, як флексійний набір Φ_7 .

Жодна з морфологічних моделей не об'єднує більше 100 словозмінних парадигм. Найбільш численні чотири моделі (M_1 - M_4)*, які є правилами побудови від 47 до 70 парадигм дієслів. У 17 моделях знайшли своє відображення словозмінні парадигми з лексичним наповненням від 12 до 36 дієслів, 6 моделей репрезентують словозміну одиничних дієслів - від 1 до 9. Усі морфологічні моделі з лексичною наповненістю від 14 до 70 дієслів використовують лише два набори флексій Φ_3 та Φ_4 , які виявляють найбільшу продуктивність у системі словозміни дієслів з основою на приголосну: набір флексій Φ_3 служить для побудови 359 дієслівних парадигм, Φ_4 - 150.

Найпродуктивніший флексійний набір Φ_3 може поєднуватись із підтипами варіантів основи, які характеризуються різноманітними в кількісному та якісному відношенні морфологічними видозмінами. В основозмінних парадигмах при приєднанні набору флексій Φ_3 відбувається від 0 до 4 альтернацій. В основному набір флексій Φ_3 викликає дві (157 слів) та одну (106 слів) зміну в основі.

Наступний за кількісним наповненням флексійний набір Φ_4 може комбінуватись з шістьма морфологічними підтипами варіантів основи, викликаючи в основозмінній парадигмі від двох до п'яти змін фонемного складу основи. Всі непродуктивні флексійні набори реалізуються в моделях, що не перевершують за наповненістю 13 словозмінних парадигм з однією-п'ятьма альтернаціями в основі. Не менше трьох видозмін (від трьох до п'яти) в основозмінній парадигмі актуалізується перед флексійними наборами Φ_4 та Φ_{10} .

*Номери моделей відповідають класифікації, розробленій автором.

При відмінюванні дієслів з основою на приголосну може відбуватися від нуля до п'яти змін: нуль альтернацій фіксується в 17 словозмінних парадигмах, одна - в 132, дві - в 184, три - в 132, чотири - в 86, п'ять - у 36. Залежно від вибору словозмінної моделі в основі одного дієслова, що має паралельні парадигми, реалізуються три або чотири зміни. В одній основоформі може відбуватися від нуля до чотирьох змін фонемного складу. Найбільш характерним для основ на приголосну є використання двох змін фонемного складу дієслівної основи, найменше - п'яти. Наведені показники кількості змін в основі свідчать про зворотну залежність між кількістю змін в основі й кількістю таких основ: із збільшенням кількості змін різко зменшується кількість основ, у яких ці зміни відбуваються.

Аналіз парадигматичних моделей показує, що найбільш численною є одна морфологічна модель, яка охоплює 70 словозмінних парадигм, утворена в результаті поєднання найбільш продуктивного набору флексій Φ_8 з двома морфологічними підтипами й використовує один вид зміни - чергування за палаталізацією (с - с'), (з - з'), (р - р') у формах множини наказового способу: пасти, дерти, повзти. За цією моделлю відмінюються й дієслова з постфіксом -ся в інфінітиві, наявність якого зумовлює асимілятивне м'якшення (с - с'), (з - з') у формах чоловічого роду минулого часу: запастися, розповістися, що вважається чи не вважається морфологічним засобом залежно від фонологічної позиції дослідника.

Друга за чисельністю (55 словозмінних парадигм) морфологічна модель утворена при поєднанні двох підтипів варіантів основи з флексійним набором Φ_2 : одягти, загрузити, увертти. Об'єднання у межах однієї морфологічної моделі двох підтипів варіантів основи мотивується також альтернативним аналізом, що базується на фонологічній концепції автора. У варіантах основи одного з підтипів, крім двох видів змін - прирощення (н) та чергування (н - н'), наявне асимілятивне м'якшення передньоязикової приголосної, корелятивної за м'якістю (з - з'), у формах множини наказового способу: замерзти, ув'язати.

Решті морфологічних моделей притаманне поєднання одного підтипу варіантів основи з одним флексійним набором, за винятком однієї моделі, яка репрезентує словозміну дієслова з двома паралельними основоформами 2-ої особи однини наказового способу, зумовленими присуданням різних наборів флексій - Φ_1 та Φ_2 : закрастися.

Практично усі морфологічні моделі на приголосну є унікальними у тому розумінні, що служать моделями синтезу одиничних дієслівних форм -

не більше п'яти (як правило, однієї-трьох) - й характеризуються індивідуальними наборами морфологічних змін та кількістю варіантів основи.

Словозмінна парадигма 15637 дієслів з основою на голосну репрезентована 70 морфологічними моделями. Аналіз моделей показує, що виділяються перш за все дві моделі, які об'єднують найбільшу кількість словозмінних парадигм - 6562 і 4104, що становить 68,21% від усіх словозмінних парадигм дієслів з основою на голосну. 23,64% словозмінних парадигм (3696 слів) зосереджені в 13 моделях, кожна з яких об'єднує від 107 до 561 дієслова; 5,58% (872 слова) зосереджені в 39 моделях з лексичним наповненням від 1 до 70 дієслів.

Найбільш продуктивними і частотними в моделях дієслів з основою на голосну є флексійні набори: Φ_1 , який формує словозмінну парадигму 11043 слів, Φ_5 - 2024 слова, Φ_2 - 1199 слів і Φ_4 - 886 слів. Надзвичайно продуктивний набір флексій Φ_1 комбінується з 12 морфологічними підтипами варіантів основи: досить продуктивний, але за кількісним наповненням значно менший (більше ніж у 10 разів) набір флексій Φ_4 поєднується із значно більшою кількістю морфологічних підтипів - 23. Набори флексій Φ_3 та Φ_2 можуть комбінуватися з 10 (Φ_5) і 8 (Φ_2) морфологічними підтипами.

В одній словозмінній парадигмі дієслів з основою на голосну може відбуватися від однієї до п'яти змін. Одну зміну фонемного складу мають основи 4921 дієслова, дві - 2294 дієслів, три - 7831, чотири - 174, п'ять - всього 14 дієслів. Найбільш характерним для основ на голосну є використання трьох змін в основі, найменше - п'яти й чотирьох. В одній основоформі може реалізуватися від однієї до п'яти різних змін.

Найчисленніші моделі використовують найбільш продуктивний набір флексій Φ_1 , один морфологічний підтип і три чи одну зміну в основі. Кількісні зміни - усичення (ва) з наступним прирощенням (j) або прирощення (j) - маркують обидві підпарадигми неминувалою часу та наказового способу. Ці дві моделі синтезу 10666 словозмінних парадигм є відкритими, надзвичайно продуктивними, за якими відміняються практично всі новоутворення та слова іншомовного походження: а) газифікувати, веслувати, препарувати (M_1), б) кохати, збирати, сивити (M_2).

29,2% словозмінних парадигм актуалізуються в 52 моделях, з них 23,64% парадигм зосереджені в 13 моделях і всього 5,58% парадигм - в 39 моделях. В основному в морфологічних моделях з наповненістю від 107 до 561 дієслова реалізуються дві зміни в основі: пилити, відмінити (M_3), ждати, стукнути (M_5), шипіти, сурмити (M_6), славити (M_7), топтати, тесати (M_8), балаганити, сигналізувати (M_{12}), вдарити (M_{14}). При цьому в моделі M_{11} , усичення й перехідне пом'якшення маркують обидві підпарадигми неми-

нулого часу та наказового способу. В усіх інших моделях усучення є основою обох підпарадигм, а чергування за палаталізацією випливає окремі словформи - 1-ої особи однини, 3-ої особи множини неминувалого часу та форми множини наказового способу (M_3), або лише форми множини наказового способу (M_3), або всі форми наказового способу (M_4). Три зміни в основі мають парадигми таких дієслів, як крутити, просити (M_4), лародити, квасити (M_3), утніздитися, мастити (M_{13}), мерехтити, висіти (M_{15}), в основоформах яких відбувається чергування попередньословесних збіжних і щільних як за місцем творення так і за палаталізацією, де чергування за місцем творення маркує форму 1-ої особи однини неминувалого часу. Відмінність у словозміні викликана приєднанням наборів флексій Φ_1 , Φ_2 : перед флексійним набором Φ_1 чергування за палаталізацією має місце лише у формах множини наказового способу, перед Φ_2 - в усіх основоформах наказового способу. Одну зміну в основі - усучення голосного елемента - мають дієслова, парадигма яких моделюється за схемами M_7 та M_9 : пишати, служити (M_7), замовчати, рибачити (M_9).

39 словозмінних моделей з лексичною наповненістю від 1 до 70 дієслів (M_{16} - M_{54}) у зростають при поєднанні одного з 39 морфологічних підтипів з певним флексійним набором. У 20 моделях підтип основи комбінується з набором флексій Φ_4 , в 10 - з набором Φ_2 , набори флексій Φ_2 , Φ_3 , Φ_5 , Φ_9 поєднуються з одним із дев'яти морфологічних підтипів варіантів основи. В основозмінній парадигмі фіксується від однієї до п'яти змін. Лише флексійний набір Φ_1 може викликати від однієї до п'яти змін, Φ_2 спричиняє три-чотири зміни, Φ_3 - одну-дві, Φ_4 - від однієї до чотирьох, Φ_9 - чотири зміни в основі дієслова, Φ_5 - дві-три.

Морфологічні зміни є, як правило, індивідуальними маркерами словозмінних моделей, не перетинались з морфологічними явищами, що притаманні словозмінним парадигмам інших моделей. Лише зміни в основах, які відмінюються за моделями M_{18} , M_{19} , M_{21} , аналогічні морфологічним змінам інших моделей. Розрізнення дієслівних парадигм за моделями здійснюється на підставі використання різних флексійних наборів: гоїти (Φ_3 , M_{19}), сіяти (Φ_1 , M_{12}), рвати, звати, овіти (Φ_4 , M_{21}).

Особливістю морфологічних моделей M_{16} - M_{54} є використання в процесі словозміни індивідуальних, не притаманних іншим моделям, морфологічних явищ. Так, парадигматична M_{37} утворена за допомогою флексійного набору Φ_4 , підтипу основи M_{40} , в основозмінній парадигмі відбувається п'ять змін (а - Π , л' - Π , л' - л, + и, + y): лліати (всього 14 слів). Морфологічні моделі M_{31} , M_{41} використовують набір флексій Φ_4 , який, комбінуючись з підтипами основ M_{30} і M_{36} , викликає однакову кількість (чотири) різних за якістю змін. В основозмінній парадигмі, утвореній за мо-

деслю M_{41} , фіксуються зміни (а - Π , ϕ - с, г - ж, н - н'): гнаги, а в парадигмі, репрезентованій моделлю M_{41} , мають місце зміни (а - Π , j - Π , i н, н - н'): м'яти, п'яти.

Моделі M_{40} - M_{10} подають словозміну дієслів з паралельними парадигмами. Як правило, паралельність словозмінних парадигм зумовлюється використанням основоформами двох флексійних наборів, які регламентують і кількість, і якість морфологічних змін в основі - з одного боку, й відповідною морфологічною структурою дієслова, здатною поєднуватися з різними наборами флексій - з другого. Паралельні підпарадигми минулого часу утворюються за допомогою флексійних наборів Φ_4 і Φ_5 : тверднути, бліднути (M_{35}), Φ_4 і Φ_6 : в'янути, зустрінути (M_{36}); підпарадигми неминувшого часу й наказового способу - за допомогою флексійних наборів Φ_4 і Φ_6 : шамотати, курликати (M_{51} , M_{60} , M_{62} , M_{64}) та Φ_4 і Φ_5 : струменіти, тяжіти (M_{61} , M_{65} , M_{69} , M_{10}); паралельні підпарадигми наказового способу за допомогою флексійних наборів Φ_2 і Φ_3 : нудитися, очелити, багрянити (M_{59} , M_{55} , M_{63} , M_{66}).

Отже, як показує дослідження, словозміна українського дієслова з урахуванням ряду факторів (тип основи, кількість варіантів, морфологічні явища в основоформах, флексійний набір) представлена 97 морфологічними парадигматичними моделями, з яких 70 репрезентують словозміну дієслів з основою на голосну й 27 моделей - парадигму дієслів з основою на приголосну. Всі морфологічні моделі з основою на приголосну не перевершують за наповненістю більше 70 словозмінних парадигм; для дієслів з основою на голосну понад 100 словозмінних парадигм реалізуються лише в 15 моделях. Таким чином, семіологічний закон переваги виявляє себе в системі словозміни дієслів, нерівномірно розподілених у парадигматичних моделях.

Література

- 1 Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфология з описаним языков. - М., 1983. - С.
- 2 Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. - К. 1970. - С. 154.

ПОЛІСЕМІЯ І ПОЛІВАЛЕНТНІСТЬ ДІЄСЛОВА

Пропонується модель граматичного аналізу полівалентних дієслів на підставі деструктивних базових структур, які виражають їх семантичні парадигми; встановлюється формальна процедура впорядкування цих парадигм.

На семантичному рівні мови поняття полісемії і полівалентності виступають як такі, що тісно взаємозумовлені і взаємопов'язані. Поняття валентнісна структура полісемічного дієслова вказує на його конкретне значення, і, навпаки, полісемічне дієслово з конкретним значенням має визначену конкретну валентнісну структуру, відмінну від структури цього ж дієслова, але вже з іншим значенням.

Розглядаючи полісемічні особливості і валентнісні можливості того чи іншого слова, дослідники, в першу чергу, зважають на його контекстне оточення. Проте, якщо, враховуючи це оточення, визначають конкретне значення слова (одне з кількох, властивих йому) при полісемії, то при визначенні валентнісних характеристик виходять не з контексту, а зі слова до його контекстного оточення: "...валентність у самому загальному значенні передбачає необхідне чи можливе контекстне оточення слова, контекстні зв'язки слова, контекстні відношення між різними частинами мови в реченні на семантичному і синтаксичному рівні, контекстну сполучуваність слів як семантичних і / чи синтаксичних партнерів у реченні"¹.

Якщо поняття полісемії розглядається на мовному семантичному рівні, то поняття валентності має більш широкий діапазон мовного поширення, адже валентність кваліфікують як семантико-синтаксичну категорію². Щодо дієслова, у лінгвістичній літературі зустрічаємо навіть різні номінації його сполучувальних можливостей (а саме - властивостей відкривати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення детермінантами дії): залежно від мовних рівнів, на яких вказана властивість реалізується - формально-синтаксичному чи семантико-синтаксичному, її називають відповідно валентністю, чи інтенцією³. Або ж вважають за доцільне розрізнати логічну, семантичну і синтаксичну валентність, які, складаючи єдність різних компонентів, не співвідносяться однозначно і не мають паралельної структури⁴.

Виходячи з розуміння валентності як семантико-синтаксичної категорії, що пояснюється здатністю дієслів вимагати певних контекстних партнерів із відмінними семантичними ознаками і виключати інші контекстні партнери із іншими семантичними ознаками², визначаємо полівалентність дієслова як сукупність валентністних структур дієслова, співвідносних з його значеннями. Причому полівалентність будь-якого багатозначного дієслова включає різні в кількісному плані (щодо оточення дієслова контекстними партнерами-аргументами) валентністні структури. Так, полівалентність дієслова іти (серед 123 дієслів "Словника української мови", реєстри яких містять 10 і більше значень, дієслово іти має найбільшу кількість - 30 значень⁴) обіймається чотирма структурними моделями-схемами реалізацій його актуалізованих значень (де V - дієслово-предикат, N - субстантив у формі називного відмінка, N₁ ... 3. - субстантив у непрямому відмінку, Prp - прийменник);

N + V - День іде.

N + V + N₁((Prp+ N)) - Шахіст іде конем. Дочка нехай іде в черниці.

N₁((Prp+N₂)) + N + V + (Prp+N₂) - На майдані коло церкви революція іде.

(Prp+N₁) + N₂((Prp+N₂)) + N + V + (Prp+N₃) - З лісу долиною (через долину) олень іде до річ. 1.

Моліфонія дієслова бити (словник подає 14 значень⁵) окреслюється трьома моделями його валентністних структур:

N + V - Зенітка б'є.

N + V + N₁((Prp+N₁)) - Вони били мене. Проміння било у вікна.

N + N₁ + V + (Prp+N₂) - Тимофій сокирою б'є по долоту.

Однак, кількісний валентністний склад (враховуємо всі можливі відкриті позиції дієслова для аргументів, а звідси - і всю кількість аргументів) цілком не відображає валентнісної природи дієслова, оскільки не відповідає якісному вияву його валентності (а саме - семантико-синтаксичній природі аргументів, яка, у свою чергу, залежить від значення цього дієслова). Тут очевидна дія закону мовної асиметрії, коли проявляється невідповідність між типовими формами і типовими значеннями - на поверхневому рівні семантична парадигма багатозначного дієслова окреслюється чітко визначеною кількістю узувальних структурних моделей, які на глибинному рівні діляться на значно більшу групу моделей (підмоделей) залежно від якісних валентністних характеристик дієслова. Якщо кількісна валентнісна спроможність українського дієслова обмежується одно-, ..., шестимісними предикатами, то якісна характеристика валентності дієслова подається в українському мовознавстві більшою кількістю структурних моделей. Й. Ф. Андерп, розглядаючи семантико-син-

таксичну структуру дієслова, виділяє 15 інтенційно-валентних типів мінімальних речень⁸, а І.Р.Вихованець - 27 типів елементарних речень: 16 - з предикатами дії і 11 - з предикатами стану, виводячи категорію валентності у сферу типології синтаксичних структур⁹.

Повернемося до наших прикладів. Семантико-синтаксична валентність (ми говоримо - полівалентність) багатозначного дієслова іти охоплює сукупність таких валентнісних структур, як структура чотирьохмісного предиката іти ($\text{Prp} + N_1$) + $N_2((\text{Prp} + N_2))$ + $N + V + (\text{Prp} + N_1)$ із значеннями: "пересуватися в просторі" - З лісу долиною (через долину) козак іде до річки, "рухатися в якомусь напрямі" - Бриками (через срики) йшла кефаль з моря на озеро і т.д.; структура трьохмісного предиката іти ($N_1((\text{Prp} + N_1))$) + $N + V + (\text{Prp} + N_2)$ із значеннями: "відбуватися" - На майдані коло церкви революція іде, "ловитися" - Риба йшла йому до рук і т.д.; структура двохмісного предиката іти ($N + V + N_1((\text{Prp} + N_1))$) із значеннями: "брати шлюб" - Дівчина йде за вдівця, "личити" - Дівчині стьожка не йде, "бути розташованим певним чином" - Сходи йшли до води; структура одномісного предиката іти ($N + V$) із значеннями: "минати" - День іде, "тривати" - Іде життя.

Полівалентність дієслова бити характеризується сукупністю його трьохмісної, двохмісної та одномісної структур із різними значеннями. Наприклад, дієслово бити із значенням "ударяти по чому-небудь" (Тимофій сокирою б'є по долоту) має трьохмісну валентнісну структуру $N + N_1 + V + (\text{Prp} + N_2)$, із значеннями "завдавати ударів кому-небудь" (Вони били мене), "завдавати поразки" (Наші б'ють білих), "розбивати" (Тимоха б'є вікна), "виготовляти що-небудь" (Колгоспники б'ють олію), "проникати" (Проміння било у вікна) тощо. Характеризується двохмісною структурою - $N + V + N_1((\text{Prp} +))$, і одномісна структура $N + V$ дієслова бити співвідноситься з його значеннями "стріляти" (Б'є зенітка), "пульсувати" (Б'ють живчики).

Моделі (підмоделі), які відображають якісну семантико-синтаксичну (її ще називають глибинною) структуру дієслова, дають змогу більш повно розглянути його валентнісну природу. Порівняймо: моделі 1) кількісної і 2) якісної структури дієслова (де П (дія) стан) - дієслово-предикат, що позначає дію/стан, А - контекстний партнер предиката, його аргумент, лок. - локатив, нос. фіз. ст. - носій фізичного стану, знар. - знаряддя, рез. - результатив, об. - об'єкт, адр. - адресат):

з в е р т а т и¹⁰ із значеннями:

а) "змінювати напрямку руху":

Остап звернув з шляху на поле;

б) "утворювати згин, завертати":

Стежка звертає з шляху на ниву.

$N + V + (Prp+N_1) + (Prp+N_2)$

- I) а) А діяч + П (дія) + А лок. + А лок. ;
 II) б) А нос. фіз. ст. + П (стан) + А лок. + А лок. ;
 перебирати¹¹ із значеннями:
 а) "робити якісь одноманітні, однакові рухи чим-небудь":
 Кінь перебирав ногами;
 б) "проявляти розбірливість у чомусь":
 Я не перебираю женихами;
 в) "розібравши на частини для ремонту, знову збирати":
 Він перебрав деталі.

$N + V + V_1$

- I) а) А діяч + П (дія) + А знар. ;
 II) б) А діяч + П (дія) + А об. ;
 в) А діяч + П (дія) + А рез. ;
 чабигати¹² із значеннями:
 а) "появлятися":
 Посмішка набігла на уста;
 б) "нападати":
 Козаки набігають на турків;
 в) "щільно підходити до чого-небудь":
 Нива набігає на кручі;

$N + V + (Prp+N_1)$

- I) а) А нос. фіз. ст. + П (стан) + А об. ;
 II) б) А діяч + П (дія) + А адр. ;
 в) А нос. фіз. ст. + П (стан) + А лок.

Із поданих структурних моделей (підмоделей) валентності деяких значень семантичних парадигм дієслів звертати, перебирати, набігати досить виразно простежується те, про що говорилося вище - конкретне значення багатозначного дієслова співвідноситься з його конкретною валентнісною структурою: з одного боку, кожна валентнісна структура дієслова залежить від його конкретного значення, і з іншого - кожне значення дієслова характеризується конкретною валентнісною структурою. Не викликає сумнівів, що, наприклад, дієслово звертати із значенням "змінювати напрямок руху" і "утворювати згин, завертати" хоч і вимагає однакового кількісного оточення аргументами (зауважимо - ще й однаково оформлених з морфологічного боку), проте має різні валентнісні власти-

вості. Оскільки дане дієслово за своєю семантичною природою належить до дієслів руху, то обов'язково вимагає і аргументів з локативним значенням - в обох випадках аргументи з шляху, на поле, на ниву, виражені прийменниково-іменниковими конструкціями, позначають вихідний і кінцевий пункти руху. А оскільки до компонентного складу звертати входять різні семи - "змінювати напрямок руху" (сема дії) та "утворювати згин, завертати" (сема стану), то в обох випадках у ролі суб'єкта дії чи стану виступають і різні аргументи. Так, сема "змінювати напрямок руху" відкриває обов'язкову позицію для аргумента - живого виконавця дії, істоти (в даному прикладі - Остап); сема "утворювати згин, завертати" потребує у ролі суб'єкта стану неживого предмета, неістоти (у прикладі - стежка). Очевидно, що семантика та морфологічне вираження (відмінкові форми) того чи іншого аргумента при предикаті залежать як від його семантичного навантаження, так і від морфолого-синтаксичного оформлення предиката. Вірніше кажучи, семантика дієслова зумовлює його морфолого-синтаксичну форму і визначає семантичну природу аргументів, яка у синтаксичному плані корелює предикатові як підмет-субстантв у формі називного відмінка і керується ним як додаток чи обставина-субстантив у формі непрямих відмінків (з прийменником чи без нього). Тобто, на нашу думку, первинним виразником мовної структури аргумента виступає семантичний показник - семантика предиката, на відміну від твердження Й. Ф. Андерша про те, що дієслово і відмінки приписують актантам (ми говоримо - аргументам) різні функції: "...мовні засоби (відмінкові форми, морфолого-синтаксичне оформлення предиката) вносять корективи в смислову структуру ситуації, відповідно трансформуючи їх в семантичні структури речення" і "...мовні засоби беруть активну участь у формуванні синтаксичної семантики" ¹³ (мабуть, не у формуванні, а оформленні!).

Спробуємо пересвідчитися у домінантній ролі семантичних ознак предиката при визначенні семантико-синтаксичної структури його контекстних партнерів. Зупинимося на прикладах з предикатом двохмісної структури перебирати (валентністні структури трьох значень предиката перебирати подані вище). Предикат із значенням дії перебирати в усіх трьох випадках вимагає суб'єкта дії - аргумента, що позначає діяча, вираженого субстантивом у формі називного відмінка, який виконує в реченні функцію підмета (кінь, я, він). Семантико-синтаксичну якість другого у кожному окремому випадку аргумента визначають різні семи дієслова. Сема "робити одніманітні рухи чим-небудь" спричиняє поєднання з предикатом аргумента зі значенням знаряддя дії, вираженого іменником у формі орудного відмінка (ногами); сема "проявляти розбірливість у чомусь" - аргумента, що позначає об'єкт, на який спрямована дія і вираженого теж іменником у формі орудного відмінка (женихами); сема "розібравши на частини для ре-

мосту, знову збирати" - аргумента, що виступає як результат дії і виражений іменником у формі знахідного відмінка (деталі). Дві попередні синонімічні у відмінковому вираженні форми своєю семантичною відмінністю перекладаються на синтаксичний рівень: аргументи ногами і женихами виконують у реченні різні функції - обставини способу дії в першому випадку, і непрямого додатка - в другому (тоді як у третьому випадку другий аргумент деталі виконує функцію прямого додатка). Визначити ж семантико-синтаксичну структуру речення, йдучи зворотним шляхом - від відмінкових форм аргументів та морфологічно-синтаксичного оформлення предиката до їх семантики, неможливо. Орудна, як і будь-яка інша, відмінкова форма аж ніяк не вказує на однотипність як функцій, так і значеннєвого забарвлення аргументів (наприклад, ногами - аргумент - знахідка дії, женихами - аргумент - об'єкт дії). Якщо змінимо знахідну форму аргумента деталі в реченні Він перебрив деталі на орудну, речення перетвориться на спотворену в семантико-граматичному плані, неживу в мові структуру Він перебрив деталлями. Структура цього речення зміниться на іншу, якщо замість семи "розібравши на частини для ремонту, знову збирати" предиката перебирати використаємо як основну іншу сему - "проявляти розбірливість у чомусь". Предикат перебирати з названом семою вживається лише у формі недоконаного виду і потребує необхідного для пояснення свого значення аргумента - об'єкта дії, вираженого іменниковою формою в орудному відмінку - Він перебрив деталлями. Таким чином, будь-який предикат, вимагаючи заповнення відкритих позицій певними аргументами, визначає ту чи іншу семантико-синтаксичну структуру речення; іншими словами, предикат відіграє основну роль у формуванні семантико-синтаксичної структури речення. Недаремно в лінгвістичній науці в останній період дієслово-предикат вважається "єдиним головним членом речення (його центром)"¹⁴.

Література

- 1 Степанов М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. - М., 1978. - С. 138.
- 2 Виховалець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. - К., 1988. - С. 108.
- 3 Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. - К., 1987. - С. 17.
- 4 Див.: Степанова М. Д., Хельбиг Г. Указ. раб. - С. 153-160.
- 5 Див.: Андерш Й. Ф. Визнач. праця. - С. 107.
- 6 Словник української мови. - К., 1973. - Т. 4. - С. 53.
- 7 Там же. - К., 1970. - Т. 1. - С. 168.

- 8 Див.: Андерш Й. Ф. Визнач. праця. - С.19-24.
9 Вихованець І. Р., Городенська К. Р., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. - К., 1983. - С.41-45.
10 Див.: СУМ - Т.3. - С.465.
11 Там же. - Т.5. - С.124.
12 Там же. - Т.6. - С.15.
13 Андерш Й. Ф. До питання про семантичну структуру речення // Мовознавство. - 1984. - № 5. - С.38-42.
14 Богданов В. В. Место и роль теории транспозиции в синтаксисе // Актуальные проблемы предложения и словосочетания. - Ульяновск, 1980. - С. 4.

Надійшла до редколегії 10.10.93.

М. І. СТЕПАНЕНКО, канд. філол. наук,
Полтав. пед. ін-т

АД'ЕКТИВНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ІЗ ЗАЛЕЖНИМ ДАВАЛЬНИМ ВІДМІНКОМ

Аналізується семантико-синтаксична природа сполучуваності моделі "прикметник + (прийменник) + іменник у давальному відмінку"; визначаються основні семантичні розряди опорних і залежних компонентів, встановлюються можливі у сучасній мовленнєвій практиці функціональні еквіваленти поширювачів і даються окремі поради щодо їх використання.

Здатність прикметника як головного компонента словосполучення поширюватися словоформою давального відмінка реалізується в мові дуже активно. Фактичний матеріал (15 тисяч конструкцій "прикметник + залежний компонент") дає право конкретизувати положення, за яким "ад'єктивні словосполучення з пояснюючим членом у безприйменниковому давальному відмінку взагалі мало поширені у сучасній українській мові"¹. Специфічною характеристикою моделі, що аналізується, є монофункціональність у плані репрезентованих відношень. Давальний відмінок, як справедливо зазначає О. Б. Правдін, можна охарактеризувати як такий, що означає предмет (особу), до якого звернена чи якому належить якість (властивість) іншого предмета². Отже, конструкції із залежним іменником у давальному відмінку виражають об'єктні або об'єктно-обмежувальні відношення. Така

однозначність мотивується семантичною приполю давального безприйменникового, який є "найбільш цілісним за своїм значенням"³, оскільки він "має лише одне значення, а саме те, яке прийнято називати значенням... непрямого об'єкта"⁴.

У сучасній українській мові давальний об'єкт, що "спеціалізується на вираженні семантико-синтаксичної функції адресата"⁵, використовується при різних за значенням прикметниках. Основний масив утворюють три лексико-семантичні групи: 1) прикметники, які вказують на позитивне чи негативне ставлення до об'єкта - болісний, бридкий, байдужий, відворотний, гарний, гідкий, дорогий, добрий, любий, милий, приємний, приятний, противний, перен. - гіркий, нудний, солодкий, терпкий; 2) ад'єктиви виділювальної семантики - інтересний, незвичайний, новий, смішний, страшний, цікавий; 3) лексеми на позначення ступеня близькості, віддаленості - близький, ворожий, далекий, дружній, ненависний, рідний, чужий. Напр.: (Поділ) дорогий серцю (І.Цопа); (звуки) Кюві приємні й солодкі (Є.Гуцало); (злочин) людські й душі осоружні (Л.Костенко); (пожежа) старцеві не страшна (А.Мороз); (ар) смішний Євроаксії (П.Загребельний); (я) не чужа Оленці (М.Куліш); (релігія) ворожа трудящим (І.Микитенко); (хто-небудь) далекій Бряньському (О.Гончар). Наведені приклади показують, що в ролі залежного компонента вживаються іменники - назви осіб у широкому розумінні цієї лексико-семантичної категорії або ж іменники-істоти, найчастіше серце, душа, які позначають предмет як метафоричну особу.

Функцію підпорядковуючого члена регулярно виконують прикметники лексико-семантичної групи "подяка" - вдячний і вдячливий: (жінка) вдячна Олександрові (П.Зарудний); (я) вдячний поетові (Остап Вишня); (Сава Григорович) вдячний долі (Є.Гуцало); (я) вдячний блакиті (Л.Дмитерко). Приад'єктивна позиція заповнюється іменниками - назвами осіб, рідше - конкретними чи абстрактними лексемами, що позначають персоніфіковані предмети. Прикметники вдячний і вдячливий наділені бівалентним синтаксичним зв'язком: об'єктивованими елементами одночасно виступають давальний безприйменниковий і прийменниково-відмінкова форма "За+іменник у 3.в.": (я) не був вдячний пану за виховання (З.Тулуб); (я) був би вдячний Вам за поміч (М.Кошобинський).

Для прикметників, що характеризують предмет в плані його сприйняття, усвідомлення - важкий, доступний, досяжний, дохідливий, зрозумілий, легкий, незрозумілий, простий, тяжкий, ясний - типовою є сполучуваність із вищезгаданими вище поширочачими: (те) незрозуміле Івану (Ю.Мушкетик); (книга) була Зінькові зрозуміла (Б.Грінченко); (мова доповідача) має бути доступна аудиторії (з газети).

Значну групу утворюють конструкції з граматично панівними компонентами - відомий, знайомий, невідомий, незнайомий, які регулярно сполучаються з іменниками - назвами істот, як правило, окремої людини чи групи людей: (слова) відомі офіцерові й перекладачеві (О. Гончар); (кучки) знайомий Василюві (Ю. Мушкетик); (історія) відома полкові (О. Гончар). Залежна позиція може заповнюватися також іменниками типу Москва, Полтавщина, село, край тощо, що сприймаються як назви людей за місцем проживання, пор.: (гості) відомі всій Москві (Н. Рибак) - (гості) відомі москвичам; (те) відоме селу (М. Стельмах) - (те) відоме мешканцям села.

До розряду широковживаних належать конструкції з прикметниками лексико-семантичної групи "Користь, шкода, необхідність" - доцільний, зайвий, корисний, необхідний, непотрібний, потрібний (потрібен), цінний, шкідливий. У ролі залежних компонентів використовуються загальні і власні іменники, які характеризуються семою "людина", "група людей", а також деякі абстрактні назви: (тур) непотрібний Ярополку (С. Скляренко); (ідеал) потрібен черні (І. Муратов); (я) більшовикам зайвий (П. Тичина); (сила) корисна людству (В. Полішук); (люди) суспільству потрібні (А. Мороз); (морські справи) потрібні медицині (журнал "Кіт"). Аналізовані прикметники сполучаються також з прийменниково-відмінковою формою "Для+іменник у Р.в.". У сучасній українській мові за прикметниками потрібний (потрібен), непотрібний стійко закріпилася у ролі поширювача словоформа давального відмінка, що і зумовлює їх високу валентну активність.

Прикметники власний, належний, притаманний, характерний, чужий, що входять до лексико-семантичної групи "невід'ємна ознака предмета", сполучаються з давальним об'єктом, який однаковою мірою представлений конкретними та абстрактними іменниками. Серед останніх виділяються з високою активністю лексеми - назви явищ і понять суспільно-політичного життя, мистецтва: кіно, музика, поезія, політика, проза, романтизм та інші: (любов до природи) властива людині (Л. Дмитерко); (народність) притаманна Котляревському (О. Гончар); (час) належний колективу (А. Хорунжий); (ліро-романтична розкованість) властива "Циклонові" ("Історія літератури"); (фонетичні ознаки) характерні латинізмам ("Сучасна українська літературна мова"). Ці прикметники, крім належний, характеризуються варіативною валентністю, оскільки при них можливі дві залежні позиції - давальний безприйменниковий і "Для+іменник у Р.в.". Найбільш активними в плані сполучуваності із словоформою дати́ва є лексеми власний і притаманний.

Прикметники із значенням підлеглості, залежності утворюють лексично обмежену групу. Вона представлена лексемами відданий, вірний, піддавальний, підзвітний, покірний, противний, о:їтний (обр.), які вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з іменниками на позначення істот, голов-

ним чином людей, за посадою, родом діяльності, діловими стосунками, а також іменниками-назвами різних політичних організацій чи абстрактними субстантивами. Серед останніх привертають увагу лексеми закон, слово, принцип, традиція, любов, розпач, тута та деякі інші; (полки) цареві вірні (А. Шиян); (поет) народові вірний (П. Тичина); (все) підвладне поетові (О. Гончар); (апарат держави) підзвітний народові ("Словник української мови"); (полк) підвладний Центральній Раді (Ю. Смолич); (художник) вірний принципам (І. Семенчук); (хлопці) вірні традиції (журнал "Київ"); (Конашевич) вірний слову (З. Тулуб); (діяння) протинні закону (Ю. Смолич); (я) вірна любові (П. Гуріненко); (молоді) підвладні кохачню (П. Гуріненко); (слова) не покірні розпачу та тузі (М. Бажан).

Прикметники, що характеризуються семою "емоційний стан людини", у структурі моделі "прикметник+іменник у Д. в." представлені лексемою радий (рад), яка сполучається з назвами конкретних осіб чи людей за близькими, дружніми стосунками - друг, гість, знайомий, інших живих істот, конкретних реалій, явищ, а також абстрактних понять, як правило, із значенням дій і процесів: (свекруха) радіє Злесе (Марко Вовчок); (господар) гостеві не рад (Д. Павличко); (робітник) панам не рад (М. Тарковський); (Добриня) радий псові (С. Скляренко); (садівник) ранку рад (П. Тичина); (я) радий червоному прапору (І. Цопа); (Лямету) радий зустрічі (Є. Гуцало); () радіє моему горю (Ю. Збанацький). У структурі словосполучень "радий + іменник у Д. в." об'єктне значення дуже часто перелітається з причиновим.

Деяко іншу валентну природу мають прикметники, що об'єднуються семантичними ознаками "адекватність - неадекватність", "відповідність - невідповідність", "подібність - відмінність": рівний, рівнозначний, рівноцінний, аналогічний, відповідний, невідповідний, співзвучний, пропорційний, протилежний, полярний, супротивний, близький. Типовим залежним компонентом при них виступають іменники з абстрактним значенням, рідше вони сполучаються з конкретними іменниками - назвами істот чи неістот: (весна) рівна тій весні (М. Рильський); (вартість) рівноцінна вартості (Г. Хоткевич); (вірш) співзвучний настрою (П. Гуріненко); (для чистецю) аналогічна дії крокви ("Лікарські рослини"); (поезія) полярна описовості (Л. Новиченко); (погляди) протилежні поглядам (І. Франко); (камін'я) подібний чуду (Л. Первомайський); (планета) планеті рівна (П. Тичина); (чоловічок) протилежний Іванові Васильовичу (Ю. Збанацький). Конституентами аналізованої лексико-семантичної групи є прикметники адекватний, аутентичний, ідентичний, еквівалентний, тотожний; антонімічний, сипонімічний, омснімічний; гомотетичний, колінеарний, конгруентний, ортогональний, паралельний, перпендикулярний. Функціональна сфера виділених лексичних одиниць обмежується науковим стилем. Утворювані ни-

ми конструкції характеризуються суворою лексичною обмеженістю з боку об'єктивованого елемента, оскільки відкрита прикметниками синтаксична позиція заповнюється тільки абстрактними іменниками, головним чином назвами наукових понять: (зміна) адекватна впливові зовнішніх факторів (журнал "Наука і життя"); (точка відрізка А В) гомотетична точці А В ("Математика"); (відрізок) конгруентний відрізку а в ("Геометрія"); (сторони одного трикутника) паралельні сторонам другого ("Математика"); (звороти) еквівалентні словам ("Сучасна українська літературна мова").

Специфічною рисою конструкцій, у формуванні яких беруть участь лексико-семантичні групи "адекватність - неадекватність", "відповідність - невідповідність", "подібність - відмінність", є те, що поширюваний і поширючий прикметникові складники входять до одного лексико-граматичного розряду: назви осіб, реалій, явищ тощо. У синтаксичній системі української мови за прикметниками адекватний, рівний, рівновеликий, рівнозначний, конгруентний стійко закріпилася форма залежного компонента - давальний безприймениковий, у той час як лексеми аналогічний, відповідний, близький, подібний, тотожний, паралельний, пер. адикулярний, симетричний, антонімічний, синонімічний, омонімічний допускають варіативні позиції: давальний безприймениковий, "До + іменник у Р.в.", "З (ІЗ) + іменник в О.в.": (сторони одного трикутника) перпендикулярні сторонам другого ("Математика") - (пряма) перпендикулярна до площини ("Геометрія"); (синонімічний ряд) нетотожний з дієсловами ("Сучасна українська літературна мова") - (слова) тотожні правді (С.Голованівський).

Аналіз семантико-синтаксичної сполучуваності різних лексико-семантичних груп прикметників з іменниками у формі давального відмінка дозволяє зробити відповідні висновки:

1. У ролі опорного компонента моделі "прикметник + іменник у Д.в." виступають у більшості випадків синсемантичні прикметники. Тому приад'єктивний поширювач є обов'язковим структурним компонентом конструкції, він забезпечує її інформативно-змістову достатність.

2. Прикметники, що формують модель валентності, що аналізується, різноманітні в плані семантики. Їх можна об'єднати в одинадцять лексико-семантичних груп, які відзначаються високою продуктивністю. Регулярними приад'єктивними заповнювачами виступають, як правило, іменники з інтегруючою семою "особа" чи - значно рідше - субстантиви - назви неістот. Останні досить часто функціонують як метонімічна особа, виняток становлять прикметники лексико-семантичних груп "адекватність - неадекватність", "відповідність - невідповідність", "подібність - відмінність", для яких типовою є сполучуваність з абстрактними іменниками.

3. Більшість словосполучень "прикметник + іменник у Д. в." функціонують як семантичні варіанти - еквіваленти конструкцій "прикметник + ДЛН + іменник у Р. в."⁶, що відображає природу датива, котрий "виступає як конкретний відмінок, основне значення якого відповідає значенню відмінкової конструкції" для кого-небудь, для чого-небудь⁷. Паралельне вживання в ролі приад'єктивного об'єкта давального безприйменникового і родового з прийменником можна подати в такій таблиці:⁸

ЛСГ Прикметники,		Позиція		ЛСГ Прикметники,		Позиція	
що входять				що входять			
до лексико-семантич. групи		Іменник (Д. в.)	Іменник (Р. в.)	до лексико-семантич. групи		Іменник (Д. в.)	Іменник (Р. в.)
1	2	3	4	5	6	7	8
1	брудкий	+	+		доступний	+	+
	відворотний	+	-		дохідливий	+	+
	гарний	+	+		зрозумілий	+	+
	дорогий	+	+		легкий	+-	+-
	добрий	+	+		незрозумілий	+	+
	байдужий	+	+		простий	+-	+-
	лютий	+	+		тяжкий	+-	+-
	болісний	+	+		ясний	+-	+-
2	близький	+	+	6	відомий	+	+-
	ворожий	+	+		знайомий	+	+
	далекий	+	+		відповідний	+	-
	дружній	+	+		співзвучний	+	-
	независний	+	+		протилежний	++	-
	чужий	+	+		полярний	+-	-
3	інтересний	+	+		адекватний	++	+-
	незвичайний	+	+		аутентичний	+	-
	новий	+-	+		ідентичний	+	-
	смішний	+	+		еквівалентний	+	-
	страшний	+	+		гомотетичний	+-	-
	цікавий	+-	++		милий	+	+
4	вдячний	+	-		чудний	+	+-
	вдячливий	+	-		протівний	+	+
5	важкий	+-	+-		приязний	+	++
	досяжний	+	-		приємний	+	+

1	2	3	4	5	6	7	8
	угодний	+	-		підвладний	+	-
	нудний	+	+		покірний	+	-
	гіркий	+	+		протівний	+ -	-
	солодкий	+	+		одвітний	+ -	-
	терпкий	+	+		угодний	+ -	-
	невідомий	+	+ -	10	радий (рад)	++	-
	незнайомий	+	+	11	рівний	++	-
7	доцільний	+ -	+		рівнозначний	++	-
	зайвий	+ -	+		рівноцінний	++	-
	корисний	+	+		аналогічний	++	-
	непотрібний	++	+		супротивний	+ -	-
	необхідний	+	++		колінеарний	+ -	-
	потрібний	++	+		контруентний	+ -	-
	цінний	+	+		ортогональний	+ -	-
8	владивий	++	+ -		паралельний	+ -	-
	незалежний	+	-		перпендикулярний	+ -	-
	характерний	+ -	++		симетричний	++	-
	чужий	+	+		актонімічний	+ -	-
9	вірний	++	+		синонімічний	+ -	-
	відданий	+	-		омонімічний	+ -	-

Прикметники можуть поширюватися іменниками як без прийменників, так і з прийменниками. Конструкції "прикметник + прийменник + іменник у Д. в." відзначаються низьким ступенем продуктивності: у системі ад'єктивних словосполучень із залежною прийменниковою формою вони є найменш численними. Отже, характерний для давального відмінку української мови інертний зв'язок з прийменником поширюється і на прикметникові словосполучення. Конкретна реалізація моделі "прикметник + К(ІК) + іменник у Д. в." належить до реліктових явищ і сприймається як "архаїчний елемент синтаксису сучасної української літературної мови"⁹. (латинець) був готовий к війні (І.Котляревський); (ложжа) дорога к обіду (А.Головко). Такі структури можливі в розмовному і художньому стилях і зовсім недопустимі у діловому мовленні.

З-поміж інших прийменників, які вживаються з давальним відмінком - вслід (услід), всупереч (усупереч), завдяки, наведогоін, назустріч, наперейми, навстріч, наперекір, напереріз, на (у) противагу, в пои-ад'єктивній позиції зафіксовано тільки три - завдяки, наперекір і всупереч (усупереч): (люди) шасливі завдяки здоров'ю, веселості й

тренозаності м'язів (Ю. Щербак); (Чіпка) наперекір світові й людям, веселий, радий (Панас Мирний); (виправка) всупереч літнім, молодцовата (О. Гончар).

Таким чином, залежний член ад'єктивного словосполучення, виражений іменником у формі давального відмінка, регулярно сполучається з опорним компонентом без прийменника. Структура "прийменник + іменник у Д.в." у ролі поширювача виступає спорадично. Від попередньої вона відрізняється значеннєвим планом, оскільки здатна, крім об'єктних, передавати обставинні та синкретичні об'єктно-обставинні відношення.

Література

- 1 Удовиченко Р.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. - К., 1968. - С.104.
- 2 Цравдин А.Б. Из истории именного управления в русском языке // Тр. по рус. и слав. филол. Сер. лингвистическая: Учен. зап. Тартус. ун-т. 1965. - Вып.166. - С.5.
- 3 Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. - М., 1966. - С.202.
- 4 Целковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - М., 1956. - С.299.
- 5 Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. - К., 1987. - С.106.
- 6 Грищенко А.П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні // Синтаксис словосполучення і простого речення: Синтаксичні категорії і зв'язки. - К., 1975. - С.128-129.
- 7 Курилович Е. Очерки по лингвистике: Об. статей. - М., 1962. С.198.
- 8 Знак "+" означає уживаність форм; знак "++" - широковживаність; знак "+ -" - маловживаність; знак "--" - неживаність.
- 9 Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. - К., 1980. - С.141.

Надійшла до редколегії 01.08.92

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ СПІВВІДНОШЕННЯ ПІДРЯДНИХ ОЗНАЧАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ І ВІДОКРЕМЛЕНИХ ДІСПРИКМЕТНИКОВИХ ЗВОРОТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Наведена характеристика складнопідрядних речень з підрядними означальними, вказано також, які саме підрядні означальні частини вступають у синонімічні відношення з дісприкметниковими зворотами; на конкретних прикладах розглядається питання взаємозаміщення названих конструкцій.

У сучасній лінгвістичній науці вагоме місце посідає теорія діномізму синтаксичних конструкцій, тобто можливість передачі однакового змісту різними синтаксичними формами. Коли йдеться про різні способи, форми вираження тієї самої думки, то, як правило, оперують поняттями синтаксичних синонімів, семантичних або функціональних еквівалентів, перифраз, трансформ. Підрядні означальні частини і відокремлені атрибутивні комплекси у сучасному мовознавстві прийнято вважати синтаксичними синонімами. Вживання у мові поряд з підрядними означальними реченнями відокремлених дісприкметникових зворотів свідчить про багатство і гнучкість синтаксичної структури мови, наприклад: Була це висока, худа жінка з довгими руками, всіяними ластовинням (Є. Гуцало) -- 1. Була це висока худа жінка з довгими руками, які всіяло ластовиння. 2. Була це висока, худа жінка з довгими руками, які були всіяні ластовинням. Кожна з можливих трансформ має певну структуру підрядної частини, а тому відрізняється своєю семантикою від інших трансформ. Підрядна частина "які всіяло ластовиння" має будову двоскладного речення і називає ознаку, акцентуючи увагу одночасно на дії і суб'єкті дії; підрядна означальна частина "які були всіяні ластовинням" -- за структурою двоскладне речення (присудок складений іменний) -- називає постійну ознаку.

Якщо будь-яке просте речення, ускладнене дісприкметниковим зворотом, можна трансформувати в складнопідрядне, то не всі підрядні означальні частини вступають у синонімічні відношення з дісприкметниковими зворотами.

Складнопідрядні речення (виходячи як з ознаки синтаксичної позиції (функції), так і з формально-структурних ознак) поділяються на три різновиди: складнопідрядні з підрядними відносними (ад'єктивними від-

високими і субстантивними відносними), складнопідрядні з підрядними з'ясувальними, як діюпідрядні з підрядними адвербіально-детермінантними¹. Зупинимось на трактуванні складнопідрядних речень з підрядними відносними. Ад'єктивні відносні речення поширюють іменник головної частини безвідносно до його синтаксичної позиції (функції) і виконують по відношенню до нього функцію детермінанта означального характеру. Семантико-синтаксична структура ад'єктивних відносних речень представлена у двох різновидах: а) підрядні речення виражають ознаку детермінованого ними іменника, на основі якої названий іменником предмет виділяється як одиничний, як представник класу предметів, об'єднаних назвою в підрядному реченні ознакою, чи як предмет, ідентифікований на основі вимовленої ознаки з іншими предметами (видільна, тобто рестриктивна характеристика): Але чому досі чув, який пахучий був той новенький буквар, що тобі видали в школі? (О. Гончар). Такі підрядні речення є власне-означальними; вони співвідносяться з відокремленими атрибутивними зворотами: Але чому досі чув, який пахучий був той новенький буквар, виданий тобі у школі?; б) підрядні ад'єктивні відносні виражають ознаку детермінованого ними іменника, яка не обов'язково впливає з класифікаційної характеристики чи ідентифікації предмета, позначеного іменником², тобто виражають ознаку більш чи менш додаткову. Функціональним еквівалентом відносних підрядних речень цього розряду є складносу-рядні речення чи вставні (вставлені) речення, що вказує на менш тісний зв'язок складових частин складнопідрядного цілого порівняно з першим типом: Тоді Пірат, що спав біля діда на траві, скопчивався і спросоний тікав у лобисток і з переляку гавкав уже звідти на діда (О. Довженко). ↔ Тоді Пірат (він спав біля діда на траві) скопчивався і спросоний тікав у лобисток і з переляку гавкав: звідти на діда.

Відносні речення, що вводяться прислівниками займенникового походження де, куди, звідки, коли, і детермінуючі іменники із загальним значенням простору чи часу являють собою лише варіанти - на рівні вираження - ад'єктивних речень. Це ми спостерігаємо на прикладі вільного заміщення прислівників займенникового походження відповідно відносними займенниками атрибутивного характеру: Село Керелівка, де жив і бідував Герас Неченко, все потонуло в старих садках, неначе у здоровому лісі. Їднє з таких підрядних речень не співвідносне з дісприкетниковим зворотом як своїм синонімічним відповідником у вираженні атрибутивних відношень, тому що виражає атрибутивно-локальні або атрибутивно-темпо-ральні відношення.

На відміну від ад'єктивних відносних речень підрядна частина складних структур з відносними реченнями субстантивними не є безпосе-

редньою реалізацією якої-небудь з позицій, а лише заміни синтаксичний іменник, що реалізує в схемі головного речення відповідну позицію⁴. Наприклад: Нічого нема дивного для того, хто змалку вчиться (І. Мечуй-Левизький).

В українському мовознавстві питання класифікації складнопідрядних речень деякими вченими розглядається за логіко-граматичним принципом⁵. Кожне речення, що відноситься до складнопідрядних речень з підрядними означальними, ширше, ніж при структурно-семантичному відході. В академічній граматиці української мови підрядні означальні поділяються на дві великі групи: 1) підрядні із сполучниками словами; 2) підрядні із сполучниками (сполучні слова: який, котрий, чий, хто, де, куди, звідки, коли; сполучники: що, щоб, як, ніби (нібито), мов (немов, немовби, немовбито), наче, (неначе, начеого)⁶. Проте аналіз цих речень показує, що не всі вони займають атрибутивну позицію, тобто зв'язані з означуванням іменником і зберігають цей зв'язок у всіх формах цього іменника. У більшості випадків атрибутивна позиція властива реченням із сполучними словами, які за своїм значенням близькі до речень, що кваліфікуються як присубстантивні. Більш різноплановим за своєю функцією є речення із сполучниками. Деякі з них не можна кваліфікувати як присубстантивні. Якщо відносимо речення з обов'язково наявним вказівним займенником такий (така, таке). Синонімічними ж присубстантивним реченням можуть бути тільки прості речення, члени яких займають атрибутивну позицію і характеризуються атрибутивним значенням, ускладненим вказівкою на особливості виявлення ознаки у реальній дійсності, тобто предикативністю⁷. Ці риси ми спостерігаємо в реченнях з означеннями (відокремленими і невідокремленими).

У сучасній українській мові присубстантивні підрядні за характером атрибутивного значення розподіляються також на дві великі групи: атрибутивно-видільні і атрибутивно-описові. Різниця між ними, як вважають дослідники, полягає в тому, що атрибутивно-видільні поширюють якийсь член головної частини, не маючи відокремленого комунікативного завдання, а атрибутивно-описові співвідносяться з головною частиною у всьому її обсязі і мають окреме комунікативне завдання⁸. Через те власне означальними є атрибутивно-видільні. Проте виключення речень з атрибутивно-описовими підрядними із складу одночленних призводить до ігнорування граматичного і смислового підпорядкування цих підрядних означуванням іменником, до обмеження синоніміки розглядуваних синтаксичних конструкцій. Такий підхід вимагає виключити їх із складу конструкцій, синонімічних реченням з відокремленими означеннями, або, як вказує Л. М. Максимов, розбити групу відокремлених постпозитивних контактних оз-

начень на два розряди - розчленовані і нерозчленовані, що порушило б їх структуру єдності⁷. Тому речення з атрибутивно-віддільними і атрибутивно-описовими підрядними розглядаються як структурно-семантичні підтипи одночленних (нерозчленованих) присудкованих речень⁸. Незважаючи на це, атрибутивно-описовому підтипові все ж іноді приписуються властивості, що притаманні лише розчленованим реченням. Це частково знайшло своє відображення в "Грамматике современного русского языка", де вказується, що поширювальні підрядні тільки формально прикріплені до опорного слова, а семантично зв'язані з усією головною частиною в цілому і за значенням близькі частинам складносурядних єднально-поширювальних і співставно-поширювальних речень⁹.

Специфіка дієприкметників сучасної української мови накладає обмеження на можливість вільного перетворення складнопідрядних речень з підрядними означальними у прості речення, ускладнені дієприкметниковим зворотом. Підрядні означальні речення не можна замінити співвідносними дієприкметниковими зворотами, якщо: 1) від присудка підрядного означального речення не утворюється відповідна видо-часова форма дієприкметника (тут маємо на увазі насамперед активні дієприкметники теперішнього і минулого часу, обмеженеживання яких властиве українській мові): Крізь далекі дівочі сліви, що тихо бринять десь у сріблястому сніді, з'являється, ніби чути, як росте трава, огірки, як десь у таємничій паркій тьмі довгас огудина гарбузів, чіпляючись вусами за тин, як наливаються червоним соком вишні, шаріють груші (О. Довженко); Як перший біль, в душі зашкелася назавжди Рось що коштувала нам стільки крові, а тепер уже давно в тилу ворога (О. Гончар); 2) коли присудок у підрядній частині виражений дієсловом у формі майбутнього часу: Та ще Марійка так захопилася дучкою про маленьку машину, яка буде літати, що не пошкодувала свого намистечка, отдавши з нього бус, яку для упорного підшипника (С. Васильченко); 3) коли присудок підрядної частини є складеним: Тоді мені зупиняються мислі, і стоїть переді мною якась настирлива пляма, що можна довести до божєвілля (М. Хвильовий); Дашкович не міг надивуватися, які були добрі, ласкаві ті прості люди, котрі з дорогою думою були раді вітати свого гостя (І. Нечуй-Левицький); "Він таки впусте", - підхохочувала Горпина дівчат, що мали бути утікати (П. Мирний); 4) коли відносний займенник, за допомогою якого підрядне означальне речення пов'язується з означуваним словом головного речення, виступає у будь-якому відмінку, крім називного і знахідного (відносний займенник, що замінює означуваний іменник в підрядній частині не є суб'єктом дії): Голова в матушки буда пов'язана червоною хусточкою, з якої виглядала замість обличчя печена картопля (М. Коцюбинський); 5) коли підрядне означальне речення має

умовну модальність: 1) сама вона теж була вся чистота, сонячність, усмішка природи, і великим став би художник, який зумів би передати все це (О. Гончар); 6) коли підрядне означальне речення ускладнюється дієприслівниковим зворотом: Місто здалося їй кимсь звіром, що, притаївшись у лімі, роззявив свого кривавого рота з білими гострими зубами, намірюючись кинутись на неї (П. Мирний); 7) коли підрядна означальна частина має будову неповного еліптичного речення (присудок еліпсований): Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева (М. Хвильовий).

Розглянемо умови, за яких можлива взаємозаміна підрядних означальних речень і дієприкметникових зворотів. При трансформуванні однієї з названих конструкцій в іншу обов'язково враховуються дієслівні категорії (перехідності - неперехідності, виду та часу). Від перехідних дієслів утворюються пасивні дієприкметники, а також активні дієприкметники теперішнього часу: Ті гроші, що мати передала, давно пропив (П. Мирний). <--> Ті гроші, передані матір'ю, давно пропив; Воздвиженський, який не розуміє його, здавався йому зовсім смішном людиною <--> Воздвиженський, не розуміючий його, здавався йому зовсім смішном людиною (І. Нечуй-Левицький). Від неперехідних дієслів можливі тільки форми активних дієприкметників теперішнього і минулого часу: Бо Галя таки дочимчикувала до того, що було її матю, і тепер стояла, вчепившись в холодні босі ноги, які звисають над землею <--> Бо Галя таки дочимчикувала до того, що було її матю, і тепер стояла, вчепившись в холодні босі ноги, звисаючи над землею (Ю. Яновський); Над студбатівськими окопами звисало яблуневе гілля, що обважало від зелених плодів та ясної роси, <--> Над студбатівськими окопами звисало яблуневе гілля, обважніле від зелених плодів та ясної роси (О. Гончар).

Активні дієприкметники теперішнього часу мають тільки форму недоконаного виду. Вони співвідносяться з особовими формами теперішнього часу; конструкція з активним дієприкметником теперішнього часу трансформується в конструкцію з особовим дієсловом у формі теперішнього часу: Дві відроди вона мала в житті, і обі відняла їй її шербата доля: перша відрода - то її рідна мати, така добра і кохача, на саму згадку про її образ, неясно виринаючий з минулщини, сльози капали з Параскіциних очей (М. Кошобинський). <--> Дві відроди вона мала в житті, і обі відняла їй її шербата доля: перша відрода - то її рідна мати, така добра і кохача, на саму згадку про її образ, який неясно виринає з минулщини, сльози капали з Параскіциних очей. Активні дієприкметники минулого часу вживаються у формі доконаного виду. Вони співвідносяться з особовими формами дієслів минулого часу в їх перфектному значенні:

конструкція з активним дисприкметником минулого часу трансформується в конструкцію з особовим дієсловом у формі минулого часу: Починався мочар, порослий комишем (М. Коцюбинський). <--> Починався мочар, який поріс комишем.

Таким чином, при трансформуванні підрядних означальних речень у дисприкметникові звероти і, навпаки, обов'язково слід враховувати граматичний і семантико-стилістичний принципи.

Література

- 1 Русская грамматика. Т.2. Синтаксис. - Прага, 1979. - С.939-939.
- 2 Там же, - С.947-950.
- 3 Курс сучасної української мови / За ред. Л.А.Булахавського. У 2 т. - Т.2. - К., 1951; Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. - К., 1966; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. - К., 1972.
- 4 Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. - К., 1972. - С.332-343.
- 5 Брицян В.М. Сопоставительное исследование синтаксических синонимов в русском и украинском языках. - К., 1980. - С.18.
- 6 Пospelов Н.С. О различных в структуре сложноподчиненного предложения: На материале сложноподчиненных предложений с придаточным времени и определительным // Исследование по синтаксису русского литературного языка. - М., 1956. - С.76.
- 7 Максимов Л. Ю. К вопросу о типологии присубстантивно атрибутивных сложноподчиненных предложений // Рус. язык в школе. 1971. - № 2. - С. 95.
- 8 Беломашкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке: Некоторые вопросы теории. - М., 1977; Пospelов Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопр. языкознания. 1959. - № 2. - С.19-27.
- 9 Грамматика современного русского литературного языка. - М., 1970.

СЕМАНТИКА АФІКСАЛЬНИХ ДЕРИВАТІВ ТЕРМІНОСИСТЕМИ "ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ"

На матеріалі української мови досліджуються літературні, загальноновживані назви лікарських рослин поряд з народними, просторічними. Аналізуються суфікси дериватів, які вживаються у літературних та народних назвах.

У кожній мові разом із загальноновживаними, літературними назвами лікарських рослин існують народні, просторічні. Вивчення кожної з них дає можливість більш детально охарактеризувати фізичні властивості рослин, хвороби, які вони лікують тощо.

За семантичною ознакою можна виділити декілька груп назв лікарських рослин (ЛР): тваринний світ, рослинний світ, людина та її діяльність, змішані назви.

Існують різноманітні способи формування назв ЛР. Афіксальний спосіб - найпродуктивніший в українській мові. Можна виділити деривати, утворені суфіксальним, префіксальним та префіксально-суфіксальним способами.

Тут, спільними суфіксами дериватів, які вживаються в літературних та народних назвах, можна вважати такі:

Чоловічий рід (ч.р.)

Шорка (Ш)		Просторіччя (П)
	<u>-ак, -як</u>	
Копитняк європейський		Ризак
	<u>-я-ик</u>	
Соняшник		Баясяник
Золототисячник		Дальник
	<u>-ик(я)</u> - типовий для людини	
Грицики		Сухарики
	<u>-ець</u>	
Цилюнь звичайний		Кривець заячий

Діночий рід (ж.р.)

-н-к-а

Маренка запашна

Осоонка польова

-н-а

Крушина жовта

Коншинка

-ян-к-а

Наперстянка

Кислянка

-ух-а, -ж-а

Синюха

Золотуха

Тільки в літературних назвах зустрічаються такі суфікси:

ч.р.

-ач Чертач прямостоячий

-ок Льонок

-чук Зеленчук жовтий

Для літературних назв типова така словобудова: декілька суфіксів у сполученні з словотворчими морфемами:

-ч-н-ик Огірочник лікарський

-ят-н-ик Козлятник лікарський

-о-н-н-ик Підмаренник справжній

ж.р.

-их-а Обліпиха крушиноподібна

-ин-а Горобина звичайна

-н-ян-к-а Мильнянка лікарська

У творенні народних назв беруть участь такі суфікси:

ч.р.

-ч-к(и) Вінички

-ян Одолян

ж.р.

-к-а Смілка пахуча

-к(и) Стрілки

Префіксальний спосіб утворення дериватів має місце, але він не продуктивний. Так, літературні деривати утворюються за допомогою префіксів:

ч.р.

під- Підбія звичайний

ж.р.

не-, об- Нетреба звичайна

У народних назвах зустрічаються такі префікси:

ч.р.

не- Нечіпай-зілля

Нечуй-вітер

пере- Передет

Перелаз

при- Пригул-трава

Більш поширений префіксально-суфіксальний засіб творення дериватів, але головним чином в народних назвах, значно менше в літературних. У літературних назвах вживаються префікси: об-, о-, пере-, по-, роз- разом з суфіксами -н-ик та -ень (тільки і назва).

Ч. р.

Остудник голий

Обвіяник грецький

Переступень білий

Подорожник великий

Розхідник звичайний

Велика кількість народних назв ЛР створена префіксально-суфіксальним способом. Префікси без-, з-, за-, на-, не-, під-, по-, при-, роз- утворюють народні назви разом з суфіксами -н-ик та -ень (і приклад).

Безсмертник пісковий

Звадник

Залозурник

Напальники

Незайманник

Підгорішник

Поріжник

Припутник

Приворотень

Розхідник

Повернемося до нашої класифікації за семантичною ознакою і простежимо, які саме префікси та суфікси найпродуктивніші у створенні літературних та народних назв ЛР.

І група "Тваринний світ": тварини свійські та дикі, птахи свійські та дикі, комахи.

Спільними суфіксами в літературних та народних назвах є такі: ч. р.: -н-ик, -ик, -ень.

Одна назва рослини з цієї групи не утворена за допомогою окремих префіксів та префіксів у сполученні з суфіксами:

Н Козлятник лікарський

П Гадючник в'язолистий

Н Зозулень чоловічий

Н Півники болотні

П Блошки

У II групі "Рослинний світ" можна назвати: частини рослин, розміри, місце зростання, географічні назви, фізичні властивості, назви фруктів (ця підгрупа не типова для слов'янських мов). Назви рослин тільки трьох підгруп - розміри, фізичні властивості та місце зростання - утворені суфіксальним способом; префіксальним - фізичні властивості, префіксально-суфіксальним - місце зростання, але останні два способи демонструють низьку частотність вживання.

Розміри рослин

- П Вінички
- П Черевички
- Сухарики
- Сосонка польова

Фізичні властивості

- П Кудрявець
- Н Солодець
- Гірчак зміїний
- П Кислянка
- Нам'янка
- Н Мильнянка лікарська
- Синюха блакитна
- П Релуха
- Золотуха
- Н Горчиця
- Чорниця
- П Кислиця

Назви ЛР з цієї підгрупи також утворюються префіксальним та префіксально-суфіксальним способами:

- П Причела
- Н Обліпиха
- П Осолодка

У III групі "Людина та її діяльність" суфіксальним засобом утворюються лише 3 підгрупи з 10: назви хвороб (найчисленніша), власні імена, статі і вік людини.

Назви хвороб

- Н Остудник голий
- Золотушник звичайний
- Зовтушник
- Золотуха

Власні імена

- Н Миколайчики сині
- Н Гризички звичайні

Вік і стать людини

Н Материнка звичайна

П Бабка

Префіксально-суфіксальним способом утворюються лише деякі назви ЛР з підгруп "хвороби" та "дія на організм":

П Порізняк

Н Остудник голий

П Приворотень

Белика кількість префіксальних та префіксально-суфіксальних дериватів складають четверту групу змішаних назв. Більшість цих дериватів мотивовані дієсловами (зажмурник, незажманик, пригоротень, нетреба, заманиха, обдіяник), тому виступає неможливим згрупувати їх за якоюсь семантичною ознакою, так само, як і деякі деривати, мотивовані іменниками: наперстянка, припутник, підкопитник та ін.

Проведене дослідження показує, що афіксальний спосіб словоутворення назв ЛР як у літературній, так і у розмовній мові дуже поширений, але більш продуктивним є суфіксальний спосіб, менш - префіксально-суфіксальний, зовсім непродуктивним - префіксальний.

Виявлено 14 с. ріксів ч.р., 10 суфіксів ж.р.; 4 префікси, які вживаються в дериватах ч.р., 3 - ж.р.; 11 префіксів, які сполучуються з двома суфіксами.

Назви ЛР являють собою мотивовані деривати терміносистеми, в яку входять також наукові (ботанічні) та фармакологічні назви. Якщо літературні та ботанічні назви більш-менш вивчені², то народні назви майже не вивчалися, за винятком деяких робіт³, тим часом вони становлять досить значний шар лексики і знаходять відображення не тільки в розмовній мові, але й фольклорі.

Література

1 Алексеев Е. Б., Губанов Н. А., Тихомиров В. Н. Ботаническая номенклатура. - М., 1989. - С. 167; Ботанико-фармакогностический словарь. - М., 1990. - С. 272.

2 Бородин А. В. Структура современной английской ботанической терминологии. - К., 1981. С. 16; Лазарева М. Н. Семантические отношения терминотем (народные, ботанические и фармацевтические названия растений во французском языке). - М., 1982; Миловинова Л. И. О переводе английских ботанических терминов и названий на русский язык. - Черновцы, 1963.

3 Феденко М. М. Назви лікарських рослин в українській мові. - К., 1974. - С. 207.

Надійшло до редколегії 20.09.92

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ УМОВИ В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV-XV СТ.

Дослідження структури складнопідрядних речень умови здійснюється на базі текстів українських грамот XIV-XV ст., опублікованих у виданнях: "Грамоти XIV століття", "Українські грамоти XV століття".

Серед сполучників, за допомогою яких поєднуються підрядні частини умовних складнопідрядних речень, є як старослов'янські, так і давньоруські.

Умовний сполучник *аже*, який відомий і в давньоруських текстах, у грамотах XIV-XV ст. помітно переважає деякі інші. Підрядна умовна частина з цим сполучником завжди стоїть у препозиції. Співвідносними словами до *аже* є *тогда*, *инь*, *а*; *аже* пойдуть тарове на львовську землю тогда руси... невола понти ис татары¹. А си грамота *аже* буд(е)ть князь великому Олгарду не любя, инь отошлетъ (П., 47). *аже* не имас(т) заповѣдані товаръ на свосѣмъ возы коуница сребро воскъ алибо кони добры земски, а имас(т)са поставити цина соу(к)ни оу соуцавъ іако во (л)воу (Рус., 113). Щоправда, більшість конструкцій вжито без співвідносних слів: *аже* пойдуть на русь што корола слушасть. литовьскіиъ князєиъ не помагати (П., 30); *аже* не выкупить его на тотъ рокъ. имѣет держати то село. Опять до другого року (П., 59).

Дуже рідко зв'язок частин умовно-наслідкових конструкцій здійснюється за допомогою сполучника *оже*: *оже* пано петр воєво(д) молдавѣ. затъ я приятель нашъ похичило на(м) ї тисачи рубли, фразьского сребра, іако же ждати имаетъ. намо. ѿ(т) тыко ма(с) пусто за ї лѣта (П., 79).

Сполучник *аже* має книжне, церковнослов'янське походження. Використання його в ділових пам'ятках - грамотах і юридичних документах - обмежене.

Дуже рідко підрядна частина умови, будучи як в препозиції, так і в постпозиції, вводиться сполучником *аже*: *Аже* ли хто подъ областю нашоу въ епархией Луцкой и Острозской, гордийнє превозносыяся, сия предании отческая и повеления князєия нашего переступить державь, десять тысячъ рублей на насъ и на епископа да казнится и отъ Бога прокляты будеть (П., 22). И приложикомъ въ нємъ ѿ(т) нашего имѣнія, елико да мѡгѣтъ ѡживати, сие *аже* са ѡбрѣдѣ(т) в нємъ (Рус., 85).

Майже в усіх виявлених конструкціях із сполучником *аще* є співвідносні слова *и*, то в головній частині: *да аще почъ (19) тєть. и понови(т). и утворѣди сѣ(и) хрисовуль. и тыго гъ бѣ. да почътєть. и утвєрди (20)ть вѣ г(д)вѣ сго (Рус. 136-137). аще ли порушит. и поосра- мить. и не послуша(т) сѣ(и) ли(с)[т]*. то такогова (21) *гъ бѣ. да пору- шить и поосрамить. вѣ г(д)вє сго (Рус., 137).*

Наявні й конструкції без співвідносних слів: *аще* ли хто *вѣ-(17) скоше(т)* порушити. или кто сѣмоу на то приради(т). *таковы да с(с) прокла(т) ѡ(т) бѣ наше(...)* (Рус., 74).

Сполучник *аще* виступає із значенням загального умовного сполучни- ка, який набуває додаткових відтінків значення завдяки присланням час- ток.

Поряд із сполучником *аще* в ірреальних конструкціях вживається і частка *бы*, яка ускладнює умовне значення модальними відтінками ірреаль- ності, гіпотетичності.

У поєднанні з сполучником *аще*, *аще* *бы* виступає частка *ли*, яка підсилює умовне значення сполучників. Як зазначає Е. Я. Короте а, частка *ли* вводить "передбачувану або допустиму можливість"². Причому частка *ли* наявна майже в кожній з виявлених конструкцій із сполучником *аще*. Очевидно, як відзначає О. П. Груцо, *аще* як умовний сполучник був не зовсім зрозумілим, і, щоб досягнути більшої виразності і окресленості вислову, поряд з ним вживається питальна частка *ли*³.

У зв'язку з необхідністю висловити двома умовними реченими різні можливості поряд із сполучником *аще* у другому реченні стоїть сполучник *ли*: *да аще почъ(19) тєть. и понови(т). и утворѣди сѣ(и) хрисовуль. и тыго гъ бѣ. да почътєть. и утвєрди(20)ть вѣ г(д)вѣ сго. аще ли порушит. и поосрамить. и не послуша(т) сѣ(и) ли(с)(т). то такогова(21) гъ бѣ да порушит и поосрамить. вѣ г(д)вє сго (Рус., 136-137).*

Питальна частка *ли*, що відома також і у функції розділового спо- лучника, в текстах грамот XIV-XV ст. виступає і у функції підрядного сполучника для вираження умовних відношень, напр.: *будѣть ли король, правъ, намъ своего брата любарта дати оугрьскому королевѣ оу зѣтєство' (П., 30).*

Чимало вчених вважає, що на перших етапах розвитку умовні речення були близькими за значенням до питальних речень. Б. В. Лавров зазначає, що наявність умовного сполучника *ли* в мові писемності є свідченням про першість вживання недиференційованих питально-умовних речень⁴.

На початку умовної конструкції може вживатись єдиначний сполучник. Причому між цим сполучником і *ли* може бути дієслово-присудок: *в помятѣ ли царь на дахи. а любо князи темний' княземъ литовськимъ помагати (П., 30).*

Слід зазначити, що в усіх виявлених конструкціях перед умовним сполучником *ли* на початку підрядної частини завжди знаходиться дієслово-присудок. Це, можливо, підкреслює зв'язок питання з умовою, оскільки у питанні *ли* - це частка, яка знаходиться після присудка, напр.: *росте: гіч коштуєти ли и речець да огнь сидеть с небесе* (Мар. ев. 239)⁵.

Б. Н. Ладров зазначає, що важко визначити, дається тут умова ("якщо хочеш") чи питання ("хочеш?")⁶.

Як зазначає Р. І. Борковський, умовний сполучник *ли* завжди стоїть після першого слова, при якому може вживатись заперечення⁷. У граматах також наявна така конструкція: *не оускочеть ли король самъ заплатити' дасть тому то дичество кто его потажеть* (П., 31).

В усіх досліджуваних умовних конструкціях з *ли* у функції сполучника в головній частині співвідносних до нього слів немає, а підрядна частина переважно позитивна.

Частка *ли*, вжита у функції умовного сполучника, трапляється і в ірреальних конструкціях, напр.: *хто ли бы хоте(л) ѡ(т) ва(с) и до тур(с)кои земли(15) поити еше. может мирно и слободно ходити. давши. правое мито* (Рус., 136).

На думку О. О. Потебні, частка *ли* обумовила умовно-протиставне значення *пакци* в давньоруській мові⁸.

У граматах XIV-XV ст. у більшості випадків сполучник *пак* *ли* вжито в ірреальних конструкціях: *а пак ли бы. па(н). васко. не дады. тѣхъ. ста купъ. па(н). ива(5)шкови. ѡ(т) сеѣ. матки. бѣѣ. на другую. матки. бѣѣ. оу рукъ. тогда(6) имаєть. па(н). васко. дати. оувазанъ(с). па(н). ивашкови. оу руданѣ.(7) со всѣмъ правомъ. іако самъ держаль* (Рус., 64-65).

В одному випадку замість умовної частки *ли* як показника ірреальності, гіпотетичності умови вжито форму *быхо(м)*: *пак ли быхо(м). ꙗко не воротили. на ꙗде(н) Ахо ту написано. тогда гродо на(ш) галичъ. ис тоу волостия. што к нему прислазеть тому исному и воево(д). и его брату рожану и дѣтею ꙗхо или которы ꙗхо живо остантъ* (П., 80), яка є формою 1-ої ос. мн. сигматичного аориста, що вживалась у давньоруській мові.

Як і в попередніх ірреальних конструкціях, підрядна частина з сполучником *пак* *ли* знаходиться перед головною, в якій співвідносними словами до нього є *а*, *то*, *тогда*, *тогда*. Частка *бы* (*быхо(м)*) наявна лише в підрядній частині цих конструкцій.

Виявлена і конструкція, в якій частка *бы* знаходиться не безпосередньо біля сполучника, а після іншого підрядного речення, яке, в свою чергу, є підрядним до речення з умовним сполучником *пак* *ли*: *пакъ ли тотъ што имѣ(т) жити оу тотъ домъ бы хотѣлъ нѣшто ѡ(т) тѣхъ держати. тогда мусить с мѣстомъ терпѣти* (Рус., 72). Лише в одному реченні спо-

лучник пак ли трапляється в конструкції з реальною умовою: а пак ли не
мочи име(т) с то(г) спросити. а вынѣти. тогда дати(15) и тоты двѣ тисѣ-
чи. зла(т) угорскы(х) (Рус., 106-107).

Дуже обмежене вживання сполучника кгда, причому наявний він в
ірреальних конструкціях: а кнды бы жидѣ был посвѣтченъ, тогда жидѣ ви-
новъ маєть быти каранѣ за проступокъ (П., 88).

О.П.Групо зазначає, посилаючись, в свою чергу, на інших
дослідників, що умовне значення цього сполучника розвинулось на основі
причинногого⁹.

Умовні відношення за значенням близькі до часових, адже умова і
наслідок є не тільки взаємопов'язаними, але завжди сприймаються у ча-
совій послідовності. Умова передєє наслідкові. Ці часові відношення в
умовах речень, поряд з умовними, отримали зовнішнє оформлення в одна-
кових сполучниках. У грамотах це такі сполучники, як: как, коли і вже
розглянутий сполучник кгда.

Часові відношення від умовних важко відмежувати, якщо наявний
постійний зв'язок між двома явищами¹⁰. У наступній, виявленій у грамо-
тах XV ст., конструкції з сполучником как важко розмежувати умовно-ча-
сові відношення: к какъ зѣ нихъ одинъ замрѣтъ в не зоставитъ по себѣ сы-
новъ и щадковъ музского полу то его половица того села Оскрова на того
маєть спасти который ся останеть и на его щадки музского полу (Рус.,
62).

Як бачимо, присудки головної і підрядної частини виражені дієсло-
вами в майбутньому часі. Але впевнено сказати, які саме відношення між
частинами цього речення (часові чи умовні), не можна. Однаково можна
розуміти: коли один з них вмер і не залишить нащадків, то тоді відбу-
деться інша подія; і, якщо він умер і не залишить нащадків, то відбу-
деться інша подія.

Прислівнику коли звичайно властиве значення часу. У грамотах
XIV-XV ст. коли часто виконує функцію граматичного показника умов-
но-наслідкових відношень. Сполучник коли "дає вказівку на те, що умова
виконана і наслідок повинен наступити обов'язково, конструкція де-
що відходить від значення умови - наслідку до логічного зв'язку причина -
наслідок"¹¹.

Співвідносними до умовного сполучника коли виступають сполучники
тогда, тогды, то, и, еда, а, та. На думку Б.В.Лаврова, сполучник коли
має виразне часове значення тільки у випадках, коли в головному реченні
йому відповідає співвідносний сполучник часу (звичайно тогда)¹².

В українських грамотах XIV-XV ст. співвідносний прислівник тогды
широко вживається в умовних реченнях з підрядним сполучником коли.

напр.: А коли хто будеть уступатися у селитю або въ поле, што я Олехно променил Тумкелю, тогда я Олехно изъ своимъ дѣтии маю очичати (П., 26).

Нерідко сполучник а вживається поряд з умовними сполучниками коли, если, нахъ ли та ін. Умовне ж значення йому не властиве, оскільки воно в таких випадках виражається іншими умовними сполучниками. Сполучник а, якому іноді притаманне протиставне значення, на початку умовних конструкцій використовується як засіб зв'язку їх з попереднім контекстом: а коли зминеть гроза давъ еда чересь его землю двадцать гроше(и) 1131 промьети 4(т) воза (Рус., 35).

Також для зв'язку з попереднім контекстом використовується сполучник з протиставним значенням але: Але, то, што жъ коли, вси боаре и земляне будутъ, городъ, твердити, тогда тии люди тако же, имѣють твердити, городъ смотричь (П., 50).

Як співвідносі до сполучника коли прислівники тогда, тогда вживаються також в ірреальних умовних реченнях. При цьому частка бы як показник ірреальності, гіпотетичності в підрядному реченні знаходиться поряд з сполучником коли: а тижъ коли бы, которы, неприятель своею силою обложю, того исныи, гро(д) галичь, тогда тото исныи, воевода и бра(т) его, и дѣти ѣхъ, или которы из нихъ ми(в) останеть, имають ис правую вѣроу и со оусею своею силою безо лети, того исного города, боронити а намо оу ты часы вѣсть давати, што быхомо пособлали (П., 80).

У цьому реченні як засіб зв'язку його з попереднім контекстом використовується сполучення а тижъ.

Тільки умовне значення властиве сполучнику коли при поєднанні його з часткою бы. Однак при вираженні ірреальної умови сполучник коли в грамотах XIV-XV ст. вживається рідше, ніж сполучник если. Це зумовлене тим, що сполучник коли вживається і в умовних, і в часових конструкціях, а сполучник если, позбавлений часового значення, використовувався для вираження умовно-наслідкових відношень.

Підрядне речення з часткою бы (з підрядними сполучниками коли, ес(т)ли) знаходиться у препозиції. У головній частині співвідносними словами до сполучника коли є то, тогда, тогда, напр.: а коли бы обадва замрли а не зостанеть ся и по одномъ сыновъ и шадковъ музкого (и женского) полу то тое село Осекрово на насъ прийти будеть (Рус., 62) (див. також попереднє речення); до сполучника ес(т)ли - ино, то, тогда, напр.: а естли бы я Олехно уверху писаний хотель тое поле рушити, або дѣти мои, або внучата мои, або послѣ моея г'овы хтобы хотель изъ роду мое тую куплю руши(т) под Паномъ Григоромъ, ино тотъ має(т) заллати(т) Господарю его милости Князю Вилкиому Олигарду десе(т) рублевъ грошей, а пану Григорю маєт заллати(т) пѣ(т) рублевъ грошей, не вступучи у право (П., 25-26). Тежъ, естли бы жидъ хрестьянину, не давши свѣтковъ, рекъ,

иъ бы позичилъ ты застави, а онъ бы запреть: то хрестыянинъ маєтъ залпатити, а либо присягомъ ся очистити (П., 86). а если бы нѣкоторый конь у жидѣ, краденый, черезъ хрестыянина былъ бы чажденъ: тогда жидъ властною присягомъ очистити ся маєтъ, рекучи:... (П., 88).

Частіше трапляються конструкції, в головній частині яких немає співвідносних слів: А котормы бы коли хотѣли въ мыто нашо и (в) промѣту вѣступатисѣ и мыту нашоу шкодити ты бы и(х) оудъ ты(х) боронилъ (Рус., 46).

Показово, що в усіх (за винятком однієї: А котормы бы коли хотѣли въ мыто нашо и (в) промѣту вѣступатисѣ и мыту нашоу шкодити ты бы и(х) оудъ ты(х) боронилъ (Рус., 46) ірреальних конструкціях частка бы відсутня в головній частині, а у підрядній може повторюватись. Перша частка бы підрядної частини майже завжди знаходиться безпосередньо біля підрядного сполучника, причому може бути і у препозиції стосовно до підрядного сполучника (див. попереднє речення); І теж, если бы хрестыянинъ нѣкоторый жидовце рукою крѣпатовною мѣлъ што зчинити, абы вдарилъ, маєтъ быти каранъ, поддлугъ права нашоє земли (П., 87).

У цьому реченні в першій підрядній частині наявне сполучення если бы, а друга приєднується до спільної головної частини за допомогою умовного сполучника абы, до складу якого входить частка бы. І цей сполучник теж вживається для підпорядкування підрядної частини, умовне значення якої ускладнюється модальними відтінками ірреальності, гіпотетичності. Сполучник абы передає умовно-обмежувальні відношення: абы-тільки.

У грамоті 1388 р., в якій великий литовський князь Олександр-Вітоут визначає правові стосунки між євреями і християнами, зв'язок складових частин речень ірреальної умови здійснюється сполученням если бы. Між особю синтаксичні конструкції цього типу звичайно пов'язуються за допомогою вжитого перед сполучником если прислівника теж, який інколи поєднується з сполучником и: И теж, если бы жидъ черезъ нашо тхаль; жидний ему нагабана чинити не маєтъ; а если бы котормѣ речи крамные везъ, маєтъ мыто платити черезъ вси мыта положонные, какъ и иншыє дають мыто (П., 86-87). Теж, если бы жидове, поддлугъ своего обычая, нѣкоторого жидѣ умерлого, от мѣста до мѣста, от повѣта до повѣта, або от одноє земли до другоє земли везли бы черезъ мыта: ничого на нихъ мыта не маєтъ брано быти; хочемо, если бы такъ заисто мытникъ што бралъ на нихъ, иж бы яко розбойникъ каранъ быть (П., 87).

В останній конструкції у першому випадку если бы вжите для передачі ірреальної умови, а у другому - в значенні сполучника щоб.

В одній із ірреальних конструкцій цієї грамоти для зв'язку її з попереднім контекстом вжито перед сполучником если сполучення къ тому:

Къ тому, естли бы хрестыянине жиду рану якому задать, винный такой маєт вины заплатити, чий маєт намъ чоломъ бити, а ранному маєт досыть вчинити, і (дугъ) ранъ его, яко шляхтичу (П., 86).

У ряді випадків перед естли вживається сполучник а, який, протиставляючи умовне речення сказаному раніше, тим самим акцентує на ньому увагу, сприяє виділенню його з усього контексту: А естли бы жидъ жидъ ранилъ, вину судыи своєму, поддугъ обычая земского, (маєт) заплатити (П., 87).

Для зв'язку умовного речення, обумовлююча частина якого починається сполучником естли, з попереднім контекстом може вживатись сполучник але: але естли бы нѣкоторый жидъ о забитью дѣяти хрестыянского черезъ хрестыянина быть обвиненъ, таковой маєт бити посвѣтчонъ трема хрестыяны, а трема жиды добрыми... (П., 88).

У реченні а кого, коли йспрачють, людей, к собѣ, оу томъ мѣстѣ, оу млина, тѣхъ люди дадѣ ієсмѣ имѣ, со всѣмъ, правомъ (П., 80), крім умовного значення, яскраво виступає ще додатковий відтінок об'єктно-суб'єктних відношень. Формальним показником умовних відношень тут виступає сполучник коли. Відтінок же об'єктно-суб'єктних відношень виражений у співвідношенні займенників кого - тѣхъ.

Спостереження над уживанням складнопідрядних речень в українських грамотах XIV-XV ст. дають підстави стверджувати, що умовні відношення оформляються за допомогою ряду сполучників: аже, сже, аще, ли, пак ли, кгда, как, коли, ес(т)ли, абы, які розрізняються відтінками значень. Є й паралельне використання різних сполучників (напр., естли бы і абы; кгда бы і естли бы). Для вираження підрядних умовних відношень використовуються також такі граматичні засоби, як порядок предикативних частин, співвідносні слова (шпראה, більшість конструкцій без них), співвіднесеність форм дієслів-присудків у зловній і залежній частинах.

Література

- 1 Грамоти XIV століття / Упорядн. М. М. Пешак. - К., - С. 30; Українські грамоти XV століття / Упорядн. В. М. Русанівський. - К., 1965, 163 с.
- 2 Коротчаєва Э. И. Сложное подчинение в русском литературном языке XVII века. - М.; Л., 1964. - С. 140.
- 3 Груда А. П. Розвіццѣ складана-залежнага сказа ў беларускай мове. - Мінськ, 1970. - С. 100.
- 4 Лавров Б. В. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке. - М.; Л., 1941. - С. 73.
- 5 Цит. за Лавров Б. В. Знач. праця. - С. 74.

- 6 Лавров Б. В. Вазнач. прац. - С. 74.
7 Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. - Львов, 1949. - С. 175.
8 Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. - Т. I-II. - Харьков, 1988. - С. 491-492.
9 Груша А. И. Вазнач. прац. - С. 132.
10 Лавров Б. В. Вазнач. прац. - С. 97.
11 Там же. - С. 91.
12 Там же. - С. 90-91.

Надійшла до редколегії 10.05.92

ІСТОРІЯ МОВИ

В. И. ГОРОБЕЦЬ, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ПРОБЛЕМИ ЖАНРОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКТОВОЇ ПИСЕМНОСТІ XVIII СТ.

З'ясовуються прогалини у виявленні, атрибуції та публікаціях українських актів XVIII ст. Накреслено можливі підходи до комплексного обстеження формуляра різножанрових джерел з урахуванням авторської класифікації актової писемності XVIII ст.

Показавлення діяльності місцевих канцелярій разом із розвитком діловодства у центральних органах управління сприяло появі в Україні протягом XVIII ст. різноманітної актової документації, яка досі ще не досліджена у жанрово-стилістичному ключі. Виявлення традицій і новаторство в становленні композиції документа, з'ясування лексичних і формально-граматичних стилістичних засобів у ряді споріднених та неоднотипних актів могло б пролити світло на витoki ділового стилю української мови.

З кінця XVII і протягом першої половини XVIII ст. продовжується традиція вживання староукраїнської актової мови у різних сферах, незважаючи на заборону, за якої вона було практично усунута з службово-апеліційних звернень світських та духовних верств населення до царя, російських воєвод, Синоду та урядовців першої Малоросійської колегії (1722 р.), Правління гетьманського уряду (1743 р.) тощо.

Рішучий наступ стався з часу запровадження другої Малоросійської колегії (1754-1781 рр.) й ліквідації Запорозької Січі. Проте не слід забувати, що типологічне зближення української актової мови з російською у другій половині XVIII ст., зумовлене активізацією за певних умов давньоруського спадкового фонду та "нарошення" слов'янізованих форм, конструкцій, висловів (передусім в регламентованих зразках офіційного діловодства), що не дає підстави для повного отождолення обох мовних систем.

До того ж формуляр документа - це не одна мовна оболонка формул, але і їх сукупність, різний набір та спосіб розміщення на полі, як і графічне виділення на письмі, зміни в оповідній частині акта залежно від його типу та спрямування тощо.

Подолання дипломатичного і лінгвостилістичного аспектів при аналізі акта сприяє атрибуції специфічних формулярних ознак, а також вирізнення того фонду виразових засобів мови, що має значення і для розуміння наслідків взаємодії писемної й усної форм мови у процесі становлення ділового стилю. Подолання синкретичного підходу до актової писемності, який був домінуючим у нас ще в 60-х роках XX ст., викликає передусім заглиблення дослідників у джерельну базу та цілісним сприйняттям пам'ятки як об'єкта культури.

У цьому зв'язку жливіми видаються спостереження А. Я. Зейди за змінами у викладі протокольних книг Ризького цехового суду кінця XVII ст.¹, зауваження М. Д. Рабиновича щодо переходу анкетного документа в реєстраційне зведення (на матеріалі т. зв. "сказок")², дослідження А. М. Сумкіної про формуляр та структуру "доношень" XVIII ст.³, А. В. Дюмкіна про зміни у формулярі позикових зобов'язань ("кабал", "пам'ятей") XVII ст.⁴ та ін. Вагомі міркування стосовно стандарту в документації XVIII ст. висловлює Б. Р. Литвак⁵. Виявлення специфічних стилетвірних ознак на тлі загальнотипових у формулярі будь-якого з актів потребує вдумливого мовного аналізу: "Студії над мовою грамот актів, - зауважував свого часу М. П. Лихачов, - мають чи не найбільше значення для дипломатики, проте потребують спеціальної філологічної підготовки, постійного зіставлення пам'яток мови, і здобутими при цьому висновками дипломатисту чи архівісту слід послуговуватися в усій повноті"⁶. Природно, що комплексні дослідження, які спираються на висновки суміжних наукових дисциплін, стають чимдалі помітнішими у документальній стилістиці. Показовими видаються, зокрема, діахронічне дослідження протоколів возни: у Польщі⁷, а також обрані дипломатиками Чехо-Словаччини напрямки наукових пошуків (що базуються на матеріалах XVI-XVII ст.), як-от: 1) дослідження історії канцелярій та виготовленої там документації;

2) класифікація (точніше "типологізація") джерел; 3) уніфікація номенклатури документів⁸.

Конкретно-стилістичний підхід до аналізу актової документації намітився у нас із появою праць С.С. Волкова⁹ і В.Я. Дерягіна¹⁰.

Посилена увага наукової громадськості до культури видання актових пам'яток зумовлена не лише дослідницькими запитами, але й настійним прагненням читача отримати уявлення про формуляр, стилістику оригіналу. Тому будь-яка модернізація тексту, здійснювана нехай і в "безболісних межах", стане втратою для публікації. "Питання має ставитися інакше, - читаємо в актуальному зверненні вчених, - все те, що з погляду автора і його читачів становило текст, отже, мало значення, змістове навантаження, все те, що стосується культури, ідеологічної, стилістичної характеристики пам'ятки, необхідно зберегти або адекватно передати"¹¹. На жаль, не розв'язаним досі, на наш погляд, є також питання про збереження графіки, шрифтів та розміщення тексту на полі аркуша.

В останнє десятиріччя з'явився ряд важливих пам'яток ділової писемності, зокрема, збірок історичних та лінгвістичних серій¹ вартість яких для вивчення соціально-економічних відносин, виявлення народно-розмовного джерела та дослідження актової мови в цілому беззаперечна. Проте для історичної стилістики вони можуть придатися з обмеженням. Деякі з актів опубліковані фрагментарно, без належного виділення початкової частини, різножанрові джерела розташовуються часто довільно, видання не супроводжуються історико-стилістичними коментарями¹³. На сьогодні ми не маємо бодай схематичної класифікації актів. "Українські акти, - писав у свій час О.А. Введенський, - надзвичайно розмаїті за видами, досі ніким з істориків не розкласифіковані, невідомою залишається навіть термінологія самоназв українських актів"¹⁴. Звичайно, для вузького кола архівістів ряд самоназв зрозумілі, що помітно з описів, однак системне осмислення більшості з них ще попереду і може бути прискорене при спрямуванні всієї археографічної роботи у річище історичної стилістики за безпосередньою участю лінгвістів.

Фронтальне обстеження джерел вимагає комплексного підходу, тому на першому етапі важливим видається: 1) виявити якомога більше зразків будь-якого із жанрових різновидів документа (для діахронічних спостережень); 2) зібрати по змісті акти, створені в центрі й на місцях, різними соціальними верствами; 3) не оминути увагою акти, писані російською мовою в українській редакції; 4) детально зупинитися на аналізі співвідносних із сучасними документами актах, враховуючи тип інформації та її новизну.

Складною видається досі проблема кваліфікації актових джерел. В історичних класифікаціях російських пам'яток Л.М. Пушкарьова¹⁵ та С.М. Каш-

танова¹⁵ превалюють історичний (загальнокультурний) або ж юридичний аспекти. Для розробки оптимальної класифікації українських актів необхідні дослідження в галузі жанрів ділового стилю, які ґрунтуються на видовій атрибуції актів, з урахуванням подальшого закріплення їх за певною сферою діловодства та юридичним спрямуванням. Соціальна маркованість передбачає з'ясування становища адресанта й адресата, характеру інформації, наявності форм викладу і т. ін. Вивчення писемності XVIII ст. доводить, що визначальною ланкою у нашій класифікації актів має стати поділ їх на офіційно-ділові та приватно-ділові папери. У межах цих груп класифікація може здійснюватися за певними функціональними сферами з визначенням юридичного статусу документа. Так, у складі урядово-адміністративних жанрів XVIII ст., незважаючи на синкретизм у композиції та викладі, виокремлюються шість виразних жанрово-тематичних розрядів: 1) директивно-розпорядча документація; 2) виконавча; 3) засвідчувальна; 4) статутна; 5) обліково-статистична; 6) інформаційно-публікаторська. Фонд процесуально-юридичної документації утворювали п'ять тематичних розрядів: 1) слідча документація; 2) оповіщувальна; 3) процесуально-випрокова; 4) апеляційна; 5) нотаріальна. З XVIII ст. видається правомірним виділити в самостійний фонд загальну канцелярську документацію, що мотивується станом розвитку діловодства в Україні, поширенням канцелярій, посиленням централістських тенденцій в урядуванні на місцях. Її основу становили три жанрово-тематичні розряди актів: 1) персонально-ділова документація; 2) довідково-інвентарна і 3) реєстраційна.

До приватної актові писемності відносяться побутове листування ('партикулярные листы'), пам'ятні записи та записні книги ('меморіали', 'реєстри для пам'яті', 'домашні протоколи'). Приватна актові писемність XVIII ст., так мало досліджена, має непересічне значення для вивчення живомовної української стихії, проте збереглася фрагментарно і, мабуть, за винятком тих жанрових різновидів, які потрапили свого часу до офіційних справ, була безповоротно втрачена на тернистих шляхах історії разом із фамільними архівами її власників.

Звичайно, розташування складових частин документа (заголовок, основна частина, кінцівка) та їх співвідношення мотивували як обсягом інформації, так і її спрямуванням. Багатоплановість, нарративність в оформленні первісних зразків зумовлювали строкатість, невизначеність у побудові, породжували аморфний формуляр (пор. 'перші відомості'). Зараджували у цій справі так звані 'генеральні формуляри', поширення яких у Росії припало на петровську добу і спричинилося до того, що навіть давні типи документів, наприклад, чолобитні, настільки спростилися, що втратили зв'язок із приказними паперами¹⁷. З XVIII ст. в Україні попу-

лярними стають формулярники як і "форми" - в канцелярській практиці, на що вказує виявлений у фондах відділу рукописів ЦНБ АН України (ф. 1, од. зб. 7378) список одного з них під назвою "Книга глаголемая листовня"¹⁸. Тут знаходимо зразки листів, подорожних, купчих, пам'ятних записів та інших службових паперів з деякими коментарями та рекомендаціями щодо оформлення. Уніфікації формуляра багатьох документів сприяли іменні царські укази і втручання у діловодство в Україні центральних адміністративних установ-колегій. Саме за їх допомогою Генеральна військова канцелярія поширювала останні редакції "Генерального регламента", де у всеросійському масштабі зазначалося, що канцеляристи мають писати "важные" документи, інші ж папери повинні оформлятися "прочими канцелярскими служителями" за заданою формою¹⁹.

Вислів "по формѣ" стає широкоживим не лише в стінах Генеральної військової канцелярії, але й у полкових та місцевих уже в середині XVIII ст. Форми (на ревізії, відомості тощо) надсилалися часто з Мало-російської колегії, канцелярії Міністерського правління, хоч деякі складені були в гетьмансько-старшинських канцеляріях²⁰. Форма присяги секретаря Генерального суду виявлена в одній із справ під приписом "апробується - гетман граф К. Разумовский"²¹; форму присяги членів того ж суду знаходимо в описі справи XVIII ст. Фіксація форм присяги судді, свідків, писарів та возних у кодексі українського права XVIII ст.²² засвідчує регламентацію формуляра відповідних паперів.

Специфіка давнього документа полягає в тому, що зміст його часто тоне за частокором кліше-формул. Формула являла собою усталене словосполучення з номінативним значенням, особливу систему, де опорними ланками виступали юридичні терміни і загальні канцеляризми із функціонально-стилістичним навантаженням. Виявлення витоків таких формул, з'ясування наступних еволюційних зрушень, індивідуально-авторського та локального їх варіювання має вагу для датування рукописів. Актовим паперам XVIII ст. притаманні були існуючі й зараз способи викладу (оповідь, опис, розсуд). Стилiстична диференціяція ділової писемності супроводжувалася становленням конвергентних ознак у формулярі українських паперів XVIII ст., про що свідчить: а) однорідне розташування різножанрових текстів на полі аркуша; б) графічне виділення важливих компонентів тексту (заголовки, царський титул, окремі формулярні рубрики і т.ін.); в) спільність у композиції близьких за жанром актів; г) обмежене вживання діалектної мови, виразне її нівелювання навіть в оповідній частині; д) помітне усучення оповідної частини і т.ін.

Звичайно, відповідні тенденції простежуються з другої половини століття, хоч давнім зразкам актів властивий був синкретизм в оформленні, отже, й формуляр їх видається маловиразним, аморфним.

- 1 Зейда А. Я. Делопроизводство Римского цехового суда // *Актовое источниковедение*. - М., 1979. - С. 179-190.
- 2 Рабинович М. Д. Офицерские "сказки" и послужные списки начала XVIII в. // Там же. - С. 108-122.
- 3 Сумкина А. И. Обзор некоторых материалов Московской деловой письменности XVIII в. // *Памятники русского языка. Исследования и публикации*. - М., 1979. - С. 55-64.
- 4 Демкин А. В. О формулярах заемных "кабал" и "памятей" первой половины XVII в. // *Сов. архивы*. 1985. - № 5. - С. 35-37.
- 5 Литвак Б. Р. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVIII-XIX вв. // *Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин*. - М., 1984. - С. 50-52.
- 6 Лихачев Н. П. *Дипломатика*. СПб., 1901. - С. 10.
- 7 Michalewska M. T. *Język polskich protokołów woznickich XVII w. Warszawa-Kraków*, 1977. Cz. 1. S. 123;
- 8 Королев Г. И. Современные исследования по дипломатике в Чехословакии // *Актовое источниковедение*. - М., 1979. - С. 245-249.
- 9 Волков С. С. *Лексика русских челобитных XVII века*. - Л., 1974. 164 с.
- 10 Дерягин В. Я. Об историко-стилистическом исследовании актовых текстов // *Вопр. языкознания*. 1980. - № 4. - С. 97-108; *Його ж: Русская деловая речь на Севере в XV-XVII вв.: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук АН СССР*. - М., 1980. - 50 с.
- 11 Лотман Ю. М., Толстой Н. И., Успенский Б. А. Некоторые вопросы текстологии и публикации русских литературных памятников XVIII века // *Известия СССР. Сер. лит. и языка*. - Т. 40, вып. 4. 1981. - С. 312-313, 318.
- 12 Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. - К., 1978; Ділова і народнорозмовна мова XVI ст. (*Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України*). - К., 1976; *Селянський рух на Україні (середина XVIII - перша чверть XIX ст.)*: Збірник документів і матеріалів. - К., 1978 та ін.
- 13 Про недоліки в дореволюційних публікаціях див.: Швидько А. К. *Аналіз дореволюційних публікацій документальних источников по истории освободительного движения на Украине в XVIII в.* // *Анализ публикаций источников по отечественной истории*. - Днепропетровск, 1978. - С. 83-101.
- 14 Бведенский А. А. *Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)*. - К., 1963. - С. 27-28.
- 15 Пушкарев Л. Н. *Классификация русских письменных источников по отечественной истории*. - М., 1975. - 281 с.

- 16 Каштанов С. М. Очерки русской дипломатии. - М., 1870. - 502 с.
17 Литвак Б. Г. Указ. раб. - С. 52.
18 Рукопис уперше опублікував Б. Гринченко (див.: Старинный малорусский письмовник: "Книга глаголемая листовня". С предисл. Б. Д. Гринченко. - Чернигов, 1901 (XIV + 41 с.));
19 Сумкина А. И. Указ. раб. - С. 154-155.
20 Так, "форма для сочинения переписи, которая в 1767 году последовала" виявлена нами у збірці царських грамот серед паперів Генеральної військової канцелярії (див.: ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. П, од. зб. 23404).
21 Див.: ЦНБ АН України. відділ рукописів, ф. VIII, од. зб. 537 арк. 1 (1761 р.).
22 Права, по которымъ судится малороссийский народъ... В г. Глуховъ лѣта 1743, гл. 7, арт. 2, арк. 7^о зв., гл. 7, арт. 6, арк. 82 (ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. I, од. зб. 235).

Надійшла до редколегії 10.01.92

Г. І. ХАЛИМОНЕНКО, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ТЮРКІЗМИ У НАЗВАХ ПРЕДМЕТІВ АТРИБУТИКИ ТА СИМВОЛІКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО

Податися етимології тюркських за походженням лексем - назв предметів атрибутики та символіки, простежуються шляхи та час входження їх у воєнну термінологію українського козацтва, розглядається семантика таких термінів на широкому тлі матеріалів тюркських мов.

У Війську Запорізькому склалися певні термінологічні системи: судноплавства, тактики та стратегії бойових дій, титулатури, побуту. Вирізняються із загальноновживаної національної лексики й певні шари термінів на позначення атрибутики, символіки козацтва. У статті розглядаються тюркізми барабан, буздиган, булава, бунчук, киндяк, китаяка, кобза, майдан, сурма, тулумбас.

Барабан вживався у Війську Запорізькому як засіб зв'язку, а також при виконанні певних бойових завдань. В українській мові вжи-

вається також і форма т а р а б а н¹, є вона і в польській та румунській мовах. Єдина ідентична форма серед тюркських мов є лише в татарській: *daraban* "барабан"², а відсутність такої в російській мові виключає можливість запозичення цієї форми з російської мови в татарську. Ареал вживання форми тарабан окреслюється межами Польщі, Румунії та України, тобто земель, народи яких тісно взаємодіяли з кипчаками - народом, найбільш причетним до формування інституту тюркського козацтва. А це дає нам підставу говорити, що в середовищі українського козацтва тарабан, як і барабан, увійшов разом з іншими реаліями козацької атрибутики саме від кипчацьких козацьких ватаг. Форму ж б а р а б а н виводять з крм. *balaban* "великий барабан" та тур. (заст.) "великий барабан"⁴. Щодо етимології тюрк. *balaban*, то В. Банг виводив його з перськ. *balaban*, його версію підтримав і М. Ресенен⁵. Проте в словнику М. Гаффарова⁶, що його редагував видатний сходознавець Ф. Корш, перське слово трактується як тюркізм, пор. також азерб. *balaban* "невеликий духовий інструмент, подібний до зурни".

Укладач етимологічного словника тюркських мов Е. Севортян не виключає можливості поєднати лексему *balaban* "барабан" з елементом *bala* "багато", "у великій кількості"⁷.

Таким чином, укр. барабан могло утворитися шляхом контамінації двох форм: балабан і тарабан.

Насамкінець необхідно сказати також, що існує також версія Ф. Корша, згідно з якою перськ. *balaban* є похідне від *balang* + *bang* "той, що робить голосний звук" (*balang* "високий" + *bang* "звук")⁸.

У пам'ятках української мови термін б а р а б а н зустрічається рідко, а в документах про козацьчину дуже часто вживався термін к о т л и - у зв'язку з подібністю військових барабанів до казанів, наприклад: "А кгда вларено в котли на раду"⁹.

Як пояснює Д. Яворницький, буздитан - це один із символів влади у козаків: різновид булави¹⁰. Цей термін вживається у всіх слов'янських, а також угорських мовах. На жаль, слово не засвідчене в пам'ятках кипчацької мовної групи, за винятком чаг. *buzdurğan*, *buzruğan* "палиця"¹¹. Наявність цього слова у південно- та західнослов'янських мовах певною мірою свідчить про те, що воно запозичене з турецької мови, тим більше, що й фонетично слов'янські форми з турецькою збігаються дуже, ніж з чагатайською, пор. тур. *buzdurğan* "різновид зброї, що вживалася у давні часи". В армії легкими буздоганами були кіннотники. Буздоганами були як повністю вилиті із заліза, так і з дерев'яними руків'ями¹². Етимологія слова досить прозора - це дісприкметник від дієслова *buz-/buz-* "пишити, руйнувати", "різати, вбивати,

здірати шкуру" у спонукальному стані (афікс - dur). Таким чином, початкова форма була bozdurğan/bozdurğan, в турецькій формі на певному етапі звук -g- випав¹³.

У пам'ятках української мови термін уперше зафіксовано в 1637 р. У козацькому середовищі цей термін вживався рідше, ніж терміни булава чи пернач.

Б у л а в а. Одразу ж скажемо, що ми аж ніяк не заперечуємо етимологію цього слова в ЕСУМ, проте гадаємо, що не зайве буде додати певну інформацію й на захист версії про тюркське походження терміна. Передусім у словнику подається половецьке bulav "дрючок, ломака", тоді як насправді у славнозвісному словнику половецької мови термін bulov тлумачиться як "різновид зброї, можливо важка велика палиця". Звичайно, можна думати, що половці українських степів запозичили це слово із староукраїнської мови, але ж термін булава зафіксовано і в інших китчацьких словниках, навіть з території Єгипту, в яких слово bulav, bulav перекладається арабським dabbūs "важка палиця"¹⁴. Варто звернути увагу й на зауваження відомого англійського сходознавця Г.Клосса, який стверджує: "Булава з самого початку була тюркською зброєю"¹⁵.

Таким чином, озністі заперечувати версію про запозичення терміна булава з тюркських мов все-таки не можна.

У пам'ятках української мови та в козацьких документах засвідчується термін булава досить пізно: "Знаки войсковые, т.е. булави у свои руки узял"¹⁶. Зовсім рідко термін булава трапляється в документах, які не стосуються козащини: "Погано малювали Геркулеса з булавою"¹⁷, що свідчить про помітне обмеження вживання цього слова певним ареалом - в кордонах Війська Запорозького.

Б у н ч у к. Цей термін неоднаково тлумачиться у словниках української мови. П.Білецький-Носенко подає два варіанти лексеми: б у н ч у к (б у н ч у г) і тлумачить їх так: "Прапор з кінського хвоста, який носили перед гетьманом"¹⁸. Приблизно однаково пояснюється термін в ЕСУМ та СУМ: "булавка з китицею з кінського волосу як символ влади"¹⁹; "булава з металевою кулькою на кінці та прикрасою-китицею з кінського волосу; в давні часи широко застосовувалися в Туреччині, Польщі, Росії (як ознака козацьких отаманів) і на Україні (як ознака гетьманів)"²⁰.

В ЕСУМ, крім того, наводиться ще польськ. bunczuk, bonozuk - "турецький прапорець, спис із кінським хвостом; волосяна китиця, прикріплена до шивака", а також слщ. та чеськ. buncuk "турецька військова емблема", та насправді попри такі свідчення в турецькій мові слово buncuk має ще й інше значення: "мушлі, черепашки, зернятка, кульки чоток, різнобарвні скельця, що їх надягають на шию коням та вісликам для

прикраси"²¹. А ось реалію, що ми її називаємо бунчук, турки називають *tuq*. В багатьох тюркських мовах є лексеми, фонетично подібні до укр. бунчук, тільки в одній з них ці форми не мають значення тотожного українському, пор. давньотюркськ. *moncaq*, *moncuq* "намісто"²², "будь-який різновид коштовного каменю, лев'ячий зуб чи оберег, що їх чіпляють на шию коням", також кипч. XIV ст., чаг. XV ст. *moncuq* "намістина"²³, давньоуйгур. *moncuq* "намісто"²⁴, тур., чаг. *moncuq* "мушлі, кульки, черепашки, навішані на опийник тварини, щоб оберегти від злих духів", крм. *moncaq* "ошийник із перлин"²⁵, крм. чаг. *buṇcuq* "черепашки, намістини на шиї коня"²⁶.

Ще у VIII ст. у Центральній Азії коней прикрашали пучками волосся, що на ілюстраціях нагадує *tu* "хвіст-штандарт, відомий у турків"²⁷. Ф. Зрдинин вважав, що етимон терміна *tu* – китайське слово *tu* "хвіст тибетського конехвостого бика яка"²⁸. Подібний штандарт був відомий і на Русі-Україні, під назвою *ч о л к а*. Іпатський літопис під 1172 р. повідомляє, що "бысть сѣча зла, и потяша стаголовики нашего и чельку стаговую сторгоша"²⁹. Про таку саму чолку – бойовий трофей, здобутий русичами, говориться у "Слові про Ігорів похід": *чрълена чолка, сребрено стружте храбруму Святъславличю*". Більше того, в епоху Київської Русі теж була традиція прикрашати чолку перлами: "*чълка низана великимъ жемчугомъ*"³⁰.

Відомо також, що у Кримському ханстві "при вступі на ханський престол піднімався ханський бунчук (*tu*), а також вручався барабан"³¹, пор. ще середньотюрк. *tu* "одне з дев'яти знамен хакана", уйгур. *tu* "прапор", східнотюрк. *tuq* "вірховка зі смужками білого сукна в хаті, з якої виганяють злих духів"; чаг., тур., східнотюрк. *tuṭtuq* "прапор, штандарт, що висить на кінчику прапора чи шоломі як ступінь, дарований пашам"³².

Таким чином, термін бунчук, що його вживали українські козаки, поза сумнівом запозичений від тюркського козацтва, для якого було властиве койне з панівною кипчацькою говіркою. Виходячи з того, що така реалія, як бунчук, була відома давній Україні ще до монгольської навали, можна гадати, що наші предки запозичили і саму реалію і її назву бунчук (чолка – лише калька тюркського слова) з куманської (половецької) мови або ж із говорів Чорних Клобуків. Адже в Іпатському літописі зафіксовані половецькі імена Моначук, Мончух, Пончух, які є не що інше, як перенесення назви тюркської реалії *moncuq/moncaq* у найменування людини.

Лишається зупинитися на етимології слова *buṇcuq*. На думку більшості тюркологів, лексема *buṇcuq/moncuq* легко розкладається на *bojuṇ/bojun* "шия" (при чому форма *bojun* – давніша, зафіксована у

тюркських пам'ятках X-XI ст., а *mojun* - пізнша, середньотюркська) + афікс *-daq*³³. Проте можна говорити й про таке утворення: *bun* "шия" + афікс *-daq*³⁴.

Відома й менш вірогідна версія М. Ресенена, за якою монг. *monṣaq* ("прикраси на гриві коня") *monṣaḡar* "круглий"), пор. бурят. *monṣogor* *monṣagor* "круглий", кор. *mun* "куля", "круглий" є етимомом тюркських мов.

І нарешті, у терміні *bunṣuq* можна збачати композит: *bun* "шия" + *tuq* "штандарт", де внаслідок асиміляції *t > ṣ*. У плані семасіології пор. *bojunturuq/bojunduruq/bojundruq* "яро", *mondryq* "комір" *bojun* "шия" + афікс *-turuq/-duruq/-druq*. Також пор. рос. в о й л о к тюрк. *bojulluq < bojunluq* "те, що підкладають під шию (голову), тобто подушка з вовни чи войлоку"³⁵.

Не можливо також не згадати версію про те, що гунське ім'я *mauvsioicos* співставляється з тюрк. *muṣṣuq* "перли, намисто, голівка ефесу прапора". Проте Г. Дьорфер наполягає на тому, що в той період у давньотюркських документах могла бути тільки форма *muṣṣuq*, бо форма *muṣṣuq* - пізнша³⁶.

К и н д я к. В думках та історичних піснях про козацтво термін киндяк виступає у значенні "прапор": "Ой із города, із Трапезонта виступала галера... першим цвітом процвітана - златосиніми киндяками"; "(Павлади) златосині киндяки на козаки". Як бачимо, йдеться про жовто-блакитні прапори Запорозької Січі. Проте слово киндяк в українській, російській та польській мовах мало ширші значення - переважно такі: "тканина, часто червоного кольору", "червона тканина на прапори", "стрічка"³⁷.

Бахчисарай, знаючи, що запорожці не байдужі до киндяків, відкуповувався ними: "Хан и, послал войску Запорожскому подарунку дванадцать тысяч киндяков", "войско Запорожское изволилося принять окуп мосулбесами, киндяками"³⁸.

Таким чином, у кримсько-татарській мові термін киндяк теж був у вжитку, та, на жаль, жодному тюркологу поки що не вдалося в тюркських мовах знайти таку лексему, яку можна було б ототожнити з українським к и н д я к. Очевидно, укр. к и н д я к треба виводити з тюрк. *qundaq/qondaq*, пор. тур. *qondaq* "різновид жіночого головного убору", "пів'язка на голові", "пелюшки", туркм. *qundaq* "пелюшки", чаг. *qondaq* "пелюшки", каз. *qundaq* "овеча вовна, в яку кладуть на кілька днів щойно народжену дитинку"³⁹. А. Зайончковський виводив усі ці форми з тюркського кореня *qo-* "класти", але тюркське походження терміна заперечують Е. Севортян та Г. Дьорфер⁴⁰, який вважає, що тюрк. *qundaq/qondaq* є запозиченням з перськ. *qundaq* "шовкові стрічки". Ця думка досить вірогідна, адже значення "стрічка" термін к и н д я к має і в українській мові,

решта ж значень: "тканина", "пелюшка", "прапор" тощо - могли розвинути-ся вже в тюркських мовах. Значення "прапор", очевидно, виникло вже в козацькому середовищі.

К и т а й к а. Ще більшою потанов у запорожців користувалася тка-нина к и т а й к а - важлива реалія в ритуалі поховання козаків: тіло накривали тільки китайкою.

У пам'ятках староукраїнської мови слово засвідчено рано -- в 1506 р.: "тринадцять аршин китайки". Цей же документ свідчить, що з китайки також виготовляли прапори: "Прапорець китайки черчатос"⁴¹. У документі 1558 р. засвідчується місце виготовлення тканини - турецьке місто Бурса: "от кейсяка китайки бурськое грошей тридцат"⁴². У тюрксь-ких пам'ятках слово зафіксоване ще у VIII ст.: qutaj "шовк"⁴³, татар. qutat "бавовняна тканина", дазньотюрк. XIII ст. qutaj "якийсь товар, що його од жували турки з Китаю, шовк?"⁴⁴, карач. ақ qutaj "тканина на білизну"⁴⁵.

Як бачимо, форма, тождіжна українській, була і в тюркських мовах - карач. qutaj. Таким чином, джерелом запозичення в українську мову не обов'язково була тільки турецька мова, швидше це були кипчацькі мови Зо-лотої Орди або кримсько-татарська, пізніше ж і турецька. Етимологія терміна прозора - в ньому відображається монгольський етнонім qutaj за назвою китайської династії, основоположником якої було монгольське плем'я qutaj.

К о б з а. Цей музичний інструмент звичайно не належав до безпо-середніх реалій атрибутики козацького ордену, але кожному відомо, яку величезну роль грали кобзарі на Запорозькій Січі. Кобза стала символом козацької ідеї.

По за сумнівом, як і більшість рангової та ритуальної термінології, українське козацтво запозичило сам інструмент та його назву від тюрксь-кого козацтва, а отже, при визначенні етимона орієнтуватися потрібно перш за все на мови кипчацькі, причому не обов'язково постзолотоор-динського періоду - запозичення могло відбутися ще в домонгольські ча-си, наприклад, від Чорних Клобуків, половців, пор. куман., чар. qorpa- (<qobuz + a) "співати у супроводі кобуза", також східнотюрк. qobuz, уй-гур. qobus "музичний струнний інструмент"⁴⁶. Назва цього інструмента засвідчена з давньотюркських документах: qobuz "музичний струнний інструмент", середньотюрк. qobuz/qubuz, також пор. тат. qobz "старовин-ний струнний інструмент", qobuz "татарський губний музичний інстру-мент", башк. qibuz, qimuz, ног. каз., к. .. qobuz "музичний інстру-мент"⁴⁷, крм. qobuz, qobuz "струнний музичний інструмент". Над етимоло-гією терміна qobuz працювали: В. Банг, який вважав цю форму похідною від дієслова qor- "схолодитися, вставати"⁴⁸; Р. Дюрфер виводить форму

qoruz, порівнюючи її з монг. qurur "музичний інструмент", з пратюрк. qörür "щось порожнине, напр. труба", пор. також в Енциклопедії Ісламу: qoruz "музичний інструмент з однією струною, який служив бардам Центральної Азії для акомпанементу; за корпус правила пляшка з висушеного порожнього всередині гарбуза"⁴⁹.

Лишається сказати, яким чином в українській мові з'явився кінцеве -а, якого в тюркських мовах немає й бути не може. Шляхи адаптації тюркських запозичень до кінця ще не досліджені, але існує певна закономірність: деякі тюркські лексеми, що закінчуються на приголосний, в українській та й інших слов'янських мовах, набирають форми іменника жіночого роду, напр.: öisek "квітка" > чічка; тюрк. alacıq > рос. лачуга.

М а й д а н. У Запорізькій Січі на майдані скликалася козача рада, куди в урочистих випадках виносилися військові клейноди. В українській мові термін має чимало значень, та й взагалі слово майдан практично відоме у всіх країнах Близького і Середнього Сходу, у Північній Африці, Південно-Східній Європі, Середній Азії, на Кавказі та у Поволлі.

У значенні, тотожному або близькому до того, яке вживалося в Запорізькій Січі, слово майдан могло побутувати і в тюркських козацьких ватагах, пор. куман., казах., туркм. majdan "рівнина"⁵⁰, "майдан для боротьби", узб. XIV ст. majdan "майдан"⁵¹; у турецькій мові вживається тільки форма meidan, що виключає можливість запозичення цього слова з турецької. У тюркські мови слово перейшло з арабської, в якій воно має форму majdan "майдан".

С у р м а. Ця дерев'яна труба кликала козаків до бою. Безперечно, цей термін є запозиченням з котроїсь тюркської мови, у яку це слово потрапило з перської, пор.: тур. surna (1603 р.), surna (1641 р.) перськ. surnā(j)=sūr "свято" + nāj "дуда, сопілка", також азерб. surna, казах. sugnaј "дерев'яна дудка"⁵².

У жодній з тюркських мов не вдалося знайти форму з -m- замість -n-, але це ще не означає, що така фонетична зміна відбулася на українському мовному ґрунті. Кожному тюркологу відомо, що форма surna більш типова для тюркомовного населення, ніж surna, адже вона ототожнюється з дуже поширеною формою утязного інфінітиву типу surma-. Така адаптована форма цілком могла вживатися в простонародних говорах котроїсь кипчакської мови півдня України. В українських документах вже в 1551 р. засвідчено антропонім сурма, а в "Лексиконі" Памва Беринди подається й похідна форма с у р м а ч, а це вже дає підставу говорити про давність запозичення лексики сурма. Наостанок треба сказати, що у

Словнику української мови П. Білецького-Носенка подається також і с у р н а та похідні сурнаківна, сурначенко, сурначка, сурначиха й сурнач.

Т у л у м б а с - "мідний казан, обтягнений шкірою" - невід'ємна реальія військового побуту запорожців. Тулумбасом скликали раду, повідомляли про напад і навіть передавали накази в бою.

Самійло Величко наводить рядки українського поета Олександра Бучинського: *Tureckie y Tatarskie graig tulumbasy*, які свідчать, що сучасники поета сприймали тулумбаси як тюркську реальію, проте це не означає, що козаки запозичили її разом з назвою саме від кримських татар чи турків. Тулумбаси українському козацтву могли передати тюркські козацькі ватаги півдня України ще в XIV-XV ст.

У турецькій мові зафіксований термін *tulum* "волинка". В Радлов дає ще й *tulumbaz* "барабанщик"⁵³. Етимологія терміна ясна: *tulum* "здерта цілком та вичищена шкура тварини" > "волинка" + перськ. *bāz* "той, що грає". Таким чином, турецький термін мусив би мати значення "той, що грає на волинці", та, очевидно, відбулося поширення значення цього слова під впливом терміна *davulbaz* *baz* "барабанщик" < *davul* < араб. *tabl* "литаври", "барабан" + перськ. *baz*, але в який період розвитку турецької мови термін *tulumbaz* почав означати не "граєць на волинці", а "той, що б'є у литаври", можна тільки гадати - приблизно в XIV ст.

Література

- ¹ Білецький-Носенко П. Словник української мови. - К., 1966 - С. 349.
² Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1905. - Т. 3. - С. 167.
³ Там же, - С. 1494. ⁴ Турецко-русский словарь. - М., 1977. - С. 92. ⁵ Bang W. *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. V Brief // Ural-Altaische Jahrbucher.* 1930. Bd. 10. S. 247; Rasanen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Turksprachen. - Helsinki, 1969. - S. 59.
⁶ Гаффаров М. Персидско-русский словарь. - М., 1914. ⁷ Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. - М., 1978. - С. 50. ⁸ Егоров В. Этимологический словарь чувашского языка. - Чебоксары, 1964. - С. 143.
⁹ Летопись Величка. - К., 1848. - Т. 1. - С. 51. ¹⁰ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. - К., 1990. - Т. 1. - С. 281; - Т. 2. - С. 147; Етимологічний словник української мови. - К., 1982. - Т. 1. - С. 281. ¹¹ Радлов В. Указ. раб. - Т. 14. - С. 1869. ¹² *Türk ansiklopedi.* Istanbul, 1960. - Т. 8. - С. 5; Бударов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869. - Т. 1. - С. 279. ¹³ Rasanen M. Op. cit. S. 91. ¹⁴ Zajaczkowski A. *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianskie.* - Wroclaw, 1949. - S. 19; *Ettuhfetuz-zekiyye fil-lugatit-turkiyye.* Istanbul, 1945. - S. 30; 229;

- Halasi Kun T. La langue les Kirgyschaks. Pt. II. Budapest, 1942. - S. 15; Изысканный дар тюркскому языку. - Ташкент, 1978. - С. 54. ¹⁸Clauson G. A. Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. - S. 422. ¹⁹Летопись самовидца. - К., 1878. - С. 12. ²⁰Тимченко Е. Историчний словник українського языка. - К., 1930-1932. - Т. 1. - С. 153. ²¹Білецький-Юсенко П. Зазнач. праця. - С. 64. ²²ЕСУМ. - Т. 1. - С. 296. ²³Словник української мови. - К., 1970. - Т. 1. - С. 257. ²⁴Будагов Л. Указ. раб. - Т. 1. - С. 293. ²⁵Древнетуркский словарь. - Л., 1969. - С. 346. ²⁶Clauson G. Указ. раб. - С. 349. ²⁷Тенишев Э. Хозяйственные записки на древнеуйгурском языке // Исследование по грамматике и лексике тюркских языков. - Ташкент, 1965. - С. 55. ²⁸Melges K. H. Glossar zu den Volkskundlichen Texten aus Ost Turkistan. - Wiesbaden, 1954. - S. 757. ²⁹Радлов В. Указ. раб. - Т. 4. - С. 1815. ³⁰Central Asiatic Journal. 1973. Vol. 17. - N 2-4. - S. 140. ³¹Эрдман Ф. История Чингис-хана // Журнал министерства народного просвещения. 1844. - N 11. - С. 15. ³²Ишатъевская летопись. СПб., 1908. - С. 558. ³³Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. - М., 1958. - Т. 3. - С. 270. ³⁴Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - М., 1969. - С. 23. ³⁵Радлов В. Указ. раб. - Т. 4. - С. 1492. ³⁶Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. - Ч. 6 // Восточнославянская ономастика. - М., 1972. - С. 195. ³⁷Севортян Э. Указ. раб. - С. 180-181. ³⁸Севортян Э. Указ. раб. - С. 182. ³⁹Doerfer G. Zur Sprache der Hunnen // Central Asiatic Journal. 1973. Bd. 17. - N 1. - S. 32. ⁴⁰Вашенко В. Лингвистична географія Наддніпрянщини. - Дніпропетровськ, 1968. - С. 36; Срезневский И. И. Указ. раб. - Т. 1. - С. 1208; Савваитов П. Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора. СПб., 1896. - С. 23; Кочин Г. Материалы для терминологического словаря древней Руси. - М., 1937. - С. 142; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М., 1967. - Т. 2. - С. 234; ⁴¹Летопись Величко. - К., 1848. - Т. 2. - С. 365, 383; ⁴²Радлов В. Указ. раб. - Т. 2. - С. 544; 914; Будагов Л. Указ. раб. - Т. 2. - С. 95; Räsaneh M. Ibid. - S. 301. ⁴³Zajaczkowski. Studie orientalistyczne. - Wrocław, 1953. - S. 56; Doerfer G. Op cit. Bd. 3. S. 521; Севортян Э. Аффиксы именного словосложения в азербайджанском языке. - М., 1966. - С. 219. ⁴⁴Литовская метрика. - Т. 2 // Русская историческая библиотека. 1903. - Т. 20. - С. 742, 874; ⁴⁵Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. - Т. 2. - К., 1845. - С. 559. ⁴⁶Древнетуркский словарь. - Л., 1969. - С. 615. ⁴⁷Радлов В. Указ. раб. - С. 787, 991. ⁴⁸Отаров И. Профессиональная лексика кара-кельмо-балкарского языка. - Нальчик, 1978. - С. 50. ⁴⁹Радлов В. Указ. раб. - С. 656, 662. ⁵⁰Курышжанов А. Исследование по лексике "Тюркско-арабского словаря". - Алма-Ата, 1970. - С. 163. ⁵¹Bang W. Türkische

Bruchstücke einer nestorianischen Georgspassion // Le Mission. 1926. Vol. 39. - S. 116.⁴⁹ Doerfer G. Op. cit. Bd. 1. - S. 443; Enzyklopaedie des Islam. Leiden; Lei., 1913-1938. Bd. 2. - S. 1138.⁵⁰ Радлов В. Указ. раб. - Т. 4. - С. 1990;⁵¹ Газылов Э. Староузбекский язык. - Ч. 2. - Ташкент, 1971. - С. 34;⁵² Stachowski S. Studie über die neupersischen Lehnwörter im osmanisch-türkischen // Folia Orientalia. 1979. Bd. XX - S. 54.⁵³ Радлов В. Указ. раб. - Т. 3. - С. 1472.

Надійшла до редколегії 02.09.92

П. І. БІЛОУСЕНКО, канд. філол. наук,
Кривор. пед. ін-т

СУФИКСАЛЬНЕ ТВОРЕННЯ НАЗВ ТВАРИН В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ІМЕННИКИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ)

Досліджуються процеси становлення основних лексико-словотвірних типів суфіксальних назв тварин чоловічого роду впродовж писемної історії розвитку української мови, розкривається взаємозв'язок дистрибуції формантів за назвами різних тварин та їх видів з спеціалізацією суфіксів на рівні похідних структур, об'єднаних тематично чи словотвірним або лексико-словотвірним значенням.

Назви тварин досить повно представлені давньоруськими пам'ятками¹. Серед таких найменувань у XI-XIII ст. зовсім небагато суфіксальних дериватів, що зберігають живі мотиваційні зв'язки з твірними основами. Між тим суттєве поповнення цього лексико-семантичного класу іменників у наступні епохи відбувалося у значній мірі за рахунок суфіксального творення нових слів на базі наявних словникових одиниць. Однак словотворення згаданої семантичної групи слів впродовж тривалого періоду розвитку української мови вивчене фрагментарно, переважно як коментар у працях з історичної лексикології. Дослідження ж дериваційної історії чітко окресленої семантичної групи слів з урахуванням фактора "тиску системи" дасть можливість виявити певні тенденції розвитку цієї підсистеми як часткового прояву розвитку всієї словотвірної системи.

І. Відприкметникові назви тварин у давньоруський період спорадично творили суфікси - (ън)икъ та -ьць, напр.: слонове ... ко стадници ходать (XI/XIII - XIV ХХ 49) "що належить до череди, який ходить чере-

дою"; не дажъ бестоудному волку хильнику внити въ стоюу црѣь (ХА 357); вороньць (ХІІ/ХІІІ СДЯ І 476) "вороний кінъ". Сюди ж належить й іменник соловиї: О Бояне, соловию старого времени (СП. . Уснадкований з праслов'янського періоду *solviŷь від *solvŷь "жовтувато-сірий" - див. Ф ІІІ 711 (на давньоруському мовному ґрунті мотиваційно співвідносився з соловъ (-и)).

В українській мові відбувся процес становлення основних лексико-словотвірних типів цих назв. У ХVІ-ХVІІ ст. трапляється ряд утворень на -ець, -(н)ик, а також -ак, -ко, -ень, пізніше - на -ук, -ок, -ух, -ун, -ач, -ан, -ад. Основну масу найменувань давали суфікси -(н)ик і -ак, причому міфоніми на позначення назви "чорт" творив переважні суфікси -(н)ик та його похідні. Напр.: Бамбульочник (Ж 12) "водяний"; Болотник (39); Очеретник (558); Домовик (419); Вихровик (Яв 104) "чорт, що здіймає вихор", Водяник (113).

В основі найменувань найчастіше виступають такі ознаки:

зовнішній вигляд (масть, колір, розмір тощо): ак: кон гнздый рижак (1554 КартТимч); Черняк (ХVІ - п.п. ХVІІ ІКІС); Червоник (сер ХVІІ СЛЛекс 213); Слизак, слизняк (Ж 883); Здохляк (Гр ІІ 147); Зеленяк (Гр ІІ 149) "зелена комаха або пташка"; Хромак (ІV 415) "крива вілиця"; Худяк (419); Біляк (СПГ 15) "назва зайця"; Куцак (БукГов ІV 116) "тварина без хвоста"; -(н)ик: зла(т)никъ червь (сер. ХVІІ СЛЛекс 250); Рижикъ (ХVІ - п.п. ХVІІ ІКІС); Огняник (Гр ІІІ 30) "назва птаха"; Бурик (Бат 31) "назва бурої собаки"; Босик (там же) "назва собаки з світлими ногами"; -ець: Рубець (ХVІ - п.п. ХVІІ ІКІС); Рыбы ... синець (1804 Т 550); Огнянецъ (Гр ІІІ 36) "диявол, чорт"; -ко: Сивко (ХVІ - п.п. ХVІІ ІКІС); Рудько (Б-Н 318); Гнідко (Яв 145); Білко, Лиско, Рябо (СУМ); -ень: Слизень (ХVІ - п.п. ХVІІ ІКІС), Сліпень (Гр ІV 151), останній іменник М.Балій фіксує в ХVІІІ ст.², -ук: Жовчук (Яв 227) "тварина жовтого кольору"; Красник (Лис 10) "чиж"; Синюк (193) "снігур"; -ок: Рябок (Гр ІV 92) "рябчик"; Каштанок (О І 344) від каштановий з усіченням -ов-; -ух: Вілюх (Ж 30) "комаха"; Жовтух (Гр І 490) "назва пташки"; Чистюх (464) "комаха"; -ун: Білун (Ж 30) "віл"; -ач: Паклач (Б-Н 269) "кличка коня, що має буйну гриву і хвіст"; Усач (Ж 1106) "марена"; Волохач (Гр І 252) "волохата істота"; Розсохач (ІV 58) "олень" від "розсохатий" "роздвоєний"; -ан(-ань): Муран (Бат 31) "назва коричневої собаки"; Жовтан (О І 254) "жовтий віл"; Сиван (П 212) "сивий віл"; -аш: Білаш (Ж 29); Гнідаш (Яв 145); -ій: Мокрій (Бат 30) "кроншнеп";

час народження, вік: ак: Рочняк (1590 КартТимч) "одноліток"; Ярчак (ХVІ - п.п. ХVІІ ІКІС) "народжений в травні" від ярий "травневий"; Дворічняк (Гр ІІ 363) "дворічний кінъ"; Торішняк (ІV 275) "народжений в минулому році"; -ець: уподобися ... кнцу еленей (к. ХVІІ С І 219); -(н)

ик: Бакъ молодикъ (1627 Берлекс 159); -ук: Ярчук (Б-Н 414) "молодий бариш" або "собака, якого боялася нечиста сила";

місце знаходження: ак: Пішак (Гр III 180) "назва пташки"; (н)ик: Подник (Гр I 247) "приморська ластівка"; Гороховик (Яв 156) "жук, жидник городу"; Конопедник (Лис 102) "горобець", Прасяник (171) "горобець"; Житник (БукГов II 56) "житній хрум"; -ець: Угловець (Ж 1002) "павук, що снує в кутку"; -ан: Водян (Яв 118) "водняний жук"; -ій: Домовій (О I 227) "гадюка, що живе під хатою";

інші ознаки: -ак: Глушак (XVIII Тимч 532) "глухар"; Дичак (Гр I 233) "дикий звір"; Забильняк (П Б) "зайвий віл" від забильний "незайнятий"; Молодник (443) "лоша, що харчується молоком матері"; Хижак (IV 296); -ець: Моуденець риби (сер. XVII Слєкс 209); живєца на ловил (1655 ЛК 75); -(н)ик: ш(л)ковник чернь (сер. XVII Слєкс 279); Ходовик (Гр IV 408) "риба, що йде вгору по річці метати ікру"; -о: Дик (Романів 42) "дикий кабан"; -ук: Весельчук (Лис 4) "журавель".

II. Поодинокі назви віддіслівних найменувань тварин у давньоруський період творив нульовий суфікс: Сутре на фазъ и скокохъ играхуть (к. XII 1377 ЛК 416) "скакуц, кінъ"; кокоть (XI/XV СлРЯ VII 230) від звуконаслідувального прасл. kokotati (Гр I 331).

В українській мові нульовий суфікс у цій функції розвинувся досить пізно, налотвори фіксує: ся здебільшого у пам'ятках нової української мови. Натомість у творенні назв цього типу нечав брати участь ряд формантів: з XV ст. - (н)ик, з XVI - -ень, -ач, -ун, -ак, з XVII - -ець, -чик, -ок, з XIX - спорадично -ій, -ук. У переважній більшості це характеризуючі найменування за такими ознаками:

способом подання голосу: -ач: пугачъ вилетаєть (1549 КартТимч); Деркачъ (XVIII Тимч 701); Давенькач (Гр I 376); Полукач (III 340) "одуд"; Чикач (IV 461) "назва пташки"; -ун: Брехун (1567 Тимч 140) "дворовий пес"; Цвиркун (Б-Н 380); Гавкун (Гр I 262); Цівкун (IV 431) "назва пташки"; Гржун (Яв 325) "порода сови"; Крєктун (391) "бекас"; Щєрлун (ДолГов 125) "щєршень"; -ак: Дудак (Закр 317) "дрохва"; Ціпчак (Гр IV 334) від ціпчати "шебетати"; -чик: Путик (сер. XVII Слєкс 72) "пугач"; -ок: свершокъ (1627 Берлекс III); Дудок (137) "одуд"; -ук: Цвирнчук (Гр IV 425) "цвиркун"; -о: Туркотъ (Б-Н 359) "дикий голуб"; Підпалак (Гр III 174) "перепел" від підпалахати; Квєк (Тульча 22) "вид пташки"; -ень: Щєршень (к. XVIII С II 139);

характерною поведінкою, дією і т.ін.: -ень: коуръ зашъ(л) або пєрєнь (1556-1561 Не 323); Під'ідєнь (Гр III 166) "комаха, що під'їдає коріння рослини"; Шєкдєнь (IV 134) "вид риби"; Лєжєнь (Лис 144) "назва пташки"; -ач: Поковтач (Ж 685) "дятел"; Довбачъ (Гуц-Гов 69); Ковтач, наковтач, товкач, глбокач "дятел"; Збояч (О I 297) "качка"; Сікач (Лис

196) "вид комахи" тощ; -ун: Рькун (XVI - п.п. XVII ІКІС); Брикун (Ж 44) "назва риби"; Пірчун (654) "молодий козел" від пірчити "бити, коло-ти когось"; Брикун (Гр І 99) "кінь"; -ак: Трусак (Б-Н 304) "вид комахи", "засщ.", "кролик" (див. також О ІІ 304; Гр IV 290); Шкідняк (Бат 303); Шезак (Ж 1104) "чорт"; Довбак, клктак "дятел"; Волжак (Яв 119) "вид риби"; -ок: Нурок риба (сер. XVII СлЛекс 218); -ень: Нізень (Лис 159) "півень"; -(н)ик і похідні: дрібляк (сер. XVII СлЛекс 73) "назва птаха"; Шезник (Ж 1104) "чорт"; Геретільник (Гр І 135) "змія"; Довбля-ник⁴ "дятел"; Обпаленик⁴ "чорт"; -тель: Віситель (Яв 189) "чорт";

характером пересування: -ун: гнізого бігуна (1723 ЯМ 30); Бурь (Тимч 494); Плавун (Ж 656) "водоплавна птиця"; Повзун (667, "повзик"; Пластун (Прийм 19) "жук" від пластати "повзати"; -ак: Ступак (XVI ІЗ XVI - XVII 149) "рисак"; -авець/-алець: лтавець(ц) сер. XVII СлЛекс 89) "птаха"; Падалець (369) "змія"; -ук: Вертох, верцох (Бат 254) "вид риби"; -ф: Недоступ (Гр ІІ 545) "кінь чи віл, задні ноги якого не покри-вають сліда передніх";

зовнішнім виглядом: -ун: Світун (Гр IV 110) "світлячок" Стригун (215) "стрижене ложа"; -ак: Стрижик (XVI - п.п. XVII ІКІС); Глиник (Гр І 75) "світлячок"; Длббак (БукГов ІІ 26) "голуб з довгим дзьобом"; Підростяк (ГалЛем 449) "велике порося"; -ий: Зводій (ДолГов 55) "дрібна тварина";

іншими ознаками: -(н)ик: два во(з)ники серье (1476 ЕСУМ І 196) "запряжний кінь"; -ень: Відгулень (Гр І 210) "кінь, що відбався в дикий табун"; -ач: Увивач (Ж 1000) "павук"; -ун: Сосунь (XVI - п.п. XVII ІКІС); Бовкун (Лис 34) "віл, запряжений без пари"; -ень: Линець (Дзендо 46) "рак під час линьки"; -ач: ковачь риби (сер. XVII СлЛекс 420); -ок: Перельіток (Бат 283) "однорічне теля"; быча(т) презим(к)ув (1614 АО 137); -ух: Смердох (Бат 283) "олуд"; -ф: да неукось 17 (1730 ЯМ 23) "необ'їжджений кінь"; Скоп (О П 225) "кастрований баран".

ІІІ. Спеціальних формантів для творення відмінникових назв дорос-лих тварин у давньоруську епоху не було. Одне утворення давав суфікс -унь: ко(ж) то ластовици соу(т) ластоуны (1263 Ср П 12) від прасл. lasta (ЕСУМ Ш 198). пор. давньоруське ластовица. Назви недорослих тва-рин, малят звірів і птахів творили суфікси -ць та -ичь. Ім'я всі структури на -ць успадковані з праслов'янської мови, однак у давньо-руський період вони не втратили зв'язків з мотивуючими основами. Напр.: створити пирь великъ тельцемъ оупитѣ - вил(м) (1037-1050 ІлСл 81); агньць (1156-1163 СЛІ І 73) "ягня"; избави мѧ ... яко птєвца (XII/XV ДЗ 12) та ін. Сюди примикає перьбісно, мабуть, димінутивне утворення у-ребць від жеребь (див. ЕСУМ П 193) з тим же значенням. У об'єднаних

пам'ятках XI-XIII ст. форма жеребь нам не трапилася, не подають її й історичні словники. Оскільки структура з -ьць є майже в усіх слов'янських мовах, треба вважати, безсуфіксний варіант змінився на суфіксальний ще в праслов'янський період. Принаймі, у давньоруську добу форма жеребьць має виразне недемінутивне значення. Пор. і за жеребець ... то гривна коунь а за жеребѣ 6 ногать (сп. 1282 ПР 126). Як надлишковий елемент суфікс -ьць виступає у назві борсука: бобръ и волкъ на кзвѣць (ЛГВ 794) від кзвъ "борсук". Можливо, первісно тут -ьць теж мав демінутивне значення. Оскільки це слово успадковане з праслов'янської епохи, то не виключена можливість, що і язувъ, і язувъль походять з язва "яма, печера" (див. Ф IV 550).

Праслов'янські традиції у творенні назв мали продовжуват і суфікс -иць, який міг виступати і в старослов'янській огласовці -иць; цр(с)твова Лагольвич рекше зачиць (XI/XIII-XIV ХА 199) від відповідного антропоніма; соколича рострѣлевѣ (СПІ 43); купити себѣ козлиць (XIII/XV КІ 129).

Назва лошати у XI-XIII ст. мала структуру з суфіксом -акъ: Пришлить лошакъ съ Яновцемъ (XII НГБ 69). Це слово вважають давнім запозиченням з тюркських мов (Ф П 225-226; У 214-215, пор. чувашське лаша, турецьке алаша "кінь"). Очевидно, запозичення супроводжувалося структуральним оформленням чужого іменника своїм суфіксом. Сучасна форма лоша, яка відповідає тюркським мовам, фіксується пізніше. Втім, В. В. Німчук не виключає можливості походження цього слова від слов'янського кореня лош- (пор. рос. лошій "поганий", болгарське, сербохорватське лош "те саме")⁵.

Ще особіно стоїть іменник козель, як винятковий випадок творення в цю епоху назви тварини чоловічої статі від жіночої: и козель козиин придѣше (XI/XIII-XIV ХА 281).

У обстежених пам'ятках української мови суфіксальні назви тварин чоловічого роду з'являються пізно: поодинокі утворення на -ко, -ач, -ак фіксуються XVI-XVII ст., у XVIII - -ець. У XIX ст. такі структури трапляються частіше. Крім згаданих формантів, у творенні відіменникових назв тварин беруть участь суфікси -ій, -ук, -ур, -ар, -ник, -ук, -ун, -ань. Окреслюються такі семантичні типи суфіксальних неовторів:

назви самців: -ак: Гусак (1693 Тимч 630); Тетервак (Б-Н 351); Оршак (Закр 371); Орляк (Ж 575); Серняк (Галлем 94) "самець сарни"; Свинак (465); Ж'ебек (Долгов 101) "самець ж и"; Луляк (Гр IV 518); Хрисак (Яв 394); Бутак (Дорош 106) "качур"; -ій: Павій (Ж 595) "павич"; Льбедій (О I 405); Жабій (БукГов II 46), сюди можна і Курій (О I 395) "куриний гермофродит"; -ук: Зміук (Ж 307); Сернюк (Галлем 94) від сарна

(серна); Вісюк (Гр I 241); Качук (Лис 94), сюди ж, певне, і Щенюк (Бат 34); Закж (Гр IV 120); Полозж (Ш 284); -ур: Качур (Закр 358); Гачур (ГалЛем 91) "лоша чоловічої статі" від гача "лоша"; Павур (там же) "павук-самець"; Лабур (Букі'ов II 46); -ар: Гусяр (Гр I 343) "гусак-гермофродит"; -ун: Павун (Ж 595) "павич"; -ір: Павір (Ж 595) "павич";

назви за місцем перебування, походження тощо: -ак: робаць (1637 Тіт 181), пор. також гробак, хробак; Бортняк (Ж 41) "ведмідь"; Борошняк (40) "хрущ борошняний"; Шільняк (1107) "деревна воша"; Борозняк (Гр I 88) "личинка хруща"; Папортинняк (Ш 95) "комаха, що живе у папороті"; Двірняк (О I 206) "свиня, що ходить по дворі"; Гнояк (ГалЛем 94) "жук"; Уозиняк (432) "чиж"; -ач: Дерев'яч (Гр I 68) "вид комахи"; -ук: пилюк: как (1627 Верлекс 81); Болотук (Ж 38) "олимак ставковий"; Борозняк (40) "личинка хруща"; Смеречник (887) "снігур"; Багнюк (Бат 31) "вид риби"; Гребелюк (Гр I 323) "вид пташки"; -ур: Ліскур (ГалЛем 91); Снігур (Ж 390); -ар: Ліскарь (Гр III 153); Снігар (IV 161); -ун: Лісун (Яв 370) "людиноподібна істота, що живе в лісі"; Ліскуп (Дзендз 401) "вид риби"; -(н)ик: Камышник (Закр 36) "назва пташки"; Бур'ник (Гр I 115) "ведмідь, що мешкає в бур'янах"; Гнійник (294) "жук"; Рінник (IV 24); "вид горобця" від рінь "пісок, гравій"; Садник (ГалЛем 463) "вид пташки"; Коноплик (Яв 374) "коноплянка"; Очеретник (Лис 147) "очеретянка"; Сметник (199) "жайвір"; -ух: Болотух (Бат 253); Сметіух (Ж 888) "вид пташки"; Гречух (Гр I 325) "вид комахи"; Свинух (IV 106) "вид комахи"; -ець: кого норьць точить (др. пол. XVIII кд 109); -ор: Пісکور (1642 Сллекс 232) "назва пташки"; -чик: Дончик (Яв 199) "порода коней";

назви за характерними зовнішніми ознаками: -ак: Зубак рыба (сер. XVII Сллекс 150); Огняк (Ж 589) "світлячок"; Горляк (Гр I 131); "горлиця"; Гривак (325) "голуб"; Волосяк (Яв 122) "вид черв'яка"; -ко: Бровко (Б-Н 62); Гривко (О I 192) "вовк"; -ач: глава(ч) рыба (сер. XVII Сллекс 100); Горлач (Гр I 313) "вид пташки"; Рилач (IV 16); Хвостач (395); Вусач (Яв 129) "жук"; Рогач (О II 180); -ій: Багріій (Ж 9) "темно-коричневий віл"; Злбріій (319); Козіій (Гр II 266) "віл із закрученими рогами"; -ар: Бомбар (Ж 39) "хрущ", очевидно, від бомба; Зубар (317) "вид риби"; Носар (533) "окунь"; Китшкар (Букі'ов IV 41) "в'юн"; -ух: Смодлюк (Гр IV 889) "вид жука"; -ень: рыбы ... синець, головень (1804 Т 550).

В українській мові суфікс -ич перестав використовуватися для творення назв недорослих звірів і птахів, натомість з XVIII ст. у цій функції почав активно вживатися формант ук: Щенюк (XVIII КартТимч); Дриганчук (XV Тимч 826) "лошак" від дригант "жеребець для розплоду"; Телюк (Бат 31) "велике теля"; Баранчук (Ж 33); Ведмедюк (Гр I 100); Вовчук (246); Левчук (II 350); Марчук (407) "шеня, народжене в березні";

Орлюк (Ж 63); Пацюк (103); Поросюк (353); Вищу́к (Яв 32). Щоправда, такі іменники займають проміжне місце в градаціях типу левеня - левчук - лєв.

Демінутивні суфікси -єць та -як здавна сумішали в собі значення зменшувальності зі значенням подібності. У зв'язку із втратою демінутивного значення у ряді дериватів, значення подібності стало домінуючим. Такі суфікси почали творити назви тварин (як, до речі, і рослин) за подібністю без помітного етапу - демінутивного. Схожу функцію у ряді похідних має і суфікс -чик(-щик). У новій українській мові такий спосіб творення малих тварин стає типовим: -(н)ик: сверд: коник (1627 Берлєкс 11); козик мука (сер. XVII Слєкс 104); Корабленьик риба (321); кролик птиця (404); козник червь (460); Вівчарик (Гр I 203) "бекас"; Волик (248) "жук"; -ок: медведок риба (сер. XVII Слєкс 364); медведок че(р)вь (365); -єць: Рибєць (Б-Н 311); Бабєць (Ж 7) "вид риби"; Стов-лєць (IV 207) "вид риби"; -чик: Питчик (Ж 1106) "жук-щитовик"; Кравчик (Гр II 389) "вид жука"; Іванчик (Яв 321) "назва пташки" та ін.

Невелика кількість назв тварин творилася й за іншими ознаками: за характерною поведінкою, за результатом дії, за предметом харчування, за виконуваними функціями тощо. Напр.: -(н)ик: Гороб'ятник (Яв 155) "яструб"; Курчатник (408); -ак: Паутиник (Ж 606) "павук"; Бороняк (40) "кінь для польових робіт"; Громак (Гр I 230) "баский кінь"; -ук: Гончук (Яв 152) "гончий пес"; -єць: Жолнерєць (1584 Тимч 937) "військовий кінь"; Рибєць (Б-Н 311) "птах-риболов" та ін.

IV. Від інших частин мови назви тварин як у давньоруській, так і в українській мові утворювалися нечасто. Відчислівникові деривати вказують на вік тварин: за корову 40 коунь, а за третьо́ку 30 коунь (сл. 1282 ІР 126); П'ятак (XV ОСУМ II 28); Четверта́к (540).

Кілька назв утворилося від звуконаслідувальних слів: Крук (1627 Берлєкс 242); Пудик (Б-Н 382); Базюк (О I 40) "баран" від базь-базь, яким кличуть барана.

Як виняток, трапляються відзайменникові назви: Самєць (XVII Карт-Тимч).

В основу дослідження найменувань в силу природних причин покладена невелика кількість ономазіологічних ознак. Оскільки ономазіологічна база в багатьох випадках була спільною для назв звірів, птахів, плазунів, риб, комах та їх видів, розмежування останніх вимагало використання широкого діапазону словотворчих формантів. Вигідок дистрибуції суфіксів за назвами різних тварин та їх видів однокореневі деривати, як правило, являють собою не лексичні дублети, а назви різних тварин (біляк - "басєць", білун - "біл", білюх - "комаха"). Це не виключає, втім, певної

невпорядкованості у використанні словотворчих засобів, їх конкурування, інколи в межах одного діалекту (жабек/жабур/жабій, качур/качук, павун/павич/павій тощо). Згадана дистрибуція суфіксів супроводжувалася їх спеціалізацією на рівні тематичних груп похідних чи структур, об'єднаних спільним словотвірним чи лексико-словотвірним значенням.

Умовні скорочення

АО - Акти села Одрехови. - К., 1970. Бат - Верхратський І. Говір Батків. - Львів, 1912. БерЛекс - Лексикон словеноросійський Пам'я Беринди: Надрук. з вид. 1627 р. - К., 1961. Б-Н - Білецький-Носенко П. Словник української мови. - К., 1966. БукГов - Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 1-5. - Чернівці, 1971-1978. ГалЛем - Верхратський І. Про говор галицьких лемків. - Львів, 1902. Гр - Словарь української мови / Під ред. Б. Грінченка. - К., 1907-1909. - Т. 1-4. ГуцГов - Кобилянський Б. Гуцульський говор і його відношення до говору покуття // Український діалектологічний збірник. - Кн. 1. - К., 1928. ДЗ - Слово Даниїла Заточника по редакціям XII і XIII вв. і їх переделкам (Підг. к печ. Г. Н. Зарубин). - Л., 1932. Дзендз - Дзендзедівський І. О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. - Вип. 6. - К., 1958. ДолГов - Верхратський І. Про говор долиський // ЗНТ ім. Шевченка. 1900. - Т. 35, 36. - Кн. III і IV. ЕСУМ - Етимологічний словник української мови. - Т. 1-3. - К., 1982-1989. Ж - Желєхівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. - Львів, 1886. Закр - Закревський Н. Старосвітський бандуриста. - Кн. 3. Словарь малоросійских ідіомовъ. - М., 1981. ІКІС - Індекс до картотеки історичного словника української мови XVI - першої половини XVII ст. (Зберігається в ін-ті сусп. наук АН УРСР у Львові). ІлСл - Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. - К., 1984. КартТимч - Тимченко Є. Картотека "Історичного словника українського язика" (Зберігається в ін-ті сусп. наук АН УРСР у Львові). КЛ - Книга Лечебнаго ѿ (т) многи(х) лѣкарствъ // Лікарські та господарські порадики XVII ст. Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. - К., 1984. КП - Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. - К., 1930. ЛІВ - Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. - Т. 2. Ипатьевская летопись. - М., 1962. Лис - Лисенко П. С. Словник поліських говірок. - К., 1974. ЛК - Київський літопис // Полное собрание русских летописей. - Т. 2. - М., 1962. ЛРК - Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / Упорядн. О. М. Маштабєв, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. - К., 1986. НГБ - В. Л. Янин, А. А. Зализняк. Новгородские грамоты на бересте. - М., 1986. О - Онішке-

вич М. І. Словник бойківських говірок. - Ч. I-II. - К., 1984. ПЕ - Пересопницьке євангеліє, 1556-1561 рр. (Рукопис зберігається в ЦНБ АН УРСР, N 15512). ПЗ Х.,-XVII - Словник української мови XVI-п. п. XVII ст. Пробний зошит. - К., 1983. Пр - Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. - М., 1968. Прийм - Приймак І. І. До особливостей місцевої лексики північно-західних районів Сумської області. Нова Каховка, 1967. С - Сковорода І. Твори. В 2 т. - К., 1973. СДЯ - Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.). - Т. I-IV. - М., 1988-1991. СлЯко - Лексикон латинський. Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Упорядн. Німчук. - К., 1973. СлРЯ - Словарь русского языка XI-XVII вв. Вып. 1-16. - М., 1975-1980. СПГ - Лисенко П. С. Словник поліських говірок. - К., 1974. Ср - Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. - СПб., 1893-1912. - Т. 1-2. ССУМ - Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: В 2 т. - К., 1977-1978. Тимч - Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. - Х.; К., 1930-1932. - Т. I. - Вып. 1-2. Ф - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М., 1973. - Т. 1-4. Ха - Истрин В. Я. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. - Т. I. Текст. Пг., 1920. Яв - Яворницький Д. Словник української мови. Катеринослав, 1919. ЯМ - Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767). - Ч. I - К., 1893.

Література

- 1 Німчук В. В. Лексика давньоруської мови // Історія української мови. Лексика і фразеологія. - К., 1983. - С. 76.
- 2 Balić M. Su fiks-języko formac' strukturalny w języku ukraińskim // Slavica orientalis. 1968. - N 2. - S. 235.
- 3 Закревська Я. В. Назви дятла в західних говорах української мови // Дослідження і матеріали з української мови. - К., 1960.
- 4 Хобзей Н. В. Міфоніми на позначення назви "чорт" у гуцульському говорі // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. - К., 1991. - С. 125.
- 5 Німчук В. В. Визнач. праця. - С. 78.

Надійшла до редколегії 10.10.92

ПІВДЕННА МЕЖА ПОЛІСЬКОГО НАРІЧЧЯ У СВІТЛІ ДАНИХ ТВАРИНИНИЦЬКОЇ ЛЕКСИКИ

Характеризуються активні міждіалектні процеси в басейні Сейму та Десни. На базі народнорозмовної лексики, зібраної під час експедицій, та укладеного Атласу тваринницької лексики пропонуються нові підходи до південної межі поліських діалектів

У підготовленому Атласі тваринницької лексики Полісся південний кордон власне поліських говірок проходить по лінії Володимир-Волинський - Рожище - Костопіль - Ємільчине - Коростень - Іванків - Остер - Борзна - Короп - Глухів. У складі пасма найбільш типовою є ізоглоса, що розділяє назви скісної торбинки для віддавання сиру. У найсхідніших рисах вона є північною межею поширення назв ворок, ворак, ворочок, ворачак. Поліський півночі властиві регіональні номінації, які територіально протиставляються одна одній, а загалом - діалектно значно одноріднішому півдню. Так, у волинському Поліссі (до Горині на сході) сконцентровані назви клинок, кл'інок, клинач, клинец', кл'інчик, клен, які зумовлені клиноподібною формою торбинки. На північному сході від умовної лінії Туров - Лельчиці - Овруч - Народичі - Чорнобиль переважають слова осков'ік, восков'ік, васкав'ік. Говіркам правобережжя Десни й середньої течії Горині властиві назви одкидач, одк'ідач, уодк'ідач, адкидач, адк'ідач, атк'ідач, адк'ід'іч. На крайніх північному сході та північному заході українського Полісся поширені слова рукаў, рукавець, рукаўчик, рукавок. Не утворюють компактних ареалів зрідка вживані назви сирник, сирн'ік, серник, торба, торбочка, торбинка та деякі інші.

Пасмо включає в себе також ізоглосу, що здійснює кореляцію дієслів із значенням 'голосно кричить' (про свиню). Правда, їй, на відміну від попередньої, властива певна міра умовності, оскільки назви, представлені в північному та південному ареалах, на стикові взаємоперехідні, а ізоглосаю окреслені власне поліські однорідні ареали, тобто інтерферентна зона знаходиться на півдні від проведеної межі. До того ж на заході ізоглоса протягується лише до Стиру. Північному (поліському) ареалу властиві назви вишчит', в'ішчит', в'ішчит, в'ішчиць, кв'ішчит', квішчит', к'ів'ішчит', а південному - кув'ікає, кув'іка, кв'іка, кив'іка, кв'ікає, к'ів'ікає, к'ів'іка, скувикає. Говірки волинського

Полісся на захід від Стиру протиставляються останнім словами квичит', квичет', кв'ічет' кав'ічет, кавучет', скав'ічет'.

Виразно протиставляє поліську північ півдню ізоглоса назв йазик, йаз'ік, йезик, йазек, йізик, йазичок, йаз'ічок, йазечок - на півдні меч, мечик, 'дерева'ний ніж у терниці', однак на заході вона проходить лише до Горині.

Останні ізоглоси пасма беруть участь у формуванні його волинсько-та правобережнополіської або лише правобережнополіської частини. Так, по лінії Іванків - Радомишль - Новоград-Волинський - Костопіль - Володимир-Волинський проходить горизонтальна ізоглоса правобережжя Дніпра, на північ від якої овець підкликають за допомогою вигуків шутка-шутка, шут-шут, шус'а-шус'а, шуту-шуту, а далі на схід, у тому числі й у поліському Лівобережжі - бир-бир, б'ір-б'ір, бар-бар, бра-бра, б'ірка-б'ірка, брушка-брушка, бришка-бришка, бирк'і-бирк'і, брус'і-брус'і, бр'і-бр'і, бир'а-бир'а, бир'і-бир'і, бирушка-бирушка, б'ірушка-б'ірушка, б'іруш-б'іруш, бири-бири, бр, бар. У говірках на південь від неї вживаються вигуки баз'-баз', биз'-биз', самостійні або паралельно з бир-бир, шут-шут і под. Таким чином, слова баз'-баз', биз'-биз' у нашому дослідженні зафіксовані лише в говірках, суміжних з поліськими у правобережжі "Дніпра. Однак слід мати на увазі, що вигук баз'-баз', у його різних варіантах, "власний подільському, волинському, наддністрянському і частково надсянському та лемківському говорам, відомий також у багатьох говорах західно- та східнослов'янських мов".

Також горизонтально протиставляє північні говори південним піднята дощю вище у волинському Поліссі лугинсько-сарненсько-маневицько-любомльська ізоглоса, яка після Лугин повертає до Малина та Бородянки. Діалектну специфіку її ареалів становлять знічні назви б'ійка, бийка, будика, бейка, бойка, збейка, бойн'а, бийенка, б'ієнка, бийанка, бойнина, рідше, переважно в київському Поліссі, маслобойка, маслобуйка, маслабуйка, маслабуйка - південні масл'анка, масл'онка, масниц'а, масниця, маснеца, масничка, масл'ан'іца 'спеціальний пристрій для збирання масла'.

Нарешті, дві ізолекси по лінії Іванків - Новоград-Волинський протиставляють у межиріччі Дніпра - Случі північ півдню відсутність - наявність іменників борд'ух, борд'ут, борд'ук 'шлунок', 'свинячий шлунок', 'шлунок молочного теляти', 'шлунок у корови' та дієслів лашчат', лешчат', л'ешчат' 'видаляти статеві залози'.

У сучасній діактологічній науці не заперечується, що "відповідності між давніми племенними (етнографічними) і сучасними діалектними східнослов'янськими ареалами, за незначними винятками, виявляються в

усіх регіонах старого слов'янського заселення"². Однак найбільш складним для співставлення давнього племінного (як і феодального) членування та сучасного діалектного ландшафту є лівобережне Полісся. За даними Повісті минулих літ, сіверяни, що заселяли його, жили в басейні Десни, Сейму та Сули³. Пізніше територія Чернігівського удільного князівства збільшилася приєднанням сусідніх земель (радимичів, в'ятичів, Муромської волості) і вже на початку XII ст. включала землі, розташовані в басейнах Десни та Сейму, Сожу та Верхньої Оки. Посейм'я займало проміжне положення між Чернігівською та Переяславською землями⁴. Однак, хоча західна частина сіверян рано ввійшла до складу Київської Русі, східна й південна її частини були сильно спустошені кочівниками. Тому не випадково в нашому дослідженні ізоглоси, що виділяють лівобережно-поліський діалект, окреслюють не південні та південно-східні кордони сіверян та Чернігівського князівства, а кордони більш пізніх етнововних процесів, пов'язаних із набігами кочівників та дозаселенням спустошених земель вихідцями з інших територій. Загалом вони проходять набагато північніше племінних та феодальних границь, приблизно по лінії Глухів - Королів - Борзна - Остер.

Так, процес більш пізнього дозаселення Посейм'я та Подесення наочні ілюструють ізоглоси ямпільсько-менсько-носівсько-ічнянсько-роменського пасма. Лексико-семантичний матеріал на південь та південний схід від пасма настільки оригінальний і виразний (у порівнянні з власне поліським), що поява його тут у пізніші часи не викликає сумнівів.

Це стосується слів сурела, сурел'а, сурело, цурела, цурело, цурел', 'частина ноги від коліна до стопи', які майже відсутні в науковому обігу (слово суре з 'гомілкова кістка' і 'будь-яка довга трубчаста кістка' зафіксоване в словнику Б. Грінченка⁵).

Слово с(ц)урел'⁶ а(о) перебуває в алофонічних відносинах з лексемою цурка, яка відома в говорах із значеннями 'короткий обрубок жердини, тички', 'невелика загострена з одного боку паличка для в'язання снопів' і, швидше всього, втратила значення 'порожниста кістка', на що вказують відзначене нами кролевецьке (с. Груське) цурка 'частина ноги від коліна до стопи' і мозирське (с. Пеньки) цурка 'кість руки' (М. В. Никончук, картотека Лексичного атласу правобережного Полісся, № 954). Слов'янське ц(ч)урка має відповідники і в неслов'янських мовах. Воно об'єднується з литовським kiauras 'дірявий, діра', латинським саугс 'те ж'⁶.

У цьому плані цікаві й лівобережнополіські (побіля Десни) назви кул'т'а, култишка, кулдишка 'запалок окаліченої ноги', які вважаєся власне російськими, тобто відсутніми в українській і білоруській мовах.⁷

Східнослов'янська лінгвогеографія цих слів дає підставу допустити, що в Подесення вони були привнесені етнічною групою слов'ян, які, мігруючи, поселялися біля ріки.

Безсумнівно, привнесені в ареал і назви з коренем кляг-: гл'аганка, гл'оганка, кл'оканка, згл'аганка 'кисле, устояне молоко', рідше 'коров'яче або овече молоко, заправлене висушеним курячим шлунком', несвіже молоко, яке скипілося на вогні', які належать до так званих карпатизмів⁶. До речі, в лівобережному Поліссі та суміжних південних територіях ще недавно практикували доїння овець, вживання в їжу овечого молока.

На поліському діалектному фоні специфічні й присеймські назви кінчика свиячого рила п'атачок, п'атачок та значення лексеми курінє (курин', кур'ін', курен' і под.) 'стоянка з вогнищем, але без будівлі'. Остання розглядалася М. Фасмером як запозичення у східнослов'янські із чагатайської мови. Ним же повністю заперечувався (всупереч Ф. Ф. Фортунатову та Ф. Міклошичу) зв'язок з дієсловом курити⁹. Однак ареально виразне присеймське значення лексеми 'стоянка з вогнищем, але без будівлі' дозволяє по-новому підійти до її етимологізації та обґрунтування первинного значення. Зв'язок її з спільнослов'янським дієсловом курити безперечний¹⁰.

Література.

1 Прилипко Н. П. Випуки, якими кличуть та відганяють овець у говорах української мови (лінгвогеографічна характеристика) // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доповідей. - Ужгород, 1978. - С. 53.

2 Климчук Ф. Д. Древнее племенное деление восточных славян в свете современного диалектного ландшафта // XV Республіканська діалектологічна нарада: Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: Тези доповідей і повідомлень. - Житомир, 1983. - С. 10.

3 Повесть временных лет. - М.; - Л., 1950. - С. 11.

4 Історія Української РСР. - К., 1977. - Т. I. - С. 352-353.

5 Словник української мови: В 4 т. / За ред. Б. Грінченка. - К., 1958-1959. - Т. 4. - С. 230, 231.

6 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. - М., 1964-1973. - Т. 4. - С. 387; Skowmuł prębowianski: C - daw nota. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. 1976. - N. 2. - S. 294-295; Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - М., 1955. - Т. 2. - С. 216, 217.

7 Никончук Н.В. К интерпретации балтославянских лексических параллелей // Полесье и этногенез славян: Предварительные материалы и тезисы конференции. - М., 1983. - С. 56, 57; Фасмер М. Указ. раб. - Т.2. - С. 413.

8 Клепикова Г.П. Славянская пастушеская терминология (ее генезис и распространение в языках карпатского ареала). - М., 1974. - С.150.

9 Фасмер М. Указ. раб. - Т.2. - С. 425.

10 Лопатин В.В. Бедокур // Этимологические исследования по русскому языку. - М., 1962. - Вып. 2. - С.150. Лучиц-Федарэц І.І. Будаўнічая тэрміналогія // Лексіка Палесся у прасторы і часе. - Мінск, 1971. - С.153.; Мартынов В.В. Семантические архаизмы на южнославянской языковой периферии // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. - Л., 1977. - С.183.

Надійшла до редколегії 09.08.92

О.П.КАРПЕНКО, канд. ф.ол. наук,
ін-т мовознавства АН України

ГІДРОНІМНІ ЕТИМОЛОГІЇ. МЖЕНЬ

Дється етимологічний аналіз поліського гідроніма Мжень. На основі характерного для слов'янських мов (зокрема в сфері географічної номенклатури) семантичного переходу "метеорологічне явище" ↔ "болото" для слов'ян. * mǫžьnъ пропонується вихідне значення "болото".

До системи поліського гідронімікону входить назва струмка Мжень, на якій дослідники досі не зупиняли своєї уваги. Пояснюється це, очевидно, її відсутністю у реєстрах найвідоміших каталогів річок України, зокрема в "Словнику гідронімів України". Разом з тим вона фігурує в історичних документах і продовжує жити в живому мовленні місцевого населення Житомирщини. Струмок Мжень бере початок у с. Кирдани Овруцького р-ну Житомирської обл., впадає в р.Норинь (Анк., 1989; ОКІМ). Дещо на північ від струмка ще в повоенні роки існувало с-ще Мжень (Мжан'; Анк., 1989; ОКІМ), с. Мжень Гладковицької вол. Овруцького пов. Волинської губ. (Теодорович, I 313; Vasmer, 5, 543), Mžen (SG. 8, 448: 15, II, 366), перейменоване в 1947 р. на с.Данилівка (АПУ-1947, 999). Спорідненими з назвою Мжень можна вважати український гідронім Мжа - р., п. Сіверсь-

кого Дінця п. Дону; м.Валки Харківської обл. (ОКІМ; Шекатов, І, 724-726), 1571 р. "меж Мжа и Коломакъ" (АМГ, 1, 7), більше відомий тепер у формі чоловічого роду - Мож (СІУ, 369; пор. також ойконім Мжа Харківської обл; АПУ-1969, 2, 479) і чеські топоніми: р. Мже (SSJČ, 14-17, 1310; Фасмер, 2, 617), Мže, 1154 р., Мза, Мзам, XIV-XV ст., Муза, Мзіс, Мзе (Gebauer, 2, 428), с. Мзалу в 7 км від Неханік; 1404 р., Мзан (Profous, 3, 168).

Наредені східно- та західнослов'янські назви одержують надійне пояснення на групі слов'янської лексики, пор. укр. мжа "дрібний частий дощ", мжити, мжить "мрячити (про дощ)" (Гр., 2, 421), діал. поліськ. мжа "мокра, сира із затяжними дощами погода" - Гомельська обл., імжа "те саме" - Коростенський р-н Житомирської обл. (Ник., 106), імжа - бездорож "негода", імжить "(про дощ) мрячити" (с.Клибини Поліського р-ну, с. Соснівка Димерського р-ну Київської обл.; МЕ, 1985; Лис., 32), діал. мжа "мжичка", мжити "(про дощ) моросити" (Онишкевич, 1, 439), західноволин. мжте, мжеть "дрібно моросити" (Корзонк, 162). Залучення ширшого кола слов'янської лексики збільшує діалектний значень. Поруч із метеорологічними термінами: рос. діал. мжа "дрібний дощ, мряка", мжель "те саме", мжичка/мжечка "те саме", мжичка "мокрый сніг з дощем", мжичка "холодний туман", мжить 1. "моросити (про дощ)", 2. "утворюватися, випадати холодному туману", мжиться "затягуватися холодним туманом" (СРНГ, 18, 151), Білоруськ. діал. імжабы "імлістий", імжацца, імжаць "моросити", мжэка "імла; дрібний дощ" (Касьяловіч, 145), імжа "дрібний дощ (восени)", імжаць "моросити, падати дрібненькими крапельками, сіятися, як крізь сито (про дощ)" (Бялькевіч, 214), чеськ. мжелі "мряка; почало моросити" (ЧРС, 1, 410), мжени, мжити 1. "дрібний, частий дощ; моросить"; 2. "падає туман, туманіє"; 3. "оповивати туманом, з'явувати туманом" (SSJČ, 14-17, 1311), польськ. мжує "про дощ падати густо дрібними крапельками; сипати, накрапати" (SJP, 4, 942) - виступають лексичні одиниці, що характеризують стан людини. Сюди слід зарахувати рос. мжа "виснаження, слабість", мжливый (мжливый) "млосний, виснажливий" (СРЯ XI-XVII, 9, 145), польськ. мжес "бути слабим, хворобливим, хиріти, марніти" (Sl. st., 4, 390), старочеськ. mžeti, mži, mzis "хвороблива людина" і назву хвороби мже "туберкульоз, сухоти" (Gebauer, 2, 428).

Досить широко представлені в слов'янських мовах співзвучні лексеми із значенням "мигати, мерехтати": давньоруськ мжити - мжити "заплющувати" (Ср., 2, 226), церковнослов'ян. мженіє, мжити "стосовно очей: мружити, щупити, стуляти, змикати" (ОЦС, 2, 1395), мжити (мжжити) 1. "щупитися (від яскравого світла)", 2. "прикривати, стуляти очі (під час дрімоти, забуття, від виснаження)", 3. "зудіти, свербіти", 4. "меркну-

ти, заходити (про сонце)" (СРНГ XI-XVII, 9, 145), рос. діал. мѣтити "мружити, щупити очі", "дрімати" (СРНГ, 18, 151), білоруськ. мѣняць, сомѣняць "змикати, щупити" (Носович, 294), чеськ. mlítka "миготіння в очах" (ЧРС, 1, 410), польськ. młóć, młóżyć, młikać "миготіти, мерехтіти" (Linde, 3, 134). Щодо етимологічних зв'язків останньої групи лексем, то вони добре простежуються на фоні інших слов'янських мов, пор., напр., сербохорват. вторинні форми, де спостерігається ступінь кореня з -е-, смежураватисе, намежуратисе "моритися";¹ вони зводяться до праслов'ян. mъžiti "змикати (очі)", а далі до і. -е. кореня *mъig- "мерехтіти, кліпати" або "ставати темним",² що знаходить продовження в лит. miegoti "спати", nemiga "безсоння",³ пор. також рос. діал. мѣж "дрімота", морити "дрімати" (СРНГ, 18, 151). Якщо індоєвроп. *mъig- є надійним джерелом для праслов'ян. *mъžiti/miziti "мерехтіти, дрімати", *mъža "дрімота", то розгляд у цьому гнізді семантичних значень "моросити, бути вологим" та "слабувати, бути хворим" уже В. Махеку здавався сумнівним. Визнавши для чеського дієслова měiti вихідну форму *mъžiti, споріднену з давньонорв. mugga "дрібний дощ", він чітко розмежував значення "моросити" і "мерехтіти".⁴ Отже, починаючи з В. Махека, стало можливим говорити про генетичку спорідненість назв, що називають метеорологічні явища з індоєвроп. *mъig-/mъeuk- "вкриватися туманом" (Pokorny, 1, 144). Іздалеки пошуки в цьому напрямі дозволили виявити лексичні одиниці, які тривалий час не мали надійної етимології. Цілий ряд таких назв, напр., кашуб.-словін. mъžava "дощ", словен. mъža, mъžava "болото", miziti "бути м'яким, соковитим" та болгар. діал. замъгли се "затягатися імлою". мұғль сә "вкриватися хмарами" пояснила Л. В. Куркіна шляхом зведення їх до реконструйованого праслов'янського гнізда *mъig-/mъž-.⁵ Як продовження вказаних праслов'янських основ розглядає дослідниця і ряд словенських дімніонімів: Mъža, Mъze, Mъže (скуди ж Mъže, Mъže, Mъžice то-що), які були наведені Ф. Безлаєм, проте традиційно співвіднесені ним через ряд поправок з індоєвроп. *mъigh-/mъigh- (Bezla, 20-21).

В етимологічній праслов'ян. групі *mъig-/mъž- знаходять обґрунтоване пояснення лексичні факти, що передають фізичний стан людини, найчастіше хворобливість. Загалом поганий стан людини і природи досить часто ототожнюється в слов'янських мовах і зводиться в одну семантичну модель: пор. рос. діал. мѣжет "домити хворе місце" (СРНГ, 18, 151), старочеськ. mъietti, mъiet "хворобливий", mъe, чеськ. mъe "сухоти" (Mašek, 386) і чеськ. діал. mъet = tliti "тліти, трухлявіти, гнити" (Gebauer, 2, 428). Безумовно, має рацію В. Махек, відновлюючи для чеської лексики mъet "тліти; хворобливий" праформу з коренем *mъž-. Небезпідставною видається й запропонована спорідненість з семантично близькими формами: рос. mъgnut' "тліти, ставати вологим, мокнути", mъgъlъjavu

"хворий, недужий", *propozglyj* "тухий, прілий, трухлявий, гнилий, запліснявілий (про погоду; дологість)".⁷ Якщо семантичний паралелізм наведених слів очевидний, то різниця між ними полягає лише в дещо відмінному фінальному оформленні: -zg (*tъz-: *tъzg-). Фактичний матеріал інших слов'янських мов, зокрема і східнослов'янських (див. вищевказані приклади), засвідчує семантичний перехідний ланцюг одного класу термінів у інший, який в конкретному випадку має досить значну амплітуду коливання, проте обмежується трьома основними семантичними ланками "мрячити, моросити, вкриватися імлою" (включає метеорологічні терміни) --> "болото, трухлявини, гниль, пліснява" (вміщує географічні терміни) --> "хворобливий, слабкий" (лексема на позначення загального стану людини). В існуючому колі значень, безперечно, хронологічно пізнішими, а відтак і вторинними, слід визнати саме ті мовні знаки, що позначають фізичний стан людини, бо вони розвинулися на ґрунті індоєвропейських гнізд, яким притаманне конкретне значення, в даному разі *teug-/*teuk - "вкриватися імлою". Як показав простежений апелативний матеріал, окремі слов'янські мови й нині зберігають набір лемем, що максимально забезпечують семантичні мікрополі. Також можна визнати чеську мову. Інші з певних причин втратили окремі семантичні ланки в загальному ланцюгу. Так, сучасні східнослов'янські мови суцільно засвідчують вживання лише метеорологічних термінів, на діалектному рівні російської та білоруської мов простежуються слова на позначення стану людини при практичній їх відсутності в українській мові. Втрачені східнослов'янськими мовами й лексеми семем "болото". Цьому мовному регіону при відсутності географічних термінів, похідних від *tъz-, притаманні головним чином лексеми, утворені від коренів *tu-zg-/*tъzg-, типу мозглий, мзга. Втім не виключено, що східнослов'янський ареал або якась його частина мали в своєму розпорядженні повний набір семем у більш віддалені часи.

У зв'язку з цим видається своєчасним повернутися до поліських назв Мужень, локалізованих в одній з найстарожитніших зон давнього слов'янства. Справа не тільки в тому, що гідроназви цієї території увібрали в свої основи виключне багатство діалектних термінів різних класів лексики (метеорологічна, землеробська, географічна), але й в тому, що вони законсервували терміни-етимони, які зараз уже східнослов'янським говорами невідомі, проте стійко утримуються в географічних назвах - цього невичерпного джерела мовного багатства минулих поколінь. Висуваючи тезу про збереження реліктових слів і архаїзмів в основах поліських назв річок, ми поділяємо думку М. І. Толстого про те, що "поліська географічна термінологія (яка також виступає як етимон гідронімів. - О. К.) близька до праслов'янської не тільки за складом лексем (серед яких число пізніх заміщень загалом незначне), але й за семантикою термінів, що, очевид-

но, слід пояснити близькість географічного середовища в Поліссі до географічних особливостей слов'янської прабатьківщини і деякою архаїчністю поліських діалектів".⁸ Гідронім Мжень і одноіменний ойконім становить інтерес з боку семантичної мотивації праслов'ян. *mъz-. У колі існуючої апелятивної лексики слов'янських мов він знаходить надійне пояснення на підставі географічного терміна семантики "болото". Враховуючи навіть семантику нині відомих метеорологічних термінів мжа, імжа, імжень, можна говорити про семантичний перехід "покритий імлою (тобто вологий), дрібний дощик" --> "болото; гниль, цвіль", оскільки такі переходи є закономірними для цих двох груп лексики. Пова тим, слов'янські мови, й найпоследовніше чеська мова, зберігають ці семантичні відношення. Насправді простежуються вони й у мові словенської апелятивної лексики і в географічних назвах із збереженням аблаутного ряду u : ъ.⁹ Отже, можемо припустити, що термін мжень для характеристики болотних місць побутував і на Поліссі.

Гідронім Мжень (бас. Ужа) слід поставити в один ряд із західнослов'янською річковою назвою Мзе, яку вже М. Фасмер, услід за Е. Бернекером (всупереч Шевар'ю), протимологізував на слов'янському, а не на германському ґрунті. Щоправда, вихідною формою як для українського гідроніма Мжа (пр. Сіверського Дінця), так і для чеського Мзе, М. Фасмер вважав *mъzo : *mъzъr : індоєвроп. *metǵh₂.¹⁰ Подібну форму *mъz-ia подає й А. Профус для чеської назви нп Мзалу й прочитав її як "люди з надріччя Мжи".¹¹ Ми припускаємо, що чеський гідронім Мзе і українські Мжа, Мжень мають первинну форму *mъza : mъzenъ, похідну від дієслова *mъziti < індоєвроп. *meug-/meuk-. Саме за такого пояснення чітко проявляється семантична модель "покривати імлою" --> "болото; трухлявина, гниль" --> "хворобливий, слабий" і без зайвих застережень пояснюється семантика гідрооснов. У сучасних східнослов'янських мовах слідів цього географічного терміна практично не залишилось. Зараз, як правило, побутують лише метеорологічні терміни -а, основи - мжа, імжа. Проте подекуди в діалектній мові ці іменні основи співіснують або навіть переважає надається формі мжень. Так, із приставним -і вона засвідчується знову ж таки на Поліссі в білоруських говорах - імжень "імжа; дрібний дощик" (ЗСБМ, 3, 334). Брянські говори представляють мжелъ з кінцевим сонорним приголосним -л' "дрібний дощик, мрячка" (СРНГ, 18, 151). Як бачимо, лексичні можливості східнослов'янських мов далеко не вичерпані. Це в більшій мірі це стосується діалектної мови, зокрема української, яка в надрах поліських говорів приховує значний лексичний матеріал, який досі не надходив до наукового обігу. Таким чином, категорично стверджувати, що українській мові, тим більше її діалектам, невідомий термін *мжень "болото", засвідчений в основах гідронімів, передчасно.

Адже зовсім не виключено, що лексема чужень буде ще одним свідченням на користь архаїчного «кладу» словенської мови в її зв'язках із східнослов'янською зоною, який, на переконання Ф. Безлая, здійснюється через західнослов'янські мови.¹² Ономастичний матеріал Полісся є іскравим тому підтвердженням, справа за відповідними пошуками на аледативному рівні.

Умовні скорочення

АМГ - Акты Московского государства, издания императорской Академии наук. - Т. I-III. Разрядный приказ. - Спб., 1890-1901; Анк. - Анкета Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; АПУ - 1947 - Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. - К., 1947; АПУ-1969 - Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ. - К., 1969. - Т. 2; Бялькевич - Бялькевич І. К. Краєви слоўнік ўсходняй Мугілоўшчыны. - Мінск, 1970; Гр. - Гринченко Б. Словарь української мови. - К., 1958. - Т. 2; Каспьярович - Каспьярович М. І. Віцебскі краёвы слоўнік. - Віцебск, 1927; Корзоники - Корзоники М. М. Матеріали до словника західноволінських говірок // Українська діалектна лексика: Зо. наук. праць. - К., 1987. - С. 62-267; Лис. - Лисенко П. С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся. - К., 1961; МЕ - Матеріали експедиції; Ник. - Никончук М. В. Матеріали до атласу української мови. - К., 1979; Носович - Носович І. І. Словарь белорусского наречия. - Спб., 1870; ОКІМ - Ономастична картотека Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; Онишкевич - Онишкевич М. Я. Словник бойківських говірок. - К., 1984. - Т. 1; ОПУ - Словник гідронімів України. - К., 1979; Ср. - Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. - Спб., 1882. - Т. 2; СРНГ - Словарь русских народных говоров. - Л., 1982. - Вып. 18; СРЯ XI-XVII - Словарь русского языка XI-XVII вв. - М., 1983. - Вып. 9; СРС - Словарь церковнославянского и русского языка. - Спб., 1857. - Т. 1-2; Теодорович - Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. - Почаев, 1888. - Т. 1; Фасмер - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М., 1967. - Т. 2; ЧРС - Чешско-русский словарь / Под ред. Л. В. Колецкого, Я. Филиппа и О. Лешки. - М., 1976; Щекатов - Щекатов А. М. Словарь географический Российского государства... - М., 1804. - Ч. 1; ЭСЕМ - Етимологічний слоўнік беларускай мовы. - Мінск, 1985. - Т. 3; Bezlaј - Bezlaј F. Slovenska vodna imena. - Ljubljana, 1956. - D. 2; Gebauer - Gebauer J. Slovník staročeský. - Praha, 1916. - D. 2; Linde - Linde B. Słownik języka polskiego. - Lwów, 1857. - T. 3; Machek - Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. - Praha, 1968; Profous - Profous A. Mistní jména v Čechách: Jejich vznik,

původní význam a změny. - Praha, 1951. - D.9; SG - Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1880-1902. - T.1-15; SJP - Słownik języka polskiego. - Warszawa, 1962. - T.4; SK st. - Słownik staropolski. - Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964. - T.4. - Z.3-5; SSJČ - Slovník spisovného jazyka českého. - Praha, 1960. - T.14-17; Vasmer - Vasmer M. Russisches Geographisches Namenbuch. - Wiesbaden, 1971. - Bd.5.

Інші скорочення: бас. - басейн; білоруськ. - білоруська; болгар. - болгарська; вол. - волость; давньонорв. - давньонорвезька; давньоруськ. - давньоруська; діал. - діалектний; індоевроп. - індоевропейська; кашуб. - словін. - кашубсько-словінська; м. - місто; нп - населений пункт; обл. - область; п. - права притока; польск. - польська; пов. - повіт; пр. - притока; праслов'ян. - праслов'янська; р. - річка; р-н - район; рос. - російська; с. - село; словен. - словенська; старочеськ. - старочеська; сербохорват. - сербохорватська; с-ще - селище; укр. - українська; церковнослов'ян. - церковнослов'янська; чеськ. - чеська.

Література

1 Петлева И. П. Праславянский слой лексики сербохорватского языка. СЛ // Этимология, 1977. - М., 1973. - С.31;

2 Див. детальніше про це: Мельничук О.С. Етимологічні розвідки. 4. Праслов'янське *mogti "могти" // Новознавство, 1980. - N 6. - С.52. Меркулова В.А. Украинские этимологии. 1 // Этимология, 1973. - М., 1975. - С.59; Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern: München, 1959. - Bd.1. - S.712;

3 Būga K. Rinktiniai raštai. - Vilnius, 1958. - T.1. Psl. 470;

4 Machek V. Etymologický slovník jazyka českého: Druhě, opravené a doplněné vydání. - Praha, 1968. - S.386;

5 Куркина Л.В. Южнославянские этимологии (*kujati/*kaviti и *kvyati/*kuvati, *mug-/mъž-, *plesmo, *ob-pletъ; *přkati, *přčiti/*přčiti; *kujь/*kuja; *tulъ, *tvelъ) // Этимология, 1982. - М., 1985. - С.16;

6 Там же. - С.17;

7 Machek V. Op. cit. - S.386;

8 Толстой Н.И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. - М., 1969. - С.243;

9 Див.: Куркина Л.В. Указ. соч. - С.17;

10 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М., 1967. - Т.2. - С.617;

11 Profous A. Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam

a změny. - Praha, 1951. - D.3. - S.168;

12 Bezlaž F. Stratigrafijs Slovanov v luči onomastike // Slavistična revija I. XI. Nr. 1-2.

Надійшла до редколегії 10.06.92

В. П. ШУЛЬГАЧ, канд. філол. наук,
Ін-т мовознавства АН України

УКРАЇНСЬКІ ГІДРОНІМИ З ОСНОВОЮ *SVIN-

Розглядаються українські назви річок з основою свин-. Констатується їх генетична і хронологічна неоднорідність. Висловлюється припущення про зв'язок окремих гідронімів з іменами, похідними від дієслів на -по-, або безпосередньо з дієсловами такої структури.

Топоніми з основою свин- є досить частими на слов'янських землях і вже не раз привертати увагу дослідників. Існують різні точки зору щодо походження подібних назв, хоча загалом автори приходять до думки про їхню генетичну різноплановість.

Так, Е. Дікенман назву р. Svin(n)a в бас. Сави виводить із svinja "schwein"¹. І. Дуріданов гідронім Svinja reka тлумачить як "Schweineflub"². Подібним чином пояснює ойконім Świnoujście на узбережжі Балтійського моря (Польща). В. А. Никонов, вбачаючи тут зв'язок з назвою р. Świna < svin "вепр, дикий кабан" і апелятивом устя: "устя р. Свіни"³. Пор. те місцеві назви типу Свіна в Болгарії, які Й. Займов зіставляє зі зниклим говірковим свин "свинарник"⁴, а також білоруські гідроніми бол. Свінохі р. Свінавод на Лемельщині, які пов'язують із словосполученням свіная вода⁵. Відомі також спроби співвіднести гідрооснову свин - з назвою рослини śvida, пол. świdwa "Cornus sanguinea" або з реконструйованим *sveid- "волога"⁶. Можливо, правдоподібне зіставлення польського лічоніма Świniec, варіант Swiniec з апелятивом świniec, або świński korzeń - рослина Rhizoma veratri⁷, як і литовських назв озер Svinuka, Svinka - з назвою рослини свинуха "Eryngium planum, Polygonum arenarium", хоча і Банагас у даному випадку не виключає й зв'язку з рос. свинья, блр. свінерня "грузьке місце, де купаться свині"⁸. Пор. ще точку зору В. Дамбе, за якою латинські назви кутюрів Svinti, Svintenes, Svinti, Svinsteri

порівнюються з діалектним дієсловом *svīnīt* "scheuern, reiben, beschmutzen, mit Schweiss besudeln" або з рос. свинья, пол. *świna* "свиня". При цьому вказується, що етимологію наведених назв установити важко, однак їх співвіднесеність зі слов'янськими мовами безперечна⁹.

Однак, як справедливо зауважує Є. М. Катонova, є серйозні підстави сумніватися в "свинячій" семантиці слов'янських Свинок (зважаючи навіть на існування гідронімів типу лтс. *Sūku ežers* (сūка "свинья"), лит. оз. *Vėprys* (*vepris* "дикий кабан")¹⁰, або, скажімо, грецьк. р. Сис - "свиняча"¹¹. Дослідниця пропонує зіставляти білоруські назви Свино, Свинка з такими, як, наприклад, р. Свідзіца в бас. Зах. Двіни, балтійські **Svėdā, Svėdasaĩ, Svėdupis*, д.-прус. *Swyden, Sweyden*, тобто відновлює для них основу "свидн"¹², яка, додамo, представлена і в складі українських гідронімів, похідних від назви рослини *Cornus sanguinea*: пот. Свидник, рр. Свидня, Свидовець і под.¹³. Не можна, нарешті, обминути увагою й припущення В. Шміда, за яким назви річок з основою свин- тлумачаться в контексті так званої давньоевропейської гідронімії. В. Шмід вважає пояснення польських гідронімів рр. *Paręta, Wieprza, Świna* ч. аз їхній зв'язок з апелятивами *prosię, wieprz, świna* результатом вторинних асоціацій. Для назви р. *Świna* він реконструює вихідне *sućeinā* і порівнює її з назвами р. *Svene* у Східній Прусії, *Suwene* - у Курляндії, Сава - на Балканах, виходячи з апофонії основ **weu-, *wu-, *sōu-*¹⁴.

За матеріалами "Словника гідронімів України", на терені республіки зафіксовано більше як 70 назв проточних вод з розглядуваною основою. Зрозуміло, що вони неоднорідні як за походженням, так, відповідно, і за хронологією. Частина гідронімів могла бути утвореною від назв населених пунктів, наприклад, р. Свинонбичка (п. Смілки л. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра; СГУ, 491) - с. Свинобичі Баранівського р-ну Житомирської обл. або відповідних мікротопонімів чи антропонімів: б. Свинарів Яр (бас. Міусу; СГУ, 489), пот. Свинарків Збір (п. Білої Тиси л. Дунаю; СГУ, 489), р. Свинківка (п. Колмака л. Ворскли л. Дніпра; СГУ, 490) тощо, пор. сучасне прізвище Свинар с. Бутрин Гошанськ. р-ну Ровенськ. обл.; Анк., 1989), блр. Свіня, Свінко, Свінік (Бярэля, 369). Вони є явно вторинними, і тому подальше тлумачення в даному випадку виходило б за межі власне гідронімного етимологізування. Деякі назви річок, як-то: Свинорія (бас. Горині п. Прип'яті п. Дніпра), Свинорійка (4 фіксації; СГУ, 490) - утворені лексико-семантичним способом від відповідних географічних термінів, пор. блр. свінары "грузьке місце, де купаются свини" (Ялкін, 172). Можливо, сюди ж рр. Свинотік (л. Дніпра), Свинотоп (л. Дніпра), Свинотопка (бас. Пд. Бугу; СГУ, 490), хоча співвідносні їм апелятиви нам невідомі. Слід також рахуватися з те-

оретично можливою мотивацією семантики досліджуваної гідрооснови у зв'язку з назвами рослин, про що вже йшлося вище, пор. укр. свина трава, свинук (*Potentilla argentea*), свинарик (*Salvia verticillata*), свинки (*Xanthium strumarium*), свиниха (*Nardus stricta*), свинуха (*Chaenopodium album*) тощо¹², блр. свiннiхa "сивець (трава)" (Свяжынскі, 10), свиняча лебеда (*Chaenopodium hybridum* L.) - росте на городах, по берегах річок, ручаїв та озер¹³. Однак тут потрібна надійна перевірка в кожному конкретному випадку.

Предметом нашої уваги є, насамперед, назви типу р. Свиня (п. Рати л. Зах. Бугу л. Вісли; Нестерівськ. та Сокальськ. р-ни Львів. обл.; СГУ, 491), а також Свинка (1. пот., п. Боржави п. Тиси л. Дунаю; 2. р., л. Жерева л. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра; 3. л. рук. Орелі л. Дніпра; 4. р., бас. Стиру п. Прип'яті; 5. р., п. Десни л. Дніпра; СГУ, 489-490; 6. р., п. Зах. Бугу с. Корчин Радеківськ. р-ну Львівськ. обл., Анк. 1985; 7. р., п. Зах. Бугу; 1545 р., була межею між польськими та литовськими володіннями: ТК ПНБ; I 8131, 411). Особливо цікавим є деснянський гідронім, який має вихідний варіант Свинь. Цю літописну форму (1152 р.) А. П. Корепанова кваліфікувала як "темну", посесив на -j(b) від *Свинь чи *Свень (ЕСЛДНПР, 130-131), що видається сумнівним, оскільки названий суфікс з індивідуально-посесивним значенням оформляв, як правило, ой-коніми.

Гідронімна пара Свинь (Свиня) не є поодиноким, пор. ще Злинь (бас. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра) - Злінка (бас. Случа п. Прип'яті, СГУ, 215), Слінка (бас. Пела л. Дніпра; СГУ, 510), префіксальна структура яких (пор. р. Лінка пр. Самари л. Дніпра; СГУ, 314) дає підставу припускати їх похідність від імен, що сягають відповідного дієслова на -но: пол. *linęti, спорідненого з *litі. Пор.: укр. линiти, рос. діал. лиiуть "потекти", "плеснути", "налити", блр. лiнуць "вилити", "потекти, хлинути", схв. линiти "потекти", ст.-пол. linęb, ст.-чеськ. linuti "те са-ме"¹⁴. На думку М. Ж. Варбо, при творенні від дієслів на -но імен чи дієслів у похідних зберігався -n- із твірної основи як елемент, що за-вершував корінь, очевидно, в результаті розширення дієслівного суфікса -но- і зміщення морфемної межі.¹⁵

Виходячи з цих теоретичних засад, форму гідроніма Свинь можна, очевидно, розглядати як похідну від апелатива *свинь, етимологічно спорідненого з укр. (східнополіськ.) завинь "звивина річки" (Череп., 17), діал. завiн "частина внутрішнього вуха", діал. "закрутка з стеблин хліба на корені" (ЕСУМ, 1, 383), об'єднаних гальною ознакою кривизни, звивистості. Сюди ж відносимо й укр. (західноволин.) пiдвiнь "лихий вітер", пов'язане з дієсловом пiдвинути: А щоб тибá пiдвiнь пiдвiну́ла

(с. Млинці Іваничівськ. р-ну Волинськ. обл.; Корзонж, 184)*, рос. діал. обвинка "човен" (СРНГ, 22, 9) - йдеться, очевидно, про плетений човен на противагу збитим із дошок і видовбаним із суцільної колоди, укр. завинятко "вузлик, згорток" (Грінченко, II, 17), можливо, діал. свєнка "горизонтально розміщена частина димоходу на горіщі" (Корзонж, 214), с'в'інка "низька самопрямка, в якій махове колесо і катушка розміщені на одному рівні" (Никончук, 232), а також д.-рус. развина "ланцюг", слвн. izvīn "вивих", чеськ. úpiv "важіль", наведені Л. Е. Варбот.¹⁹ Ця лексика утворена або від імені, що сягає дієслова на -но-, або безпосередньо від дієслова на -но- з кореневим vi-: *vinoti (зє). Пор. укр. обвинутися "обмататися", увинуті "сплести, звити", "загорнути, обвити" (Грінченко, III, 3-4; IV, 310), діал. завинутися "пов'язатися хустков" (Корзонж, 126), блр. діал. завінучь-завінаць "зав'язати": Завінаць нагу або закруціць (СБГ, 2, 191), а також схв. вінути "вильнути", слвн. izvīniti se "вивихнути", чеськ. vinouti "вити, мотати"²⁰ (Щодо назв рр. Навина (Старосамбірськ. р-н Львівськ. обл.; СТУ, 381), Навинка (бас. Оки; Смоликая, 112), то вони є похідними від *vinoti, пор. укр. навиннути "навивати, навити, намотувати, намотати", навиняний "навитий, намотаний" (Грінченко, III, 469), рос. діал. навиня "полотно" (СРНГ, 19, 168).

У цьому контексті можна спробувати осмислити й вираз свинная дорога, записаний В. Добровольським у Дмитрівському пов. колишньої Орловської губ. й витлумачений, на наш погляд, у дусі "народної етимології": "тягнеться на багато верств, обминаючи чимало рік і поселень, за переказом, дорога ця є шляхом татар, яких народ обзивав свиньми"²¹ Очевидно, йдеться про один з татарських шляхів, зафіксованих в "Книге Большому Чертежу" в формі Свиная дорога: "4. Свиная дорога от Рыльска до Болхова; а тою Свиною дорогою прихаживали Болоградские татарова..."²²

Допускаємо, що семантика аперитива *свинь може бути відновлена як "звивина річки; кривизна", пор. з таким же значенням географічні терміни звивина, звивина, звивих, вильбля, ізвилья, вікруток, ізворот і под., зафіксовані Є. О. Черепановою на Чернігівсько-Сумському Поліссі (Черпа-

* Якщо зважити на те, що назви вітру, вихору часто репрезентують сему "крутити", пор.: укр. діал. цєрга "завірюха" (с. Гірники Ратнівськ. р-ну Волинськ. обл.; ДМЛП), із цєрга - слов'янський континуант із -g- розширенням від основи і -е. *(s) keg- "гнути, кривити; крутити, вертати" у ступені редукції кореневого вокалізму е-ряду; блр. діал. (брест.) круча "вихор, телиця, завірюха" (Сігеда, 78), укр. діал. крутавія "завірюха" (Корзонж, 144) і под., що сягає *krōt-.

нова, 45, 87-90), а в плані структури укр. діал. полян "вода під тонким шаром снігу і льоду", блр. плінь "течія"²³. Як похідні від імен *vīnъ/*vynъ за допомогою суфікса -ьн- можна пояснювати, очевидно, перші компоненти гідронімів пот. Свинний Звір (Міжгірськ. р-н Закарпатськ. обл.), Свинний Долоб (бас. Тиси л. Дунаю; Рахівськ. р-н цієї ж обл.; СГУ, 490), а також назву балки Винна долина (с. Заболотці Бродівськ. р-ну Львівськ. обл.; Анк. 1988), оронім Винна гора (с. Бототин Перемішлянськ. р-ну Львівськ. обл.; Цыгильк, 91) тощо.

Гідронім Свиня в бас. Зах. Бугу (Swynta, 1564-1565 pp.; Swynta, СГУ, 491), сюди ж назва гори Свиня (с. Стрілки Старосамбірськ. р-ну Львівськ. обл.; ОАІМ), можливо, сягають праформ *svīna *"кривизна; звинизна", пор. р. Свина (п. Оболи п. Зах. Дніни; Тольпанов, Покажчик), як і назви рр. Свинка (на Україні), Svinka - в Словаччині (Smilauer, 402), Свинка в бас. Оки (Смолицкая, 13) - демінутиви з суфіксом -к- і, не виключено, були вторинно переосмислені.

Умовні скорочення

Анк. - Анкета (Ін-т мовознавства АН України); Бірыла - Бірыла М.В. Беларуская антрапонімія; 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. - Мінск, 1969; Грінченко - Грінченко Б. Словарь української мови. - К., 1907-1909. - Т. I-IV; ДМШ - Діалектні матеріали, які зберігаються на кафедрі укр. мови Луцького педінституту; ЕСЛРНР - Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985; ЕСУМ - Етимологічний словник української мови. - К., 1982-1989. - Т. I-III; Корзонюк - Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. - К., 1987. - С. 62-267; Никончук - Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережжя Полісся). - К., 1979; ОАІМ - Ономастичний архів Інституту мовознавства АН України; Свяжінські - Свяжінські У.М. Лексичні регіоналізми гаворки вескі Турасполле Ушачкага району // Народная лексика. - Мінск, 1977. - С. 5-11; Сігеда - Сігеда І.І. Матеріали для діалектного слоуїка Брестчини // Народная лексика. - Мінск, 1977. - С. 70-91. СРНГ - Словарь русских народных говоров. - Л., 1965-1990. - Вып. 1-26; СБР - Слоуїк беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча. - Мінск, 1979-1984. - Т. I-V; СГУ - Словник гідронімів України. - К., 1979; Смолицкая - Смолицкая Г.П. Гидронимия бассейна Оки (Список рек и озер). - М., 1976; ТК ЦНБ - Топонімічна картотека Центральної наукової бібліотеки АН України (м. Київ); Тольпанов, Покажчик - Тольпанов А.И., Борисов И.А., Благутич В.И. Краткий справочник рек и водоемов БССР. - Минск, 1948; Цыгильк - Цыгильк В.Н. Могильники липец-

кой культуры у с. Болотня Львовской области // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы. - Ужгород, 1978; Череп. - Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. - Сумы, 1984; Янкін - Янкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. - Мінск, 1971.

Інші скорочення: б. - белка; бас. - бассейн; блр. - білоруська; бол. - болото; губ. - губернія; діал. - діалектний; д.-прус. - давньо-прусська; д.-рус. - давньоруська; і.-є. - індоєвропейська; л. - ліва притока; лит. - литовська; д.рук. - лівий рукав; лтс. - латиська; оз. - озеро; п. - права притока; пол. - польська; пот. - потік; пр. - притока; прсл. - праслов'янська; р. - ріка; рос. - російська; рр. - ріки словн. - словенська; ст.-пол. - старопольська; ст.-чеськ. - старочеська; схв. - сербохорватська.

Література

- ¹Dickenmann E. Studien zur Hydronymie des Save-Systems. Heidelberg, 1966. - Т. 2. - С. 171.
- ²Duridanov I. Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle. - Köln; Wien, 1975. - С. 171.
- ³Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. - М., 1966. - С. 373.
- ⁴Займов Я. Местные имена в Панаянско. - София, 1977. - С. 160-181.
- ⁵Тулицкая О. А., Елисеенко Е. А. Из наблюдений над региональной гидронимией Полесья // Региональные особенности восточнославянских языков, литературы, фольклора и методы их изучения: Тез. докл. и сообщ. III респ. конф. - Ч. I. - Ровень. - С. 52; Пор. також: Rieger J., Wolnicz-Pawlowska E. Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty. Wrocław etc., 1975. - С. 161.
- ⁶Jakus-Borkowa E. Hydronimia powiatu Świeckiego. - Opole, 1989. - С. 33.
- ⁷Pospiszyk A. Polskie toponimy i hydronimy południowej Warmii z okresu od XIV do XVIII wieku // Onomastica 1983. - XXVIII. - С. 47.
- ⁸Ванагас А. П. Литовские гидронимы славянского происхождения // Балто-славянские исследования. 1980. - М., 1981. - С. 156; Vanagas A. Lietuviu hidronimų etimologinis žodynas. - Vilnius, 1981. - С. 323-324.
- ⁹Дамбе В. Ф. Славянские следы в латвийской гидронимии и микротопонимии // Балто-славянские исследования. 1980. - М., 1981. - С. 160.
- ¹⁰Катонова Е. М. Данные гидронимии о балто-славянских контактах на севере Белоруссии // Балто-славянские исследования. - М., 1981. - С. 180-181.
- ¹¹Белецкий А. А. Названия рек Греции // Античная балканистика: Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья, Лингвистика, история, археология. - М., 1980. - С. 8.
- ¹²Катонова Е. М. Знач. праця. - С. 181; Jakus-Borkowa E. Знач. праця. - С. 63.
- ¹³Більш детально див.: [Железняк І. М.]. Балкансько-українські взаємозв'язки і паралелі // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. - К.

1981. - С. 60. ¹⁴Schmid W.P. Spuren baltischen Sprachen in Pommern // Hydronimia sylvanica. - Wrocław etc., 1989. - С. 120-121; Schmid W.P. Der Begriff "Alteuropa" und Gewässernamen in Polen // Onomastica. 1982. - Т. XXVII. - С. 67. ¹⁵Матеріали до української термінології та номенклатури (проект). - К., 1928. - Т. VII. - С. 281-282. ¹⁶Рычин Ю. В. Сорные растения: Определитель для средней полосы Европейской части СССР. - М., 1952. - С. 88. ¹⁷Більш детально див.: Варбот М. Ж. Праславянская морфология, словообразование, этимология. - М., 1984. - С. 139. ¹⁸Там же. - С. 135, 137. ¹⁹Там же. - С. 136. ²⁰Там же. ²¹Песни Дмитровского уезда Орловской губернии, записанные В. Н. Добровольским // Живая старина. 1906. Вып. III, IV. - С. 320. ²²Книга Большому Чертежу. - М.; Л., 1950. - С. 102. ²³Варбот М. Ж. Знач. праця. - С. 136, 139.

Надійшла до редколегії 10.05.92

О. А. МОГИЛА, канд. філол. наук,
Київ, пед. ін-т інозем. мов

МИФОЛОГИЧНІ МОТИВИ У МЕТЕОРОЛОГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ

Досліджена семантична організація метеорологічної лексики, одна з найбільш давніх і стійких лексичних груп української мови, на основі фольклорно-міфологічної інтерпретації позначуваних природних явищ.

Дослідження метеорологічної лексики українських говорів показало, що ця лексика становить багатий спеціалізований шар словникового складу української мови. Вона належить до давніх і стійких лексичних груп, для яких характерна, з одного боку, глибока архаїчність, а з другого - безперервність мовотворчого процесу, значна територіальна і семантична диференційованість.

Метеорологічна лексика, тісно пов'язана з такими елементами духовної культури, як вірування, повір'я, міфологічні уявлення і світосприймання людини, зберігає при цьому дуже багато архаїчних рис семантики, що становить значний інтерес для етимології та історії мови. Саме тому вивчення семантичної організації її вимагає постійного звертання до фольклорно-етнографічних текстів, "оскільки не найменування атмосферного явища, а назва процесу, який відбувається за народними метеоро-

логічними міфологічними уявленнями, характерна для цілого ряду слов'янських діалектних систем¹. Пояснити етимологію деяких назв можна лише на основі фольклорно-міфологічної інтерпретації позначуваних ними природних явищ. До цієї групи відносяться назви вихору ('в'ід'ми хрестини справл'ають, 'д'ід'ко гул'ає, 'д'ід'ко вес'іт'і граєте, злий се' жєнит, н'авки танц'уйут', чорт, в'ін, б'іда, нечиста сила злих'а, нечиста сила дес' п'ішла, нечистий дух, нечистий дух гул'ає, чортиц'а, чорт гул'ає, чорт зн'авс'а, чорт йде на об'ід, чорт на очеретин'і та багато інших), райдути (бож'і ворота, 'в'ід'ма масло колотит', 'в'ід'ма сорочки пере, 'д'івка воду бере, 'д'івоче коромисло, красна дівка, красна дівка воду бере, русalka, св'атка), сліпого дошу ('в'ід'ма масло продає, циганс'ке веремн'а, циганс'ке вес'іт'є, чаровниц'і масло робит'), туману (боби кур'ітс'і).

Дублетами до основних досить часто виступають римовані назви метеорологічних явищ, зокрема назви сліпого дошу, що, як правило, складаються із двовіршів, де перший рядок - стабільний: сонце світить (гріє), дош паде, у другому виражена власне номінація того процесу, який за народним спостереженням чи уявленням проходить під час дощу із сонцем: босоркани гада б'є, босоркани масло б'є, 'дідо бабу продає, Юрко жінку продає, чарівниц'і масло б'є. Часом ці римовані назви приводять до утворення самостійних найменувань. Так, самостійне найменування 'в'ід'ма масло б'є утворює суцільний ареал на Західному Поліссі. Його ізоглоса продовжується в середньополіських та волинських говірках. У надсянських говорах зафіксовано чаровниц'і масло роб'і (Поповичі Льв), у бойківських - вудир масло продає, у східнополіських - 'в'ід'ма сорочки пере (Нові Млини Чнг). У згаданих говірках ці словосполучення функціонують як самостійні найменування, але римованих назв тут уже не виявлено. Пор. повір'я, пов'язані з дощем у сонячний день: "Коли дош іде при світлі сонця, то народ каже, що то чорт видає дочку заміж або що чорт жениться з відьмою"². Ізогласу продовжує подібне явище у польській та білоруській мовах. Подібні словосполучення у німецьких діалектах означають удари грому.

Для багатьох українських говірок характерні назви грози уночі, які тісно пов'язані із традиційними міфологічними уявленнями. Досить часто це значення передається за допомогою атрибутивного словосполучення громова н'іч (західнополіські говірки), н'ічна гроза (спорадично волинські та середньополіські).

У південносхідних говорах гроза вночі називається горобина н'іч. Ця назва фіксується також у ряді волинських, подільських, східно- та середньополіських говірок Київщини та Житомирщини. На східному Поліссі відзначається назва верєбина/верєб'іна но/и, у, у/ч (Гаврилівка, Мрин,

Окуносове, Студенок Чнг, Пухівка)⁶. Варіант веребиная ніч "горобина ніч, яка за народними повір'ями, смалить гречку" фіксує С. І. Дорошенко у говірці с. Обложки См.³ Пор. також кукурудзниця а "блискавка без грому", "далека нічна гроза" (Богуслав Кв), яка, за повір'ями, обпалює цвіт кукурудзи.

Назва ребинова ніч (чи) уживається у середньополіських (північна Київщина) та східнополіських (Коржівський р-н Чнг) говірках. Відзначаються тут і варіанти оребинова нубч "ніч переважно в червні, коли буває сильна злива з громом і блискавкою"⁴, оребина нубч (Бочечки См, Ясногородка Кв). Назву оробина ніч "дуже бурна ніч із сильною грозою і зливом, так що горобцю ніде сховатися" наводить П. Білецький-Носенко⁵.

Цікавим є той факт, що в народі такі горобині ночі співвідносилися із певними календарними святами. Так, найчастіше грозові ночі бувають у петрівку і спасівку (Терехи Кв), лише у спасівку (Рудня Тальська Кв), у петрівку, спасівку та жнива (Красилівка Чнг). У с. Карпилівка Кв вважають, що таких ночей на рік буває 12 і обов'язково "у ребиनावу нубч цвіте папират". А згідно з народними віруваннями, як зазначають етнографи, "пророк Ілля їздить по небу у вогняній колісниці, в яку запряжені чотири вогненні дракони. У руках у нього чотири вогняні стріли, що ними він б'є чортів на всі чотири боки. Особливо багато знищує він чортів, домових, лісовиків і водяних в ніч під Івана Купала... тому то під Івана Купала і бувають сильні грози"⁶. З таким повір'ям пов'язане метеорологічне спостереження, що горобині ночі бувають на Івана Купала (Бородянка, Рожів Кв). У ці ночі, за народними повір'ями, цвіте папороть. А папороть у давніх слов'ян вважалася метафорою блискавки і була присвячена Перуну - могутньому богові грому та блискавки. Адже недаремно відзначаються діалектні назви папороті, пов'язані із давнім божеством: рос. діал. перуново цвєтьє⁷; схв. діал. переново цвєтє⁸. За повір'ями, папороть завжди розцвітає саме в одну з коротких ночей, тобто у період літнього сонцестояння. Перун нібито розганяє своїми блискавками нечисту силу і через квітку папороті показує свою чудодійну силу⁹. Саме ж цвітіння папороті супроводжується землетрусами, громовими ударами, засліплючими блискавками¹⁰. Пор. також грабиная ніч "літня ніч з грозою, бурєю": "це як грабиная ніч, орехи, вяжуща. (Она всегда бывает) в червене, коли придеця, но у тым месяцз. И кажутъ, папороть цвєтєз"¹¹.

Білоруси колишньої Вітебської губернії вірили, що рябиновые ночи наступають ближче до свята Великої Пречистої. У Білорусії та на Смоленщині відбувалися вони між днем св. Іллі та Богородиці¹². У центральній Росії такі ночі називалися воробьиными. Воробьиными називали також і осінні грози.

Назва рябина ніч фіксується уже в давньоруській мові у ряді літописів (Новгородському 4-му, Новгородському 5-му, Софіївському I-му, Воскресенському)¹². На думку Ф. П. Філіна, у давньоруську епоху з поняттям рябиная ніч пов'язувалися культово-містичні уявлення дохристиянського часу, які збереглися у сучасних говорах аж до нашого часу¹³. Ця назва поширена і в інших східнослов'янських мовах: рос. воробьиная ніч "найкоротша ніч у році із грозою, дощем, вітром, із частими спрахами блискавок"¹⁴, рябиновая ніч "душна, із зірницею, під час цвітіння горобини, ніч"¹⁵, арабиновая ніч "грозова ніч"¹⁶, блр. рабіновая ноч "бурхлива ніч із громом; грозова ніч"¹⁷, воробіная ноч "горобина ніч"¹⁸. Цікаво, що цей термін і досі не знайшов задовільного пояснення свого походження. Так, В. Даль пояснює походження словосполучки воробьиная ніч "найкоротша ніч у році 10 червня", виходячи з виразу воробинний нос. М. Маркевич наводить таке пояснення: "грозові ночі липня і серпня називаються "горобинними" тому, що грім та блискавка не дають заснути горобцям"¹⁹. А. Чубинський свідчить, що "у липні сильні грози, грозові ночі липня і серпня називають "горобинними" тому, що грім і блискавка не дають заснути і горобцям"²⁰. Подібне твердження знаходимо і у записі Атласу української мови східнополіської говірки с. Скуносове См: верейіна нуч "великий грім і блискавка, старі світять лампади, моляться, сплять по-воробинному; звідси назва". П. Білецький-Носенко вказує, що під час таких гроз горобцю немає куди сховатися²¹.

Деякі вчені вважають, що горобина ніч етимологічно пов'язана із горобиною, тому що саме у цей час відбувається її цвітіння²². Пор. також ребинава нуйч, коли цвіте калича і ребина, гром гремит, маланки немає (Салинки ЧНГ). Проте ця етимологія викликає ряд заперечень, оскільки, як твердять ботаніки, горобина цвіте весною та на початку літа (травень-червень), а грозові ночі бувають, як правило, у липні-серпні.

В етимологічних дослідженнях простежується можливий зв'язок горобинової ночі із рябина "пляма, ряб, рябити"²³. Таким чином, "літописне" рябина ніч могло означати "темна, похмура, навіть "зловіща" ніч"²⁴.

Так чи інакше, це наводить на думку, що назви грозових ночей у східних слов'ян пов'язані безпосередньо, з одного боку, із культом горобця в обрядах і обрядовому фольклорі, з другого – з культом горобини, яка, на думку деяких етнографів, вважалася деревом Перуна. А. Н. Афанасьєв вважає, що в міфотворчості язических слов'ян хмари асоціювалися з небесними садами і деревами, у яких "червоні ягоди нагадували блискавичний молот Перуна, а гілки горобини приймалися за символ перунової палиці"²⁵. На думку С. А. Токарева, крім берези, шанованим деревом у давніх слов'ян була горобина, рубати яку і падати у вигляді дров в печі вважалося гріхом²⁶. Таким чином, усі ці факти приводять до висновку, що "в

повір'ях і лексичі народних говорів збереглися відзвукі якихось культово-містичних псбудов, які співвідносили культ горобини і культ горобця із грозою, блискавкою, зірницями, а отже, можливо, із давньослов'янським божеством - громовержцем в його древній іпостаті, що передувала великокопнячеському Перуну²⁷ Пор. також х'іпова н'іч (Гасвичі Жт), ангельская нощ: ангальська нощ, цилу нощ петушки пекуть (Зліїв Чнг²⁸).

У середньополіських говірках північної Житомирщини у значенні "горобина ніч, яка буває перед Петром" П. С. Лисенко відмічає назву осалитова нуоч²⁹, етимологія якої є не зовсім зрозумілою і мотивованою з точки зору сучасного сприйняття цього природного явища. Не зовсім зрозумілими також є принципи номінації назви мурашкова н'іч (Дюсин Рв, Параніно Жт, Дашки Лв). Можливо, в основу номінації були покладені народні метеорологічні спостереження за поведінкою мурашок, які, відчувачи надходження грози, ховаються у мурашник.

Отже, проведений аналіз свідчить, що пояснити етимологію багатьох діалектних назв можна лише на основі їх фольклорно-міфологічної інтерпретації, постійно звертаючись до вірувань, повір'їв, міфологічних уявлень українського народу.

Список скорочень областей: Жт - Житомирська; Рв - Ровенська; Кв - Київська; См - Сумська; Лв - Львівська; Чнг - Чернігівська.

Література

- ¹Толстой Н. И. Из географии славянских слов. ОЛА. Материалы и исследования. 1974. - М., 1976. - С. 59. ²Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. - Львів, 1876. - С. 27-28. ³Дорошенко С. І. Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини // Діалект. обл. бдл. 1962. - Вип. 9. - С. 109. ⁴Лисенко П. С. Словник поліських говорів. - К., 1964. - С. 181. ⁵Білецький-Носенко П. Словник української мови. - К., 1966. - С. 264. ⁶Максимина Т. С. Ильин день и Ильин-пророк в народных представлениях и фольклоре восточных славян // Обряды и обрядовый фольклор. - М., 1982. - С. 95. ⁷Коломєць Л. І. Чому кидають (вергають) перуни, дають перунів і йдуть до грому? // Культура слова. 1976. - Вип. 10. - С. 95. ⁸Там же. ⁹Болонев Ф. Ф. Народный календарь семейских Забайкалья (вторая половина XIX - начало XX в.). - Новосибирск, 1976. - С. 180. ¹⁰Потєбня А. А. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. - Харьков, 1914. - С. 180. ¹¹Толстая С. М. Полесье. Народный календарь. Материалы к этнодиалектному словарю (А-Г) // Славянское и балканское языкознание. - М., 1984. - С. 187. ¹²Тульцева Л. А. Символика воробья в обрядах и обрядовом фольклоре (в связи с вопросом о культе птиц в аграрном календаре) // Обряды и обрядовый фольклор. - М., 1982. - С. 173.

- ¹³Филин Ф. П. Лексика русского литературного языка древнерусской эпохи // Учен. зап. Ленинград. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена. 1949. - Т. 80. - С. 258-259. ¹⁴Мурзевы Э. и В. Словарь местных географических терминов. - М., 1959. - С. 59. ¹⁵Даль В. И. Толковый словарь великорусского языка: В 4 т. - М., 1955. - С. 124. ¹⁶Фасмер М. М. Этимологический словарь русского языка. - М., 1970. - Т. 3. - С. 535. ¹⁷Беларуская мова. - Минск, 1980. - Вып. 7 - С. 13. ¹⁸Тураўскі слоўнік. - Минск, 1982. - Т. 1. - С. 141. ¹⁹Обычаи, поверья и напитки малороссии. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Марковичем. - К., 1860. - С. 15. ²⁰Труды этнографически-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. СПб., 1877. - Т. 3. - С. 224. ²¹Білецький-Носенко П. Словник української мови. - К., 1966. - С. 264. ²²Даль В. И. Толковый словарь великорусского языка. - М., 1955. - Т. IV. - С. 124. ²³Фасмер М. М. Этимологический словарь русского языка. - Т. 3. - С. 535. ²⁴Финкель А. М. Материалы для фразеологического словаря русского языка (воробьиная ночь) // Вопр. языкознания. 1966. - N 4. - С. 94. ²⁵Тулцева Л. А. Рыбина в народных поверьях // Сов. этнография. 1976. - N 5. - С. 97. ²⁶Токарев С. В. Религиозные верования восточнославянских народов XIX - начала XX века. - М.; Л., 1957. - С. 63. ²⁷Тулцева Л. А. Символика воробья в обрядах и обрядовом фольклоре (в связи с вопросом о культе птиц в аграрном календаре) // Обряды и обрядовый фольклор. - М., 1982. - С. 174. ²⁸Толстая С. М. Полесский народный календарь. Материалы к этно-диалектному словарю (А-Г) // Славянское и балканское языкознание. - М., 1984. - С. 184. ²⁹Лисенко П. С. Словник поліських говорів. - К., 1974. - С. 145; Его же. Словарь диалектной лексики северной Литомирщины // Славянская лексикография и лексикология. - М., 1966. - С. 39.

Надійшла до редакції 03.08.92

Н. І. ПАШКОВА,

Київ. держ. пед. ін-т інозем. мов

НАЗВИ КЕШТАРІВ У ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Аналізується діалектна лексика, назва одного з архаїчних видів одягу. Дається лінгвогеографічна, семантична та етимологічна характеристики даної лексико-семантичної групи.

Овчинний безрукавний кожушок є традиційним видом народного одягу жителів Карпат, без якого немислимий комплекс як жіночого, так і чоловічого і дитячої одягу будь-якої пори року. На позначення цієї суто карпатської реалії виявлено шляхом анкетування у 160 населених пунктах України на південь від Дністра та вилучено у діалектних словниках понад 10 різнокоренових назв, частина яких картографується у ЗКДА¹.

Загальновизнаним ядром даної лексичної групи є слово кептар. Б. Грінченко у своєму словнику тлумачить дану лексему, посилаючись на В. Шухевича² та О. Колберга³: "кептар - род короткого полушубка без рукавов у гуцулов"⁴, подібне визначення дає СУМ: "кептар - у гуцулів - верхній хутрянний одяг без рукавів"⁵. Отже, нормативні українські лексикографічні джерела твердять, що слово й реалія "кептар" - гуцульські. Справді, у гуцульському говорі записано цілий ряд фонетичних і морфологічних варіантів слова кептар на позначення семи 'короткий безрукавний кожушок': киптар, киптар', киптарик, кіптар, кіптарина, к'іптар', к'іптарина, китар, кэптар', кэптарэна, кэптал', п'ектар', п'елктар', п'ектарэна, т'іптар, т'іптарик. В єдиному с. Білі Ослави на Косівщині до ХХ ст. побутували довгі до колін кептарі⁶.

Проте багато діалектних й етнографічних даних свідчить, що ареал слова кептар і відповідного денотата у карпато-українських говорах виходить далеко за межі Гуцульщини. Лексема кептар широко вживається в покутсько-буковинських говірках⁷, на південь її ареал продовжується на південно-бесарабські говірки⁸, на північ - на східну Бойківщину, за свідченням І. Франка, "на схід від річок Стрия і Опору"⁹. Далі ізоглоса охоплює наддністрянські говірки, де за браком безрукавного кожушка форми кіптар, к'елтар позначають будь-яку безрукавку, сукняну або на ваті¹⁰.

При цьому не можна лишити поза увагою той факт, що у гуцульських і буковинських говірках, звідки, очевидно, лексема поширювалася далі, слово кептар часто виступає в парі з питомим слов'янським кожух у ролі означення-прикладки: кожух-кептар (Луг Тяч.), кужух-п'ектар' (Чорна Тиша Рах.), киптарик-кожух (Косівська Поляна Рах.) У даних говірках сема 'кожух з рукавами' передається іншими лексичними засобами: кожух-рукавник, кожух з рукави (залишок форми давнього орудного множини), утворена від попередньої відсічена субстантивована назва зрукави, а також зрукавник, рукавник, минекар (від сх.-ром. *mīneca* 'рукав'), спинзар (від сх.-ром. *spīnza* 'полотно', очевидно, первісно це слово позначало або полотняний, або покритий тканиною хутрянний одяг). У ряді говірок названого ареалу значення 'кожушана безрукавка' передається тільки похідними від кожух: "к'іптар, а по-гуцул' с'к'і кожушина" (Брустури Кос.), "ни к'іптар, а кужушина" (Яворів Кос.), корушина (з р. що змінює ж, Рожнів Кос.), куушина абсорбована форма літературного кожушина, (Белелун

Снят.), кожушок (Рахівщина), кожушча, кожушча, кожуш (Бойківщина, східна Лемківщина). Так само, виданий у Польщі "Атлас говорів бойківських" у карті N 140, де картографується значення: "короткий кожушок без рукавів", серед 8 картографованих лексем слово кептар не подає, а на перше місце ставить похідні від кожух¹¹. Якщо звернутися до історії розвитку одягу, то хутряна безрукавка була одним з перших його видів, а кожух з рукавами виник пізніше. Наявність суто слов'янських назв такої безрукавки, похідних від кожа, на території найбільшого її поширення в українських Карпатах може свідчити про те, що спочатку саме вони позначали безрукавку, а потім поширили семантику і на кожух з рукавами, пізніше іномовне запозичення кептар було адаптоване з потреби уникнення різномов. Процес семантичного перерозкладу розглянутої тематичної групи не в усіх говірках завершений, тому слово кептар подекуди може позначати і 'кожух з рукавами'¹². Можлива і більш ускладнена семантична ієрархія: "не оздоблений кожушок - кожушина, оздоблений одним рядом шкірок тхорів - півкептар, обшитий у два ряди шкірами тхорів - кептар"¹³.

Про походження слова кептар в ЕСУМі значиться: "запозичення з молд. мови: молд. кептар (пептар) 'безрукавка' пов'язане з пепт 'груди', яке зводиться до лат. pectus 'т.с.'¹⁴. Додамо, що перехід пом'якшеного п' к' закономірний як в українській, так і у східнороманських карпатських говорах. Поширене в усіх румунських говорах p(e)ptar, chiptar 'короткий кожушок з рукавами і без рукавів' вважається утворенням на власне румунському ґрунті від 'груди' з суфіксом - ar¹⁵. Отже, слово кептар в українській мові треба трактувати як запозичення зі східнороманських мов.

Попередній лексемі за мовлявцією внутрішньої форми відповідає конструкція на слов'янській основі від слова груди - нагрудник із значеннями: 'безрукавний кожушок' у буковинських говірках, 'короткий кожушок, безрукавка без прикрас': це уже не "кептар", нагрудник має лиш "гріти, а не "красити". Наявність лексеми нагрудник з близьким значенням у поліських говірках: 'лиф без рукавів', 'жилет' (Лопатичі Житом.), 'верхня частина фартуха', 'безрукавка на вате'¹⁶, 'короткий ватяний одяг без рукавів'¹⁷, 'верхня частина передника'¹⁸ та у північноросійських говорах: 'передник'¹⁹ свідчить про те, що це давня східнослов'янська назва.

На позначення безрукавного кожушка в карпатських говорах простежується ще ряд запозичених лексем бруслик, пруслик, пуслик, пусл'і, брушлик, брушл'ак, брусла, брусл'а і навіть друшл'ак, які є фонетичними варіантами однієї першооснови. Найбільш поширена дана лексема у бойківських говірках, причому часом на позначення соціально престижного одягу, про що можна зробити висновок на підставі таких прикладів з народ-

ної творчості: "Брушлячина тальована на святи. Я зальоти, а білейка ко-
жушина зимов до роботи"²⁰ або "З тим ся треба любувати, хто в пуслику
ходить"²¹ У лемківських говірках засвідчується друшляк 'безрукавний ко-
жух', брушлік, брушляк²²; у закарпатських - пруслик 'вузький короткий
жилет', 'безрукавка', пудлик 'т.с.'. Цілюм має рацію П. Лизанець, твер-
дячи, що дана лексема в закарпатських говірках є безпосереднім запози-
ченням з угорської мови, пор. уг. *pruzli* і діалектний варіант з випад-
ним р - *ruzli*²³. У румунських говірках лексема *pruzliu*, *ruzlio* (також
з випадним р) 'короткий одяг, часто без рукавів' справедливо вважається
угорським запозиченням²⁴. Зафіксовано також у закарпатських румунів
пудлік (Діброва Тяч.), пудлік (Солотвина Тяч.) і молдаван Кіровоградсь-
кої та Вінницької обл. бруслук 'жилет'. Поза карпатським ареалом запи-
сано на Поліссі брусла, 'длинний жилет'. В РСУМі наводяться форми брус-
ла, бруслик, брусля, брусляк, брушляк, брушлік з семантикою 'коротка
безрукавка з овчини або сукна' та паралелями: рос. заст. брушлат 'буш-
лат', польськ. *bruszlak*, *bruslak*, *bruzlik*, *bruslek*, *bruclek*, *brusla*
'свита без рукавів, корсет, жилет', чеськ. *bruclek* *bruslek* 'вид жилета',
словацьк. *brusliak*, *bruslek*, *bruclick*, *bruclek* 'вишитий жіночий жилет',
запозиченими з німецької мови, нім. *Brustlatz* 'нагрудник' утворене з
іменників *Brust* 'груди' і *Latz* 'лацкан, нагрудник'²⁵. Отже, якщо відтво-
рювати шляхи проникнення запозичення в українські говори, то закар-
патське бруслик могло безпосередньо прийти з угорської мови, в якій во-
но, до речі, вважається запозиченням зі словацької²⁶; лемківське - зі
словацьких говірок, а бойківське - з польських. Щодо форми друшляк зі
значенням 'пробійник', то певно, німецьке запозичення *Durchschlag* 'про-
бійник' змішалося у народній мові з паронімічним брушляк, 'кожушок' і
розширило таким чином свою семантику.

До цього ж ряду назв безрукавок, утворених за однаковою словотвор-
чою моделлю від різномовних слів із значенням 'груди' можна додати й
похідні від основи душа, яка в одному з своїх семантичних розгалужень
позначає цілком матеріальну частину тіла: "Б (розм. Заглибина в нижній
передній частині шиї. - Вирядиться Маруся у басву червону юпку, застеб-
неться під саму душу (Кв.-Осн.). Довге намисто червоніло на довгий шиї,
на душі блищав великий срібний дукач (Мирний)"²⁷. На позначення безрукавки
записано в говорах: душка 'род корсета'²⁸, 'дитяче плаття', дуршка
(форма з немотивованим вставним р) 'безрукавка', можливі й префіксовані
варіанти: надушник 'безрукавний кожушок', задушка 'сарафан'²⁹.

Якщо всі розглянуті лексеми утворені за семантичною моделлю 'гру-
ди' --- 'назва одягу', то для наступних характерний мотив номінації
'тіло' --- 'назва одягу', пор. паралельні розмовні форми душогрійка -
тілогрійка.

Найбільш поширеним у цій групі є слово лейбик, яке походить від нім. *leib* 'тіло', *Leibel*, *Leibchen* 'ліф, корсаж'. За словником Б. Гринченка лейбик - "1) род милета у лемков, 2) род женской верхней одежды на вате"³¹. За СУМом лейбик - "діал. 1) чоловічий верхній одяг (звичайно без рукавів); // частина чоловічого костюма, жилет; 2) жіночий верхній одяг"³². Слово широко побутує в усіх карпатських говірках, причому вважається новим запозиченням. У лемківських говірках зафіксовано: лайбик 'кафтаник', *laibuk*, *leibuk*, *lybuk* 'куртка'³³, пор. у сусідніх словацьких говірках: *laiblik* 'суконна безрукавка'³⁴. У закарпатських говірках репрезентовані різні фонетичні варіанти: лейбик, лайбик, лайблик, лайбрік, райбик 'безрукавка' на заході та сході, "з лайбика рукави" - жартують у с. Монастирець Хуст., "лайбик - узкая, очень короткая безрукавка, пышно украшенная кружевами, лентами, галунами, носят последние 30-40 лет в северной части Иршавского р-на и восточной части Свалявского, в Довжанской долине"³⁵, в угорських говірках поширене *lejbu* 'жилет'. У бойківських говірках фонетичні та словотвірні форми лейбик, лийбик, либик, лайбик, лейбек, лейбича, либича, лей ч'а записані з значеннями 'жилетка з домашнього сукна', 'жилетка з овчої шкіри', 'довга сукняна безрукавка'. І. Франко пояснює місцевий фразеологізм 'зійшов з гуньки на лейбик' таким чином - "гунька - довга суконна одежа, що сягає пониже колін, а лейбик короткий, сягає лише трохи нижче пояса". У бойківських говірках слово вживається як і в сусідніх польських, пор. пол. *lajbik* 'суконна безрукавка'. У надсянських говірках зафіксовано: лейбик полотниений. У наддністрянських суцільним ареалом - лейбик 'верхній суконний одяг з рукавами і без'. На Гуцульщині лейбик, лайбик, лайб'ик усвідомлюються як нові слова у значенні 'суконна або плетена з вовни безрукавка', 'безрукавний козушок', а форми лейбан, лайбан сприймаються як давні, питомі, на позначення суконного верхнього одягу з рукавами', пор. рум. *laibar* 'суконний одяг здебільшого без рукавів'³⁶. У буковинських говірках лейбик, лайблик записані зі значенням 'кептар, безрукавка на овчому хутрі', 'ватна безрукавка'. Поза карпатським ареалом, за даними АУМ та діалектних словників, лексема поширена у поліських, правобережних, середньонадніпрянських, подільських і покутських говірках.

Подібною за внутрішньою формою та мотивом намінації є лексема корсет, керсет, керсетка, корсик, горсик, горсет 'суконна безрукавка', оскільки вона походить від франц. *corps* 'тіло' і є запозиченням з франц. *corsett* 'корсет', яке потрапило в східнослов'янські мови за посередництвом німецької *Korsett* 'т.с.' у XVIII ст., причому для української мови і говорів посередником, як у багатьох інших випадках, була польська мова³⁷. Слово корсетка, корсет, керсет подається в СУМі без ремарки

діалектне в значенні 'верхній жіночий одяг - безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини'³⁹. Форма з голосним *е* в обох складах (у першому складі *е* виникло, очевидно, внаслідок асиміляції) характерна тільки для українських говорів. В українській мові це слово відоме з XVIII ст.⁴⁰, поширене в усіх українських говорах, становлячи на Лівобережжі невід'ємний компонент жіночого одягу. На досліджуваній території карпатських говорів це слово найбільш характерне для бойківських і наддністрянських говірок, де воно в формах горсик, горсет позначає коротку безрукавку з сукна або полотна.

За особливостями крою до найдавніших видів одягу належить незшита безрукавка з однієї шкури тварини, що перекидалась на плечах, мала отвір для голови й застібок збоку. Розрізаний зпереду та зшитий по боках кептар становив уже наступний етап в історії одягу. Примітивна ж безрукавка збереглась у Карпатах під назвою бунда, бунд'а, бундина, бунд'ушка, бондиц'а. СУМ подає слово бунда з ремаркою діалектне, але без конкретизації семантики, визначаючи його як "рід верхнього одягу"⁴¹. У гуцульських говірках бунда 'безрукавний колушок, що застібається збоку': "к'іптар розрізаний спериду, а бунда збоку заш'іпайт'с'і і на плеч'і" (Шепіт Путильськ.), на Рахівщині: лексема відсутня. У буковинських говірках бунда, бондина 'безрукавний колушок': "к'іптарину жінки носили, а бундишку хлопці" (Черепківці Глиб.), у східнороманських мовах *bunda*, *boanda*, *bondita* 'т.с.'. У закарпатських говірках бунда 'безрукавний колушок' (Хустський, Міжгірський р-ни), часом лише 'жіноча безрукавка', бондиц'а 'безрукавний колушок' від с. В. Бичків до с. Лопухово, значення 'піджак', 'пальто', 'шуба' - середньозакарпатські, марамо-роські й уканські говірки. У словацькій мові слово *bunda* відоме з семантикою 'широка овчинна пелерина пастухів'. У бойківських говірках бунда 'безрукавний колушок, розрізаний справа', 'овчинна безрукавка без переднього перетину з незшитим лівим боком', 'короткий колушок'. У наддністрянських говірках бунда вживається із значенням 'короткий колушок', 'пальто', 'куртка', у надсянських - бунда 'суконний верхній одяг'. У польських говірках слово бунда має дещо відмінну семантику: 'широке жіноче плаття', 'широка жіноча спідниця', 'жіноче пальто', 'довгий одяг'. Матеріали АУМ засвідчують слово бунда в значенні 'верхній одяг з рукавами', 'занадто широкий одяг' у волинських, подільських, покутських говірках. Значний ареал поширення та велика розгалуженість семантики, яка зводиться до найменування найдавніших видів одягу, свідчать про приналежність слова до певних архаїчних шарів лексики. Походження слова бунда вважається неясним⁴². У болгарській мові слово бунда кваліфікується як запозичення з румунської⁴³, у румунській - з угорської⁴⁴, у чеській також з угорської⁴⁵. Однак це слово зустрічається в польських середньо-

вічних пам'яток, у той час, коли в угорських вперше згадується лише в 1723 р.⁴⁶ В угорській мові походження слова пов'язується з давньо-угорським *bonta, bunta* 'строкатий', співвіднесеним з нім. *bunt* 'т.с.'. Від німецького ж дієслова *binden* 'в'язати' опосередковано походить слово *бунт* у значенні 'в'язка, сувій'⁴⁷, споріднене семантично з *бунт* 'в'язка шкур' (Східн. Сибір.), 'пучок, зв'язка' (Прибалт., Смоленськ.), '10 біличих шкур' (Казан.), 'шкура з хвоста вовка або лисиці, яку надягають на руку замість рукавички' (Сибір.)⁴⁸, *бунта* 'листяча шкура для укріплення одягу'⁴⁹. Певні міркування висловлювались уже й щодо можливості балкано-карпато-балтійської ізоглоси слова *бунда*⁵⁰.

Той самий давній вид безрукавного кошука без переднього розрізу на Лемківщині носить назву *камізюля*. У закарпатських бойків *камазоля* 'безрукавний козушок, що застібається збоку'. У решті закарпатських говірок *камазуля, камазоля, камазел'ка* виступає із значенням 'безрукавка', причому на Міжгірщині *камазоля* є давнішою назвою, а *лейбик* - новою. На Бойківщині *камазоля, камазуля, камазолька, комазолька, камізелька, камизилька* 'безрукавка', на Наддністрянщині *камзелька*, на Буковині *камізелька, камазелька, камизелька, камазейка* 'т.с.'. Матеріали АУМ фіксують слово *камізелька* в значенні 'безрукавка' на Поліссі й Черкащині. СУМ дає лексему *камізелька* без позначки *діалектне* з тлумаченням 'безрукавка, жилетка'⁵¹. *Камізелька* є демінутивною суфіксованою формою від *камзол* 'верхній одяг з рукавами', вважається "запозиченням через посередництво німецької чи французької мови з італійської, нім. *Kamisol*, фр. *camisole* походять від італ. *camiciola*, 'каптан', що є зменшувальною формою до *camisia* 'сорочка', яке походить від пізньолат. *camisia*, *camisa* 'сорочка' кельтського походження"⁵². В українські говірки слово *кемізелька* потрапило, очевидно, за допомогою польської мови.

Опис назв українських кептарів не був би повним, якби не були наведені деякі локальні терміни, характерні лише для одного говору, а часом для однієї говірки. Таким є буковинський *мунт'ан, мунк'ан, м'інт'ан, м'інтел, м'інк'єн, мінт'анка, мунт'анка* 'безрукавний козушок', світковий розшитий кожух', 'нерозторопна, некмітлива людина'. У східнороманських мовах *mintan* 'безрукавка, козушок' - запозичення з турецької, де *mintan* 'верхня сорочка'⁵³, слово *muntean* має значення 'горянин, житель Мунтенії'. Очевидно, на східнослов'янському мовному ґрунті два романські схожі за звучанням слова змішалися в один семантичний ряд з розширенням змістом. Також буковинським ендемізмом є назва *цурканка* на позначення 'кожука-безрукавки, довшого від кептаря, не цяцкованого, обшитого хутром'⁵⁴. Слово походить від східнороманського *turcana* 'порода овець з грубою вовною'.

В одному лише надністрянському говорі поширена назва кептаря специфічного крою майданка, яка походить від мікротопоніма с. Майдан Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл., подібно в гуцульському говорі путилка - 'кептар, що виготовляють у Путильському р-ні', українком називають кептар із Заставнівського р-ну на Буковині.

Як було показано вище, аналізовані лексеми групуються за мотивами номінації та походженням, а крім того, кожна з них посідає своє певне місце в лексико-семантичній структурі слів на позначення назв одягу часткової говіркової системи та говору, де вона вживається.

Список скорочень: Литом. - Литомирська обл.; Кос. - Косівський р-н Івано-Франківської обл.; молд. - молдавське; нім. - німецьке; Снят. - Снятинський р-н Івано-Франківської обл.; сх.-ром. - східнороманське; Тяч. - Тячівський р-н Закарпатської обл.; Хуст. - Хустський р-н Закарпатської обл.

Література

- ¹Общезакарпатский диалектологический атлас. - Т.2 - М., 1988, к.114.
- ²Шухевич В. Гуцульщина. - Львів, 1899. - Т.1. - С.121.
- ³Kolberg O. Pokucie, t. 1. // Dzieja wszystkimie. t.29. Polskie tow-wo ludoznawcze. - Wroclaw; Poznan, 1962. - С.42.
- ⁴Грінченко Б.Д. Словарь української мови. - К., 1907. - Т.2. - С.235.
- ⁵Словник української мови. - К., 1973. - Т.4. - С.181.
- ⁶Горинь Р.Я. Шкіряні промисли західних областей України. - К., 1986. - С.51.
- ⁷Матеріали до словника буковинських говорів. - Чернівці, 1976. - Т.14. - С.45.
- ⁸Дроздовский В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья. - Одесса, 1862. - С.73.
- ⁹Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Жовтень. 1972. - №9. - С.138.
- ¹⁰Шило Г.Ф. Надністрянський регіональний словник, рукопис / Ін-т укр. мови АН України. - С.208, 212.
- ¹¹Atlas gwar bojkowskich. - Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdańsk. - t.1. 1980, к.140.
- ¹²Прокопенко В.А. Назви одягу, взуття та головних уборів у буковинських говірках // Питання історії та діалектології східнослов'янських мов. 1961. - Кн.2, вип. II. - С.50.
- ¹³Горинь Р.Я. Знач. праця. - С.72.
- ¹⁴Етимологічний словник української мови. - К., 1985. - Т.2. - С.423.
- ¹⁵Mihail Z. Terminologia portului românesc popular în perspectiva etnolingvistica comparata sud-est europeana. - abucuresti, 1978. - P.106.
- ¹⁶Соколовская А.С. Русские названия одежды и обуви // Лексика Полесья. - М., 1968. - С.298.
- ¹⁷Сенчук І.В. Словник лівобережноподільських говірок, рукопис / Ін-т укр. мови АН України. - С.22.
- ¹⁸Бабий Ф.И. Бытовая лексика говоров бассейна средней Горыни. - Ужгород, 1985. - С.19.
- ¹⁹Маслова Т.С. Народная одежда в восточнославянс-

- ких традиційних обычаях и обрядах XIX - начала XX в. - М., 1984. - С.166.²⁰ Горинь Г.Я. Зазнач. праця. - С.66.²¹ Гринченко Б.Д. Зазнач. праця. - Т.3. - С.500.²² Верхратський І. Про гові галицьких земків // 36. філол. секції НТШ. 1902. - Т.8. - С.394.²³ Лизанец П.Н. Венгерско-українські мезолінгвістичні зв'язи. - Будапешт, 1976. Карт 201, 202.²⁴ Mihail Z. Op. cit. P.134.²⁵ Етимологічний словник української мови. - К., 1982. - Т.1. - С.269.²⁶ Mihail Z. Op. cit. - P.134.²⁷ Словник української мови. - К., 1972. - Т.2. - С.446.²⁸ Дзедзедівський Я.О., Ганудель З. Словник української мови Я.Ф. Головацького. - Пряшів, 1982. - С.523.²⁹ Корзоник М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. - К., 1987. - С. 71.³⁰ Онішкевич М.Я. Словник бойківських говірок. - К., Т.1. - С. 46.³¹ Гринченко Б.Д. Зазнач. праця. - Т.2. - С. 353.³² Словник української мови. - Т.4. - С.471.³³ Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. - Łódź, 1956 zes. 1, m.50.³⁴ Benka M., Benza M. Odev našho l'udu. - Bratislava, Oseta, 1983, - P.14.³⁵ Шмелева М.Н. Типы женской народной одежды украинского населения Закарпатской области // Сов. этнография. 1948. N 2. - С.140.³⁶ Франко І. Галицько-руські народні приповідки // Етнографічний збірник. - Львів, 1910. - Т.28. - С.489.³⁷ Mihail Z. Op. cit. - P.132.³⁸ Етимологічний словник української мови. - К., 1989. - Т.3. - С.44.³⁹ Словник української мови. - К., 1973. - Т.IV. - С. 301.⁴⁰ Історія української мови. Лексика і фразеологія. - К., 1983. - С.393.⁴¹ Словник української мови. - К., 1971. - Т.1. - С.255.⁴² Етимологічний словник української мови. - Т.1. - С.295.⁴³ Младенов С. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. - София, 1941. - С.266.⁴⁴ Mihail Z. Op. cit. 1978. - P.106.⁴⁵ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovačského. - Praha, 1957. - P.51.⁴⁶ A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. T-3 kötet. - Budapest, 1967. - P.51.⁴⁷ Етимологічний словник української мови. - Т.1. - С.296.⁴⁸ Словарь русских народных говоров. - М.; Л., 1967. - Т.3. - С.277.⁴⁹ Български етимологичен речник. - София, 1979. - Т.2. - С.740.⁵⁰ Пашкова Н.І. Назви верхнього одягу // Гуцульщина. Лінгвістичні етуди. - К., 1991. - С.51.⁵¹ Словник української мови. - Т.4. - С.83.⁵² Етимологічний словник української мови. - Т.2. - С.385.⁵³ Раевский Н., Габинский М. Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенешть. - Кишинев, 1987. - С.259.⁵⁴ Прокопенко В.А. Назви одягу, взуття та головних уборів у буковинських говірках // Питання історії та діалектології східно-слов'янських мов. 1961. - Кн.2. - Вип.2. - С.41.

ПРАВОПИС ПРИКМЕТНИКІВ ВІД ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Формулюються найголовніші правила нормування, творення та правопису відтопонімних прикметників.

У сучасній українській літературній мові творення та правопис відтопонімних прикметників, незважаючи на їх високу активність у мовленнєвому процесі, не нормовані. Мета статті - сформулювати найголовніші правила, які сприяли б нормуванню творення і правопису цієї групи похідних.

Прикметники від географічних назв власного та іншомовного походження утворюються в українській мові за допомогою суфіксів -ськ-ий, -івськ-ий, -анськ-ий, -инськ-ий, -енськ-ий, -ецьк-ий, -еськ-ий, -аськ-ий, -ізьк-ий та інших і передаються на письмі відповідно до вимоги за загальними нормами українського правопису: кйівський, лєкбівський, мінський, бакйінський, душанбйінський, різький, каунаський, адмаатйінський.

Похідні прикметники від географічних назв України:

1) простий суфікс -ськ-ий пишеться у прикметниках, утворених від географічних назв, які закінчуються: 1) на -уват-є, -уват-ий, -уват-а; Тернуватє - тернуватський, Бугруватє - бугруватський, Березнегуватий - березнегуватський;

2) на -ець (з наголосом або без нього): Кролевєць - кролевєцький, Лисєць - лисєцький, Орєлєць - орєлєцький. Інколи суфікс -ець випадає: Повчинєць - повчинський, Хмелівєць - хмелівський. Такі поодинокі давні форми зустрічаються в розмовно-побутовому та діалектному мовленні і, як правило, мають в літературній мові відповідні варіанти з суфіксом -ець: вовчинєцький, хмелівєцький;

3) на -иц-я (з наголосом або без нього): Глушйця - глушйцький, Їздйця - їздйцький, Чернйця - чернйцький. Звідка в діалектному і розмовно-побутовому мовленні від географічних назв на -иц-я прикметники утворюються за допомогою складного суфікса -анськ-ий: Торговйця - торговйчанський, Гнильйця - гнильйчанський. У літературній мові їм відповідають форми з простим суфіксом -ськ-ий: торговйцький, гнильйцький. Інколи вжи-

ваються прикметники з простим суфіксом -ськ- при випадінні морфем -иц-: Оріховиця - оріхівський, Луковиця - луківський. У літературній мові їм відповідають нормативні форми оріхолицький, луколицький.

4) на -ів, -ів, -ов, -ев: Харків - харківський, Яблуковий - яблуківський, Лозова - лозівський, Калинове - калинівський. Поодинокі утворення з суфіксами -ецьк-ий (Плисків - плискорецький), -ицьк-ий (Лукове - луковицький, Горінчове - горінчицький), -анськ-ий при випадінні морфем -ов, -ів, -ев (Вовкове - вовчанський, Ружичеве - ружичанський, Огірцеве - огірчанський, Бондареве - бондарянський) є діалектними або розмовно-побутовими і виходять за межі літературної норми. В літературній мові їм відповідають форми плисківський, луківський, горінчівський, вовківський, ружичівський, огірцівський, бондарівський;

5) на -ин-е, -ин, -ин-а: Турутине - турутинський, Плаксин - плаксинський, Долина - долиньський. Не сленні прикметники з суфіксами -анськ-ий (-янськ-ий) при збереженні або випадінні морфем -ин- (Рахія - рахінанський, Гаркутине - гаркутанський, Капустине - капустянський), -івськ-ий (Долина - долинівський, Дубіна - дубинівський), -ецьк-ий (Пісочин - пісочинський, Торчин - торчинський) є діалектними або розмовно-побутовими, яким у літературній мові відповідають нормативні форми рахінанський, гаркутинський, капустинський, долиньський, дубинський, пісочинський, торчинський;

6) на -ан-и з ненаголошеним закінченням: Богородчани - богородчанський, Бережани - бережанський, Загоряни - загорянський. Поодинокі утворення з суфіксом -івськ-ий є відхиленням від граматичної норми: Галичани - галичанський (неправ. галичанівський), Трояни - троянський (неправ. троянівський);

7) на -івк-а (-івк-а), -ськ-а, анк-а (-янк-а), -енк-а, -инк-а, -уватк-а (-юватк-а), -авк-а (-явк-а) при випадінні морфем -к-: Кореніва - коренівський, Кутузовка - кутузовський, Губанка - губанський, Веснянка - веснянський, Успенка - успенський, Бережинка - бережинський, Лозуватка - лозуватський, Скелюватка - скелюватський, Гусавка - гусавський, Гирявка - гирявський.

Утворення з суфіксами -ецьк-ий (Попівка - поповецький, Жмеринка - жмеринський), -івськ-ий (Труженка - труженівський, Катеринка - катеринівський), -анськ-ий (-янськ-ий) при випадінні морфем -івк-, инк- (Чепигівка - чепиганський, Грузинка - грузянський), -анськ-ий (-янськ-ий) при чергуванні к:ч (Мазурівка - мазурівчанський) зустрічаються в діалектному або розмовно-побутовому мовленні і мають у літературній мові відповідні нормативні форми: попівський, жмеринський, труженський, катеринський, чепигівський, грузинський, мазурівський;

- 8) на -ич: Галич - галицький, Дрогобич - дрогобицький;
9) на -ич-і: Горобівичі - вороблєвицький, Дубовичі - дубовицький,
Баничі - баницький.

Поодинокі прикметники з суфіксами -анськ-ий (Озаричі - озаричанський, Дубриничі - дубриничанський), -инськ-ий при випадінні морфеми -ич- (Білятичі - білятинський), -ецьк-ий при випадінні морфеми -ич (Підзахаричі - підзахарєцький) є діалектними або розмовно-побутовими. У літературній мові їм відповідають форми на -ськ-ий: озаричський, дубриницький, білятицький, підзахаричський. Прикметники на -івськ-ий від географічних назв на -ич-і є штучно утвореними і не відповідають граматичним нормам української мови: Твориничі - твориницький (неправ. твориничівський), Яструбичі - яструбицький (неправ. яструбичівський), Куликівичі - куликівицький (неправ. куликівичівський);

10) на -ак(-як): Попелак - попеласький, Каланчак - каланчаський, Кошмак - кошмаський (неправ. кошмаківський); Боршак - боршаський (неправ. боршаківський); кий; Котмак - кошмаський (неправ. кошмаківський);

11) на -ак-и(-як-и) з ненаголошеним закінченням: Турлаки - турлацький, Кайдаки - кайдацький, Верещаки - верещацький;

12) на -ик(-ник): Бистрик - бістрицький, Липник - липицький, Кузьник - кузьницький;

13) на -ик-и з ненаголошеним закінченням: Скобледи - скобледицький, Санники - саницький, Коженики - коженицький, Бортники - бортницький. Поодинокі утворення типу Гребеніки - гребенівський є порушенням літературної норми (літ. гребеніцький);

14) на -иц-і: Бербениці - бербеницький, Бірчиці - бірчицький, Бородичі - бородичицький, Глиниці - глиницький;

15) на -ач(-яч): Бахмач - бахмаський, Учач - бучаський, Грем'яч - грем'яцький, Деревач - деревацький;

16) на -ук(-юк): Боянчук - боянчуцький, Гринчук - гринчуцький, Балайчук - балайчуцький, Бурлук - бурлуцький;

17) на -ун(-юн): Бовкун - бовкунський, Брикун - брикунський;

18) на -ц-і після приголосного з ненаголошеним закінченням: Підлози - підлозєцький, Сухівці - суховєцький, Станківці - станковєцький, Підгірці - підгорєцький.

Прикметники з суфіксом -ськ- при випадінні морфеми -ц- (Загатинці - загатинський, Тутанівці - тутанівський, Старосілиці - старосільський) не відповідають граматичній нормі, хоч і вживаються в літературній мові. Тому перевагу слід віддавати формам на -ецьк-ий: загатинєцький, тужановецький, старосілецький. Прикметники на -ицьк-ий (Хомці - хомицький, Заячинці - заячицький) є діалектними. У літературній мові їм відповідають форми на -ецьк-ий: хомецький, заячинецький.

19) на -город-, -град: Миргород - миргородський, Копай-город - копайгородський, Павлоград - павлоградський;

20) на -піль, -поль, -пілля, -поле: Тернопіль - тернопільський, Нікополь - нікопольський, Добропілля - добропільський, Гуляйполе - гуляйпільський;

21) на -ань, -инь, -унь, -інь, -ень: Березань - березанський, Добринь - добринський, Секунь - секунський, Хотинь - хотинський, Вербень - вербенський;

22) на -ія: Олександрія - олександрійський, Галузія - галузіський, Мигія - мигійський (не реком. мигіївський), Манжеля - манжельський (не реком. манжеліївський);

23) на -ал-а, -ил-а, -ел-а: Магала - магальський, Путила - путильський, Стила - стильський, Конела - конельський;

24) на -ав-а (яв-а): Полтава - полтавський, Саджава - саджавський, Сваліва - свалівський, Старіва - старівський;

25) на -ал-а, -ил-а, -ул-а, -ол-а: Водолага - водолазський, Вулига - вулизський, Калута - калузький, Андрута - андрузький, Молога - молозький (не реком. мологівський); Перемога - перемозький (неправ. переможнянський, не реком. перемогівський);

26) на -ай, -ой: Коврай - коврайський, Неружай - неружайський, Бакай - бакайський, Барабой - барабойський;

27) на -аж, -ож, -иж, -іж, -еж: Збараж - збаразський, Сураж - суразський, Сиволож - сиволозький, Фотовиж - фотовизський, Вороніж - воронізький, Литовеж - литовезський;

28) на -ан: Кучурган - кучурганський, Болган - болганський;

29) на -едь, -іль, -ідь, -оль, -уль: Боремель - боремельський, Перемиль - перемильський, Купіль - купільський, Анадоль - анадольський, Забороль - заборольський, Пакуль - пакульський, Радуль - радульський;

30) на -ах-а, -их-а, -ух-а з ненаголошеним закінченням: Грушваха - грушваський, Комишваха - комишваський, Гончариха - гончариський, Ковалиха - ковалиський, Цвітоха - цвітоський, Ропотуха - ропотуський. Поодинокі форми на -івськ-ий є відхиненням від літературної норми: Скомороха - скомороський (неправ. скоморохівський), Череваха - череваський (неправ. черевахівський);

31) на -ах-и, -ох-и, -ех-и, -ух-и з ненаголошеним закінченням: Бровахи - броваський, Скоморохи - скомороський, Мачухи - мачуський (доп. мачухівський), Попельхи - попельський (доп. попельхівський), Рябухи - рябуський (доп. рябухівський), Чорнухи - чорнуський (неправ. чорнухинський), Золотухи - золотуський (неправ. золотухинський), Глухи - глуський (неправ. глухівський).

Складний суфікс -івськ-ий пишеться у прикметниках, утворених від географічних назв:

1) на -енк-о, -енк-и, що за походженням є прізвищами або прізвиськами: Шевченко - шевченківський, Осипенко - осипенківський, Кононенки - кононенківський;

2) на -ан-и(-ин-и) з наголошеним закінченням: Кирдані - кирданівський, Білані - біланівський, Кияні - киянівський;

3) на -ак-и(-як-и) з наголошеним закінченням: Ходакі - ходаківський, Жолдаки - жолдаківський, Литвякі - литвяківський. Винятки: Новаки - новацький, Шельпаки - шельпацький;

4) на -ук-и(-юк-и) з наголошеним закінченням: Івацуки - івацуківський, Радчуки - радчуківський, Пластуки - пластуківський, Правдюки - правдюківський;

5) на -ач-і(-яч-і) з наголошеним закінченням: Глушачі - глушачівський, Головачі - головачівський, Горбачі - горбачівський;

6) на -ун-и(-юн-и) з наголошеним закінченням: Бовкуни - бовкунівський, Вергуні - вергунівський, Ковтуни - ковтунівський;

7) на -ар-і(-яр-і) з наголошеним закінченням: Косарі - косарівський, Кобзарі - кобзарівський, Пекарі - пекарівський;

8) на -к-і після приголосного з наголошеним закінченням: Хрипки - хрипківський, Тінькі - тіньківський, Пліскі - плісківський. Незначні відхилення від цього правила зумовлені діалектними особливостями та місцевою традицією: Ставкі - ставчанський, Копанкі - копанський, Зінькі - зіньковецький;

9) на -ик-і з наголошеним закінченням: Березники - березниківський, Боровики - боровиківський, Колісники - колісниківський;

10) на -ак-и, -ек-и, -ук-и з наголошеним закінченням: Сподахи - сподахівський, Любахи - любахівський, Мелехи - мелехівський, Явтухи - явтухівський.

Складний суфікс -анськ-ий(-янськ-ий) пишеться в прикметниках, утворених від географічних назв, які закінчуються:

1) на -н-я після приголосного: Кропивня - кропивнянський, Очеретня - очеретнянський, Рудня - руднянський;

2) на -н-а після приголосного: Озерна - озернянський, Гатна - гатнянський, Пасічна - пасічнянський, Роздільна - роздільнянський;

3) на -ин-я: Гордіня - гордінянський, Літиня - літинянський, Бориня - боринянський (доп. боринський);

4) на -д-я після приголосного (тобто на -вл-я, -кл-я, -мл-я, -пл-я, -тл-я, -хл-я, -зл-я, -бл-я): Хотівля - хотівлянський, Жукля - жуклянський, Боромля - боромлянський, Чалля - чаллянський, Битля - битлянський, Тухля - тухлянський (доп. тухольський), Грезля - грезлянський.

кий, Гребля - греблянський, але Нова Гребля - новогребельський (доп. новогреблянський), Широка Гребля - широкогребельський (доп. широкогреблянський), Червона Гребля - червоногребельський (доп. червоногреблянський), Кузьмина Гребля - кузьмино-гребельський (доп. кузьминогреблянський);

б) на -ч-а після приголосного: Ропча - ропчанський, Михальча - михальчанський, Губча - губчанський, Кормильча - кормильчанський, Сенча - сенчанський;

6) на -оч-а, -яч-а, -уч-а, -ич-а і под.: Голгоча - голгочанський, Березоточа - березоточанський, Дзвиняча - дзвинячанський, Текуча - текучанський, Плавуча - плавучанський, Плотича - плотичанський (доп. голгоцький, березотоцький, дзвиняцький, текуцький, плавучький, плотичький);

7) на -ч-е після приголосного: Вербче - вербчанський, Велимче - велимчанський, Більче - більчанський, Молодинче - молодинчанський, (неправ. молодинчеський), Зеленче - зеленчанський, Купче - купчанський, Кривче - кривчанський. Винятки: Підзамче - підзамчівський, Безпальче - безпальчівський. Прикметники на -енськ-ий (вербченський, велченський, більченський, зеленченський, купченський, кривченський, немеченський, черченський, турильченський, судченський) є штучно утвореними і не відповідають граматичним нормам і словотворчим традиціям української мови;

8) на -ищ-а, -ущ-а, -ащ-а, -ощ-а: Мочулища - мочулищанський, Стрілища - стрілищанський, Будища - будищанський, Нехвороща - нехворощанський, Літогища - літогищанський;

9) на -ш-а після приголосного: Велика Гомілля - великогомільчанський, Любша - любчанський, Бакша - бакшанський;

10) на -уш-а, -ош-а: Велика Глуша - великоглушанський, Мала Глуша - малоглушанський, Росоша - росошанський. Від топоніма Олеша - олешанський і Олешівський.

11) на -ищ-е: Городище - городищанський, Гніздище - гніздищанський, Гатище - гатищанський, Будище - будищанський. Прикметники на -енський від географічних назв на -ищ-е є штучно утвореними і не відповідають граматичним нормам української мови та традиції українського словотвору: Городище - городищанський (неправ. городищенський), Купище - купищанський (неправ. купищенський), Рожище - рожищанський (неправ. рожищенський) і под. Поодинокі форми з суфіксами -ськ-ий (Сідлище - сідлиський, Монастирище - монастирський), -ицьк-ий (Жорнище - жорницький), -инськ-ий (Мочулища - мочулишинський) є діалектними або розмовно-побутовими. У літературній мові їм відповідають форми на -анськ-ий: сідлищанський, монастирищанський, жорнищанський, мочулищанський.

Складний суфікс -инськ-ий пишеться у прикметниках, утворених від деяких географічних назв іншомовного походження: Ялта - ялтинський, Алушта - алуштинський, Алушка - алушкинський, Гаспра - гаспринський, Кача - качинський та ін. Не відповідають граматичним нормам української мови прикметники ріпкинський (від Ріпки - літ. ріпецький до ріпківський), чорнухинський (від Чорнухи - літ. чорнуський), локачинський (від Локачі - літ. локацький).

Складний суфікс -енськ-ий пишеться у прикметниках, утворених від окремих географічних назв: Керч - керченський, Фрунзе - фрунзенський та ін. Не відповідають граматичним нормам української мови прикметники, штучно утворені за допомогою суфікса -енськ-ий від усіх без винятку географічних назв -н-е, -ищ-е тощо: Зелене - неправ. зелененський, літ. зеленянський, доп. зеленський; Червоне - неправ. червоненський, літ. червонянський; Зарічне - неправ. заріченський, літ. зарічянський; Криничне - неправ. криниченський, літ. криничанський; Погребіще - неправ. погребішенський, літ. погребіщанський; Ставище - неправ. ставітенський, літ. ставитанський; Рожище - неправ. рожищенський, літ. рожищанський; Монастирище - неправ. монастиришенський, літ. монастирищанський і под.

Похідні прикметники від географічних назв Грузії

Простий суфікс -ськ-ий пишеться в прикметниках, утворених від географічних назв:

1) на один або кілька приголосних: Алтіт - алтітський, Бзід - бзіпський, Будзгур - будзгурський, Алжаж - алжамський, Гарп - гарпський;

2) на голосні словосполучки ау, оу, еу з ненаголошеним у, яке перед суфіксом -ськ- не випадає: Газаткау - газаткауский, Ганіткау - ганіткауский, Дзагоіткау - дзагоіткауский, Нахурзобу - нахурзобуский, Члоу - члоуский;

3) кількаскладових на голосний а, який перед суфіксом -ськ- випадає: Чатұра - чатұрський, Ахалдаба - ахалдабський, Гудатұа - гудатський, Очамчіра - очамчірський, Гагра - гагрський (не реком. гагринський), Бандза - бандзський (не реком. бандзійський), Супса - супський (не реком. супсинський);

4) на голосний і, який перед суфіксом -ськ- випадає: Болнісі - болнісський, Боржомі - боржомський, Гардабан - гардабанський, Кабулеті - кабулетський, Карелі - карельський, Гебі - гебський, Хобі - хобський, Гомі - гомський, Кокі - кокський (неправ. кокійський), Накі -

накоський (неправ. накітський), Сарпі - сарпський (неправ. сарпітський); виняток: Горі - горітський;

б) багатоскладових на голосний е, який перед суфіксом -ськ- випадає: Ахалцхе - ахалтський; Челтагеле - челтагелський, Дошаке - дошахський, Хабуме - хабумський, Сакіре - сакірський (не реком. сакірейський), Саніоре - саніорський (не реком. саніорітський), Сабуе - сабусський (не реком. сабуїтський, неправ. сабуейтський);

б) багатоскладових і односкладових на голосний у, який перед суфіксом -ськ- не випадає: Чхорощку - чхорощкуський, Араду - арадусський, Курзу - курзусський, Оруду - орудусський (не реком. орудуйтський), Двабзу - двабзусський (не реком. двабзуйтський), Накіпу - накіпусський (не реком. накіпуйтський), Гу - гусський (не реком. гуйтський), Гду - гдусський (не реком. гдуйтський, неправ. гдуйський), Клду - клдусський (не реком. клдуйтський), Цру - црусський (не реком. цруйтський).

Складний суфікс -йськ-ий пишеться в прикметниках, утворених від географічних назв:

1) на голосний звук о, який перед суфіксом -йськ-ий не випадає: Діхашно - діхашноський, Кесало - кесалосський, Амамло - амамлоський, Борісако - борісакосський, Цкаро - цкаросський, Бего - бегосський, Сагурамо - сагурамосський, Сагареджо - сагареджосський, Саберто - сабертосський, Хуло - хулосський, Ікалто - ікалтоський; винятки: Цхалтубо - цхалтубський, Норіо - норітський;

2) односкладових на голосний а, який перед суфіксом -йськ-ий не випадає: Скра - скрайський, Пца - пцайський (неправ. пцський), Тба - тбайський (неправ. тбський), Мна - мнайський (неправ. мнський);

3) звукосполуку голосних іа після приголосних, в якій а перед суфіксом -йськ- випадає: Мес іа - мєстїйський, Кація - каційський, Анакліа - анаклійський, Орсантіа - орсантийський, Бедіа - бедійський, Ештїа - ештійський, Самтредіа - самтредїйський (не реком. самтредський), Геріа - герїйський (неправ. герський). Якщо звукосполука іа знаходиться після голосного звука, то перед суфіксом -йськ- вона випадає повністю: Отабаїа - отабайський, Таїа - тайський (не реком. таїайський);

4) односкладових і двоскладових на голосний е, який перед суфіксом -йськ-ий не випадає: Клде - клдейський, Дре - дрейський, Хе - хейський, Пре - прейський, Мохе - мохейський, Хвце - хвцейський (неправ. хвцівський), Зваре - зварейський (не реком. зварський), Млаше - млашейський (не реком. мласський), Чале - чалейський (не реком. чальський), Сатхе - сатхейський (не реком. сатський).

Складний суфікс -евськ-ий пишеться у прикметниках, утворених від грузинських географічних назв на -дзе: Запарадзе - запарадзевський, Леселідзе - леселідзевський, Махарадзе - махарадзевський.

Похідні прикметники з географічних назв Естонії

Простий суфікс -ськ-ий пишеться в прикметниках, утворених від географічних назв:

1) на голосний звук, який перед суфіксом -ськ- не випадає: Аабла - ааблаский, Вихма - вихмаський, Авасте - авастеський, Раквере - ракверський, Вяйзо - вяйзоський, Ківилі - ківиліський, Тарту - тартуський, Літкатку - літкаткуський. Виняток: Нарва - нарвський;

2) на будь-яку звукосполуку кількох голосних, які також не усикаються: Авіспеа - авіспеаський, Айамаа - айамааський, Аласоо - аласооський, Віспауу - віспаууський, Сілламае - сілламаєський, Вінео - вінеоський, Рістее - рістєсський;

3) на приголосні звуки: Кінгісепп - кінгісєпський, Таллін - таллінський, Муу - муйський, Крей - крейський.

Похідні прикметники
від географічних назв Таджикистану

Простий суфікс -ськ-ий пишеться у прикметниках, утворених від географічних назв:

1) на наголошений звук у, що входить до складу кореня -су із значенням "вода" і який перед суфіксом -ськ- не випадає: Бошкарасу - бошкарасуський, Карасу - карасуський, Кизилсу - кизилсуський, Уткансу - уткансуський, Чорсу - чорсуський. У всіх інших випадках від назв на наголошене у після приголосного прикметники утворюються за допомогою наголошеного складного суфікса -инськ-ий, перед яким звук у випадає: Аргу - аргинський, Ачуу - ачуїнський, Багу - багинський, Чорку - чоркінський, Чуу - чуїнський, Шавру - шавринський;

2) на звукосполуку ау з ненаголошеним у, яке перед суфіксом -ськ- не випадає: Нау - науський, Данау - данауський;

3) на один або кілька приголосних звуків: Ашт - аштський, Ванч - ванчський, Вахт - вахський, Гарм - гармський, Пяндж - пяндзький, Хорог - хорозький, Рушан - рушанський.

Складний суфікс -инськ-ий пишеться у прикметниках, утворених від географічних назв, що закінчуються наголошеними голосними звуками а, о, е, и, які перед суфіксом -инськ- випадають: Сумбула - сумбулінський, Тангітудла - тангітудинський, Мугуло - мугулінський, Наврухо - наврухинський, Гуруллі - гуруллінський, Джілонді - джілондинський, Барде - бардинський, Бооке - боокинський; виняток Восе - восєйський.

Складний наголошений суфікс -інськ-ий пишеться у прикметниках, утворених від географічних назв, що закінчуються звуком і та сполуками

голосних ai, oi: Дегаі - дегаі́нський, Курпаі - курпаі́нський, Тангаі - тангаі́нський, Джавлібоі - джавлібоі́нський, Саробі - саробі́нський, Томчі - томчі́нський.

Похідні прикметники від географічних назв Вірменії

Простий суфікс -ськ-ий пишеться в прикметниках, утворених від географічних назв, що закінчуються на один або кілька приголосних звуків: Абовян - абовянський, Арташат - арташатський, Спітак - спітакський, Берд - бердський, Дастакерт - дастакертський, Лусакерт - лусакертський.

Складний суфікс -инськ-ий пишеться в прикметниках, утворених від географічних назв, що закінчуються на звук а, який перед суфіксом -инськ-ий випадає: Актафа - актафінський, Аніпемза - аніпемзінський, Ахтала - ахталінський.

Від назв на і прикметники утворюються за допомогою суфікса -інськ-ий: Мартуні - мартунінський, Меґрі - меґрінський, Шаммаді - шаммаді́нський, Ані - ані́нський (доп. ані́йський), Алаверді - алаверді́нський (неправ. алавердський), Веді - веді́нський (доп. веді́йський).

Складний суф. -овськ-ий пишеться в прикметнику, утвореному від географічної назви: Камо - камовський.

Похідні прикметники від географічних назв Казахстану, Азербайджану і Узбекистану

Простий суфікс -ськ-ий пишеться в прикметниках, утворених від географічних назв, що закінчуються:

1) на один або кілька приголосних звуків: Чанабаб - чанабабський, Дюзюрд - дюзюрдський, Каракаміс - каракаміський, Ушсарт - ушсартський, Дегам - дегамський, Андерв - андервський;

2) на звукосполуку ав з ненаголошеним у: Ортау - ортауський, Денау - денауський, Бозатау - бозатауський;

3) на звукосполуку су: Карасу - карасуський, Шорсу - шорсуський, Ікансу - ікансуський, Сарису - сарисуський, Кизилсу - кизилсуський.
Форми на -инськ-ий, -инськ-ий, -йськ-ий є відхиленням від норми: Шорсу - неправ. шорсинський, не реком. шорсу́йський, літ. шорсу́ський; Бозсу - не реком. бозсу́йський, літ. бозсу́ський; Аксу - неправ. аксу́їнський, неправ. аксу́нський, літ. аксу́ський; Карасу - неправ. карасу́нський, неправ. карасу́їнський, не реком. карасу́йський, літ. карасу́ський.

Складний суфікс -инськ-ий пишеться в прикметниках від географічних назв, що закінчуються:

1) на наголошений голосний а, який перед суфіксом випадає: Казма -

казмінський, Ойси́дара - ойси́дари́нський, Самбу́ла - самбу́ли́нський; винятки: Буха́ра - буха́рський, Ферга́на - ферга́нський;

2) на наголошений голосний о, який перед суфіксом випадає: Хира́мо - хира́ми́нський, Ша́вчо - ша́вчи́нський, Ара́бо - ара́би́нський, Боа́то - боа́ти́нський;

3) на наголошений е, який перед суфіксом випадає: Кура́теле - кура́те́ли́нський, Чере́ке - чере́ки́нський (не реком. череке́нський), Сумбе́ - сумбе́и́нський, Душа́нбе - душа́нба́и́нський, Усте́рте - усте́рти́нський;

4) на наголошений и, який зливається з суфіксом -и́нськ-ий: За́чали - за́чали́нський, Сатиба́лді - сатиба́лди́нський, На́вді - на́вди́нський, Чо́кли - чо́кли́нський;

5) на наголошений звук у, який перед суфіксом випадає: Ба́ку - ба́ки́нський, Курху́лу - курху́ли́нський, Бодо́мту - бодо́мти́нський, Кизи́лту - кизи́лти́нський, Пешу́ - пешки́нський.

Порушенням літературної форми є прикметникові форми на -и́нськ-ий (Сіа́ку - неправ. сіа́ку́нський, літ. сіа́кинський), на -и́нськ- (Чи́ланчу - не реком. чи́ланчу́йський, літ. чи́ланчинський).

Складний суфікс -и́нськ-ий пишеться у відповідності з вимовою в прикметниках від назв на наголошений голосний і, який зливається з суфіксом -и́нськ-: Фузу́лі - фузу́ли́нський, Кена́ші - кена́ші́нський, Тера́клі - тера́кли́нський, Кав ча́ - каву́нчи́нський. Поодинокі форми з простим суфіксом -с́ьк-ий від назв на і є відхиленням від літературної норми: Орта́ Лякі́ - орта́-ля́кинський (не реком. орта́-ля́кський). В окремих випадках зустрічаються прикметники з суфіксом -и́нськ-ий, перед яким в основі зберігається наголошений звук і: Ходжа́йлі - ходжа́йли́йський, Пахта́чі - пахта́чі́йський, Ве́рі - ве́рі́йський. Їх слід розглядати як допустимі, але не бажані форми до основної літературної норми на -и́нськ-ий: ходжа́йли́нський, пахта́чі́нський, ве́рі́нський.

Надійшла до редколегії 10.08.92

Л.М.Паламар, канд. філол. наук,

Київ. ун-т

ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНО-ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Описано функціонально-комунікативний метод навчання студентів нефілологічних спеціальностей, що сприяє ефективному засвоєнню виділеного лінгвістичного матеріалу та активному використанню його в практичній діяльності.

Процес викладання української мови, літератури та культури у Київському університеті, зокрема на факультетах природничого профілю: механіко-математичного, фізичного, радіофізичного, кібернетики та інших на першому етапі викликав значні труднощі, серед яких:

а) подолання та ліквідація психологічного бар'єру у студентів та викладачів, які протягом багатьох років читали і ще й сьогодні читають лекції російською мовою; б) специфіка навчальних планів з фаху; в) організація навчального процесу; г) добір навчальних матеріалів; д) виділення та презентація всіх найнеобхідніших для розвитку мовленнєвих дій граматичних явищ, що сприятимуть здобуттю знань з обраної професії.

З метою подолання вищезгаданих труднощів необхідно було в першу чергу добирати потрібний граматичний матеріал, систематизувати його і подавати певними дозами за логіко-граматичним принципом, що значно інтенсифікує процес навчання. Такий підхід до навчального матеріалу зумовлений функціональними особливостями і комунікативністю, що і є визначальними на початковому етапі вивчення української мови.

З метою поліпшення комунікативної діяльності студентів з перших днів навчання пропонується активна робота над науковими та публіцистичними стилями мови, як під час лекцій, так і практичних занять. Тим самим формується комунікативна основа спілкування на професіональному та побутовому рівнях.

Особлива увага звертається на вправи, завдання, тексти, їх зміст, структуру, жанр, бо ці аспекти зумовляють матеріальну структуру так званих комунікативних одиниць, що стають визначальними у вивченні певного граматичного явища. Саме завдяки їм відбувається спілкування на навчально-професійному, науковому та побутовому рівнях.

Такої думки дотримується багато лінгвістів, зокрема проф. МДУ Білошанкова В. А. та ін.

Складність полягає ще й у доборі та описі конкретних комунікативних ситуацій, цих "відрізків діяльності", які б сприяли розвитку комунікативних дій студентів. Адже осмислення й опис таких ситуацій для кожної мови, у тому числі й української, специфічний.

Нове осмислення граматичного матеріалу з урахуванням його функціональних особливостей відрізняє запропоновані нами практичні граматики від традиційних, бо вони ґрунтуються не на системі всіх мовних явищ, а лише тих, для яких характерне проникнення всіх рівнів мови (фонетики, лексики, семантики, стилістики та ін.). Отже, опис системи мови у нашій практиці не є достатнім, бо тут беруться до уваги й системні характеристики мови і мовлення. Мовленнєві діяльності, яка є домінантною на початковому етапі навчання і має свої особливості, відводиться основна роль. Особливо звертається увага на такі моменти:

- а) ситуації, мета та умови їх реалізації на заняттях;
- б) зміст ситуацій усіх навчальних матеріалів;
- в) види мовленнєвої діяльності;
- г) результати навчання (практичне застосування, семінарські заняття, колоквіуми, практичні заняття і т. ін.).

Визначаємо основні сфери функціонування української мови, які умовно називаємо:

навчально-професійна, що забезпечує комунікативну діяльність студентів під час практичних чи семінарських занять. Це спілкування не лише на заняттях з мови, але й з фахових дисциплін, ділове співробітництво у вузі та поза вузом;

позалекційна робота студентів, що включає: науково-методичну самостійну роботу різного плану, культурно-організаційні заходи, у яких студент бере участь, готуючись до наукової діяльності.

Для функціонально-комунікативного методу навчання української мови студентів технічно-економічних спеціальностей пропонуємо не традиційну граматичну основу, а таку, що забезпечує інтенсивне засвоєння й активне використання поданого на лекційних та практичних заняттях матеріалу, в процесі оволодіння новими дисциплінами.

Зосередимо увагу лише на деяких аспектах навчально-комунікативної діяльності студентів, а саме:

- а) здійснення мовленнєвого акту на матеріалі з фахових дисциплін (текстів, підручників, статей);
- б) виділення головної думки прочитаного чи почутого на лекціях з фаху;
- в) вміння інтерпретувати конкретну інформацію, трансформувати її;
- г) виклад докладної інформації в усній чи письмовій формі в з'єднанні з вимог викладача.

Реалізація цих завдань багато в чому залежить від принципів добору навчального матеріалу. Тут ми маємо справу з лексико-граматичним матеріалом, відповідними текстами, які формують певне ставлення до предметів з фаху. Серед виділеної лексики основне місце посідає спеціальна термінологія. Якщо фахівці зупиняться головним чином на змісті термінів, ми вивчаємо терміни як мовний матеріал, що дає можливість широкої діяльності у галузі граматики (лексикології, словотвору та ін.)².

Окремою граматичною темою можуть стати структурні типи термінів: а) терміни-слова: газ, лак, час; б) терміни, від яких можна утворити похідні (нові) форми: лаковий, газовий; в) складні слова: газопровід, електроприлад; г) аббревіатури: лазер, ККД та ін.

Майже весь навчальний матеріал для занять базується на фаховій тематичі, і це є додатковою мотивацією для вивчення української мови.

Таким чином, головними мовними одиницями на кожному занятті стають тексти з фаху та завдання до них, що сприяє формуванню й розвитку всіх чотирьох видів мовленнєвої діяльності. Тексти та вправи добираються з урахуванням зростаючої складності у процесі оволодіння усною та письмовою формами мовлення.

Текст у лінгвістичному розумінні є сукупністю речень. Ця синтаксична одиниця виступає у складній мові як завершена комунікативна одиниця і є тим необхідним матеріалом, що забезпечує інтенсифікацію навчального процесу³.

Композиційна структура тексту сприяє розвитку розумової діяльності, бо пов'язана з особливостями введення та завершення подання нової інформації. У цілісній структурі тексту можна виділити головну й другорядну інформацію та специфічні для наукового стилю структурні одиниці.

Пояснення тексту на основі системи методичних дій сприяє оволодінню основними граматичними явищами та лексичними одиницями, словосполученнями, які швидше засвоюються в контексті, ніж поза ним.

Комунікативні вправи до тексту забезпечують вироблення навичок, виділення необхідної інформації з усної відповіді чи контексту⁴.

Значне місце відводиться вправам на складання плану різного типу і поступового розкриття змісту тез, конспектів, лекцій. При цьому типові мовні засоби - це структури оформлення думки. У результаті виконання подібних вправ студенти самостійно добирають необхідні словосполучення, структури, розташовують їх у певному плані й трансформують.

Таким чином, весь навчальний матеріал спрямований на активізацію розумової діяльності студентів, розвиток лінгвістичної компетенції і відповідає вимогам комунікативного підходу, що дозволяє реалізувати активне співробітництво того, хто вчить, і того, хто вчиться, а це стимулює пошук нових методів здобуття знань з метою підготовки нової української інтелігенції.

Література

1 Белошанка В. А. О принципах описания русской синтаксической системы в целях преподавания русского языка нерусским // Рус. язык за рубежом. 1981. - № 5; 1982. - № 2. - С. 17.

2 Даниленко В. Б. Русская терминология. - М., 1977. - С. 37.

3 Серкова Н. И. О некоторых вопросах функциональной перспективы предложения в терминах сверхфразового единства // Вопр. языкознания. 1976. - № 3. - С. 47.

4 Трушина Л.Б., Д'якова Л.Р. Контроль при комунікативному навчанні у книзі "Практична методика викладання російської мови на початковому етапі". - М., 1990. - С.211.

5 Олексійова Н.М. Комунікативно-орієнтовна форма навчання науковому стилю мови. Практична граматики. - М., 1982. - С.145.

Надійшла до редколегії 10.09.92

А.П.Грицева, канд. філол. наук,
Хмельн. політехн. ін-т

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ІНОЗЕМНА У СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ ОПИСАННІ

Пропонується створення оригінального типу назвального термінологічного словника. Обрані лексикографічні параметри словникової статті - структуровані, а також ті, що пов'язані з функціонуванням мови, - спрямовані на засвоєння спеціальної лексики методом випередженого навчання.

Мова - це діяльність, яка є функцією того або іншого людського колективу. Всі форми слів і всі сполучення слів утворюються нами у процесі мовлення. Практичне оволодіння мовою як діяльність, засоби її вивчення - мета викладання мови, зміст його методики.

Усвідомлення цього наукового принципу робить методику науковою дисципліною. Лінгвістика та методика взаємно збагачують одна одну; процес їх взаємодії двобічний - практика стимулює теорію. І це необхідна умова ефективного вивчення іноземних мов так само, як вивчення української мови як іноземної.

У 60-ті роки зародилась і сформувалась прикладна лінгвістична дисципліна - лінгвометодика, або описання російської мови як іноземної з метою її викладання. Сьогодні, коли в Україні українській мові повернено статус державної, зароджується і починає формуватися нова лінгвістична дисципліна - українська мова як іноземна.

Постає питання що викладати і як описувати мову: як звичайні парадигми, що доповнюються досвідом носіїв рідної мови (цього досвіду не мають іноземці), чи як "мову в дії", в функ. і, тобто фрагменти мовної системи, які дають у взаємодії модель (моделі) мовної поведінки? Саме друге, тобто не лінійний метод викладання мови, а комунікативний пови-

нея домінувати. Таке викладання потребує цілеспрямованого опису, знаходження окремих моделей функціонального характеру. Звичайно, комунікативний принцип не сприймається як абсолют. Він з'являє певні прорахунки: слабка опора на систему, недостатня систематизація фактів мови, які ми беремо з підручника. Навчання мовній поведінці недостатньо пов'язувати з закономірностями та послідовністю формування нової системи.

Практичне та теоретичне описання української мови як іноземної повинно бути системно-функціональним, тобто подавати систему мови в її найважливіших функціях, а не бути просто мало зв'язаним набором мовних зразків у тих чи інших ситуаціях.

Системно-функціональний підхід у вивченні лексики упорядковує мовні одиниці, розкриває закономірності її функціонування. Одним із сучасних засобів навчання є словники. Це можуть бути: 1) навчальні термінологічні словники, 2) навчальні термінологічні перекладні словники, 3) лексичні посібники словникового типу тощо.

Виходячи із завдання викладача-мовника в іноземній аудиторії, яке полягає в тому, що він повинен не лише дати певну мовну інформацію, а й розкрити основні співвідношення понятійних систем, ми зупинились на типі навчального термінологічного словника, який дозволив би методом випередженого навчання подати основну інформацію з того чи іншого предмета. Вивчення термінології за названим методом передбачає оволодіння нею за один семестр або хоч за півсеместра до читання лекційного курсу.

Для опису термінологічної лексики, взятої з підручників, наукових та реферативних журналів тощо, з метою оволодіння спеціальною термінологією випередженого навчання визначасмо необхідну та достатню кількість лексикографічних параметрів. Їх кількість може бути різною, зростати чи зменшуватись залежн від завдань, які вирішує викладач, від рівня підготовленості студента-іноземця, його мовної особистості.

Так, для студентів просунутого етапу навчання (II і III курси) пропонуються такі лексикографічні параметри:

1. Мова (мови).
2. Графічна довжина слова.
3. Наголос.
4. Фонетичний (вимов) параметр.
5. Граматичний рід іменника (беремо до уваги, що термінологічні одиниці - переважно іменники).
6. Число.
7. Словозміна іменника.
8. Морфологічне членування слова.
9. Словотворчий параметр.

10. Семантичний еквівалент, дефініція.
11. Параметр транспозиції (образності) значення.
12. Тематична група.
13. Лексична сполучуваність.
14. Аббревіатури.
15. Картинний параметр (ілюстрація малюнком - як еквівалент осяжного визначення).

Лексикографічна параметризація термінологічних одиниць спрямована на закріплення у словниковій формі результатів вивчення окремих рівнів мовних структур поряд із засвоєнням нової одиниці. Проілюструємо одну з словникових статей на прикладі опису обчислювальних машин.

Комп'ютер - 1. computer (англ.); 2. 8 букв, 9 звуків; 3. 4. к о м п' ю т е р; 5. іменник, чоловічий рід; 6. однаина; 7. комп'ютер, -а, -у, -о, -ом, -і, -и, -ів, -ам, -и, -ами, -ах, -е; 8. 9. комп'ютер, комп'ютерний, комп'ютеризація, комп'ютеризований, комп'ютернезалежний, мінікомп'ютер, макрокомп'ютер, нейрокомп'ютер; 10. електронний пристрій для програмованої обробки даних; електронно-обчислювальна машина; електронна машина; 11. електронний помічник; 12. абак, рахівниця, обчислювальна машина, калькулятор, арифмометр, механічна шифрувальна машина; мала електронно-обчислювальна машина (МЕОМ), велика електронно-обчислювальна машина (ВЕОМ), мікропроцесор, персональна електронно-обчислювальна машина (ПЕОМ), обчислювальні системи, мультипроцесор; 13. використання (виробництво, моделювання, розповсюдження, якість) комп'ютера (-ів); набір комп'ютерів, дослідний зразок комп'ютера; робота з комп'ютером, спеціаліст по комп'ютерах. Комп'ютер персональний, бойовий, сучасний, новий, вітчизняний, майбутній. Комп'ютер першого (другого, третього, четвертого, п'ятого покоління. Комп'ютер видає відповідь, володіє функціями. Комп'ютерний(а) техніка, безграмотність, вісник, вірус, грамотність, епідемія, етика, злочинність, інфекція, криміналістика, мережа, мова, технологія, пам'ять, програма, система, чума. Спеціаліст по захисту комп'ютерних систем. Комп'ютеризоване суспільство. 14. БОМ (хвороби БОМ, розлад БОМ); кодекс для БОМ; вузькоспеціалізовані БОМ.

Обрати нами лексикографічні параметри, що передають певну інформацію, можна поділити на дві групи. До першої групи увійдуть власне мовні параметри, тобто структурогенні. Це наголос, орфографічний параметр, вимова, словозмінний, словотворчий, категоріальний параметри та лексична сполучуваність. Вони дискретні за своєю природою, можливості їх варіювання розповсюджуються лише на способи їх фіксації у словниках. Так, в українській мові рід реалізується як чоловічий, жіночий та се-

редній. Ця граматична категорія відсутня, наприклад, в арабській та англійській мовах і має різну кількість значень в інших мовах. Параметр "словозміна іменника" передбачає 13 службових м. їм (клична форма для іменників однини).

Другу групу становлять параметри, зміст яких передбачає екстралінгвістичний фактор - денотативний, параметр транспозиції, семантичний еквівалент, прагматичний, тобто вторинні аспекти по відношенню до самої мови, пов'язані не з самою мовою, а з її побутуванням, існуванням та вивченням. Ці параметри не дискретні, характеризуються змінюваною глибиною розкриття і відбивають не власне структурні відношення, а процеси - діакронічні, психолінгвістичні, синтагматичні, взаємодії мов, інтерференції. На противагу власне мовним, або структурогенним, останні можуть бути названі лінгвістичними.

Такий різновид навчальних словників - це джерело для цілого ряду вправ та завдань. Необхідною умовою практичної частини є точна орієнтація на словникову частину. Вправи можуть бути як типові, так і з важливих випадків слововживання.

Вивчення певної частини лексики супроводжується діловою грою, яку умовно можна назвати "Запит в інститут української мови". Мета цієї ділової гри полягає в тому, щоб студенти, користуючись банком даних (підручниками, словниками тощо), самостійно склали аналогічну словникову статтю. Спочатку це буде загальноживана одиниця, наприклад, книга, дім, пізніше - термінологічна одиниця. Студентська група виконує тут роль працівників інституту, кожен з яких відповідає за достовірність інформації. Важкою, але й цікавою є ділянка роботи, де так звані "працівники інституту" перегортають, перераховують підготовлену викладачем літературу, статті тощо у шуках відповіді, що передбачена параметром "лексична сподучуваність". Зібрана студентами інформація не претендує на вичерпність, проте значною мірою сприяє закріпленню мовних знань.

Практика свідчить, що описаний тип навчального термінологічного словника - це значний резерв для підвищення ефективності процесу вивчення мови іноземними студентами нефілологічних вузів. Використання системно-функціональних принципів з притяганням лексикографічних, власне мовних, параметрів допомагає подолати труднощі мовного бар'єру, забезпечуючи тим самим результативніше читання спеціальної літератури. Згаданий метод роботи з спеціальною лексикою, зокрема ділова гра, має творчий характер, сприяє розвитку проблемного мислення майбутнього спеціаліста.

Таким чином, запропонований метод вивчення спеціальних термінів має змогу у недалекому майбутньому мати справу з новою галуззю сучасного українського мовознавства - теоретичною лексикологією. У пошуках методу вивчення термінологічної лексики ми скористалися здатністю лексики репрезентувати оточуючий світ системно. Багато чого, зокрема з понять науки, ще у стані зародження, виникнення. Лексика - явище надзвичайно складне, не завжди піддається "жорсткій" класифікації. Проте практика створення словників взагалі і названого типу словника, зокрема, переконує в тому, що, не дивлячись на неосязність, рухливість, лексика може продуктивно вирачатись як певна система, аналогічна за своєю принциповою структурою і загальними закономірностями функціонування таким системам, як фонетична або граматична.

Наведений метод випередженого вивчення, безперечно, має перспективу. Він дозволяє акцентувати увагу на специфіці тих чи інших лексичних одиниць і цілих категорій української мови порівняно з відповідними словами і категоріями інших мов, відомих студентам.

Системно-функціональний підхід у вивченні м. и постійно спрямований на співставлення, на вивчення мови у "дзеркалі" інших мов, хоча безпосереднього порівняння фактів, що співвідносяться, у різних мовах може і не бути. Національну специфіку української термінолексики може підкреслювати і сам словниковий склад: походження окремих слів і цілих класів, запозичення як результат міжмовних контактів, різний характер спеціальних, діалектних одиниць.

Надійшла до редколегії 04.09.82

Семасіологія, лексикологія, лексикографія

Невойт В. І. Топологічна структура слова.	3
Чемес В. Ф. Відхилення від літературно-нормативного коду як соціолінгвістичний і власне лінгвістичний об'єкти.	11
Коломієць М. П. До питання про перифрази.	20
Росовецький С. К., Дядищева Ю. Б. Символіка слова "хата" в поетичних контекстах Т. Р. Шевченка.	28
Льбач О. О. Ейдоніми в термінологіях фундаментальних наук.	33
Сологуб Н. М. Перифрази у мові творів О. Гончара.	41

Фонетика, грамати́ка

Скалозуб Л. Р., Кононенко О. В., Павличенко О. М., Яржак С. М. Українське мовлення: артикуляційна динаміка складу (на) (за даними тензометрування і кінорентгенографування).	49
Загнітко А. О. Морфологічні категорії й когнітивна функція мови.	60
Овчиннікова І. І. Семантичні ознаки дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта.	68
Козленко І. В. Морфонологічні парадигматичні моделі дієслів в українській літературній мові.	75
Москаленко І. М. Полісемія і полівалентність дієслова.	83
Степаненко М. І. Ад'єктивні словосполучення із залежним давальним відмінком.	89
Слободинська Т. С. Функціональне співвідношення підрядних означальних речень і відокремлених дисприкметникових зворотів в українській мові.	97

Панасенко Н. І. Семантика афіксальних дериватів терміносистеми "лікарські рослини".	103
---	-----

Крашениця В. Ф. Складнопідрядні речення з підрядними умови в українських грамотах XIV-XV ст.	108
--	-----

Історія мови

Горобець В. М. Проблеми жанрової класифікації української актової писемності XVIII ст.	116
--	-----

Халимоненко Р. І. Теркізми у назвах предметів атрибутики та символіки Війська Запорізького.	121
---	-----

Білоусенко П. І. Суфіксальне творення назв тварин в історії української мови (іменники чоловічого роду).	130
--	-----

Куриленко В. М. Південна межа поліського наріччя у світлі даних тваринницької лексики.	139
--	-----

Карпенко О. П. Гідронімії етимології. Мжень.	143
--	-----

Шульгач В. П. Українські гідроніми з основою *SVIN.	150
---	-----

Могила О. А. Міфологічні мотиви у метеорологічній лексиці українських говорів.	156
--	-----

Пашкова Н. І. Назви кептарів у говорах Українських Карпат.	161
--	-----

Горпинич В. О. Правопис прикметників від географічних назв в українській мові.	170
--	-----

Паламар Л. М. Функціонально-комунікативні основи навчання української мови студентів технічно-економічних спеціальностей.	180
---	-----

Грицева А. П. Українська мова як іноземна у системно-функціональному описанні.	184
--	-----

Наукове видання

Українське мовознавство

Міжвідомчий науковий збірник

Відповідальний редактор О. І. Білодід, проф.